

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV-ÉS IRODALOM-

**TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XXX.

4.

Az aratóeszközök változása — Nyelv- és írásbeliség —
Magyar és orosz nyelvű szövegek számítógépes vizsgálata —
Törzsi művészet — Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig

I. OSZT. KÖZL.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

HARMATTA JÁNOS, ORTUTAY GYULA, PAPP FERENC,
TÓKEI FERENC, UJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:

SZABOLCSI MIKLÓS
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:

SÁRKÁNY MIHÁLY

Szerkesztőség: 1051 Budapest, Münnich Ferenc u. 7., I. 136.

Kiadóhivatal: 1054 Budapest, Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Antiqua
Acta Ethnographica
Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Musicologica
Studia Slavica

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 64., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052. Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 84 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389 Budapest, Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXX. KÖTET

4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1978

I. OSZT. KÖZL.

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK

TÁLASI ISTVÁN

AZ EURÓPAI ARATÓMŰVELETEK NÉPRAJZI VIZSGÁLATÁNAK FŐBB EREDMÉNYEI

(Termelés és munkaracionalizálás)*

A magyarországi földművelés néprajzi kutatása sokáig stagnált. Míg például a halászat feltárásában és összehasonlításában nemzetközi sikereket értünk el, sőt az állattartás kutatásában is komoly kezdemények jelentkeztek, addig a földművelésben Nopcsa Ferenc nemzetközi ekeutatói tanulmányain túl és Bátky Zsigmond néhány kisebb igényes sarlótanulmányát kivéve alig tudunk a leíró szintnél többet említeni. 1928-ban Györffy István indít újtárá egy olyan vizsgálatot, amelynek a magyarországi népi földművelési rendszerek tisztázása a célkitűzése. Annak ellenére, hogy az elemzést csak egy nagytárra – az Alföldre – rögzíti, ebben figyeli a címben kifejtett műveletek táji technológiáját, megkísérli szókészletük háttérének tisztázását s nézeteit összefoglalva kifejti a magyar földművelés kettősségét.¹ Tanulmánya ma már tudománytörténeti értékűnek számít, azonban ezzel számos olyan vizsgálat kezdődött meg, amelyek rendszeri, eszköz- és munkatörténeti, valamint szótörténeti szempontból kontinentális háttérrel sok újat hoztak és még hoznak. Jelen esetben a tanulmányt alapul véve csak a vágóeszközök, a *sarló* és *kasza* eszközváltását emeljük ki, ez is önmagában csaknem olyan súlyú, mint az 1954-től folyó nemzetközi ekeutatói, melyben tipológiai és technológiai, kronológiai és nyelvi háttérbeli összefüggések tisztázása voltaképpen a földművelés fejlődésének alapvető kérdését foglalják magukba. Így is mérsékelni kell kitekintő szándékunkat, s csak azokra a meghatározó tényekre kell szorítkoznunk, amelyek magyarországi, szélesebb értelemben véve a Kárpát-medencei tényeket és viszonyokat mutatják be kontinentális beállításban, mert ennek az Európában lefolyt bonyolult folyamatnak mi is alkotó közreműködői vagyunk. Az eszköztipológiát csak a legszükségesebb mértékig használjuk fel, ez hivatottabbak kutatását kívánja meg.

Lássuk először az aratási eszközhasználat, illetve az eszközváltás felvetését Györffy adott tanulmánya alapján. „Az Alföld aratószerszáma – írja – emberemlékezet óta a kasza”... „A sarló – úgy látszik – a rozstermő homokos vagy magasabban fekvő dombos vidékeken volt használatos.” Megemlíti, hogy helyel-közzel az Alföldön is emlékeztek néhol a sarlózásra – szerinte ez a voltaképpeni *aratás*, amivel „együtt járt a kévébe kötés, míg a kaszával való aratásnál régebben az életet nem kötötték kévébe”,² s közli a sarlós és kaszás típusok aratási szókészletét is, figyelembe véve a munka-

*TÁLASI István akadémiai levelező tag székfoglaló előadása a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának 1977. december 5-én tartott felolvasó ülésén hangzott el.

¹GYÖRFFY 1928, 1–46.

²GYÖRFFY 1928, 3–4.

kooperációk terminus technikusait. A kaszálás módoknál megjegyzi, hogy: „A z ő s i b b és i g a z i b b a l f ö l d i a r a t á s i m ó d a r e n d v á g á s, a m i k o r a z é l e t e t ú g y v á g j á k r e n d r e, m i n t a s z é n á t”, ez az ún. *takarás* – ezt behatóan le is írja –, a kaszásképező módokra szűkszavúan tér ki.

Személyes adatgyűjtését és néhány gazdasági szakíró véleményét felhasználva kifejti, hogy Magyarországon két, egymástól erősen különböző mezőgazdasági rendszer szerint *kétféle* aratás- és cséplésmód volt szokásban. Az egyik rendszerben fő termény a *búza*, esetleg a kétszeres, „melyet a *takaró* kaszával rendre vágott, a *kettőző villával* vagy *gereblyével* *petrencébe* gyűjtött, a petrencéket a *takaró rudasba*, a rudasokat *vontatóba* rakta”. Hozzákapcsolja még a *szabadtéri tárolást*, a *nyomtatás* munkáját és a gabona kezdetleges, *veremben* történő eltartási módját. A másik rendszer fő terménye a *rozsa*, ezt az *arató sarlóval* *aratta*, a *marokverő* *marokba* szedte, *kévébe* kötötte, majd *kepébe*, *asztagba* rakta. A szemet *cséppel* verték ki; kapcsolatos ezzel a *csűrös-pajtás* gazdálkodás és a gabonának *kosarakban*, fejlettebb *magtárakban* való eltartása, s közli az idevágó sajátos szóképletet.

Megállapítja, hogy az elsőként említett gazdálkodási mód az Alföld legnagyobb részén és a Dunántúl keleti részén volt elterjedve, míg az utóbbi a nyugati Dunántúlra, a Felföldre, az Alföld északkeleti részére és Erdélyre volt jellemző, azonban a két rendszer a peremeken keveredett egymással. Végső fokon az első gazdálkodási mód az összetartozó jelenségekkel együtt az alföldi *nomád* jellegű *mezőgazdálkodás*, az utóbbi pedig hegyes-dombos vidékeink *helyhez kötött mezőgazdálkodása*.

Az elsőként említett területen, mint mondja, „attól az időponttól, amint a kaszát az életbe (búza) belevágják, egészen addig amíg az életet a szérűre nem vontatják, vagy amíg a szérű mellett kazalba nem rakják, a *takarás* minden munkálata teljesen azonos a széná-éval”. Ez a gazdálkodás mód lehetőleg minden munkát a lóra hárít. A munkát rövid idő alatt teljesen bevégzi. Nincs területhez, épülethez, lakóházhoz, faluhoz kötve, mert a termőföldön, hevenyészett szérűn is teljesen véghez tudja vinni a nyomtatás minden munkálátát, vagyis ez a gazdasági rendszer teljesen összhangban van az állattenyésztő nomád életmóddal, ezért „*nomád mezőgazdálkodásnak nevezzük*”. Megemlíthető, hogy a „*nomád*” szó használatába a Tagányi Károlytól olvasott George Gomme „*költözködő nomád földközösség*” tétele is belekeveredett.³

Az értekezés a helyi szájhagyományon kívül kevés újkori tanulmányra épít, fő forrása Csaplovics János *Gemälde von Ungern* c. művének egy részlete,⁴ amely viszont Kállay Ferenc *Magyar régiségek nyomozása* c. vitairatának fejtegetéseit teszi a szerző említése nélkül magáévá.⁵ Kállay, aki bizonyítja, hogy a magyarok földműveléssel is foglalkozó nomádok voltak, az alföldi földművelést „*ázsiai szabásúnak*” tartja, ennek jellemzője: a szabad ég alatti gazdálkodás, a lóval való nyomtatás esetleg hevenyészett szántóföldi szérűn vagy az elkülönített szálláskertekben s a vermekben való tárolás; mindezeket megismétli a Tudományos Gyűjtemény 1826, V. 126–127. lapokon közölt rövid összefoglalásában, azonban a kasza és a kötetlen aratás nála még nem tartozik az alföldi „*ázsiai*” jelleghez, hiszen első tanulmányában „*lekaszált vagy learatott*” gabonát

³ GYÖRFFY 1928, 45–46.

⁴ CSAPLOVICS 1829, 10.

⁵ KÁLLAY 1823, 3–39.

említ. Csaplovicsnál mindez megtalálható az „asiatisch”-nak nevezett jellemzésben, de már egy jegyzetben hivatkozik arra, hogy Békés és Csongrád megyében a szalaszgabonát kaszával vágják, boglyákba rakják, nem kévézik, s ezeket a vontatókat láncon vagy kocsin a szérűre hordják nyomtatásra (egyik forrása lehetett Nagy Ferenc hódmezővásárhelyi extenzív gazdálkodásról írt tanulmánya,⁶ esetleg a *Nemzeti Gazda* valamely cikke,⁷), ez új vonás némileg Csaplovicsnál s az is, hogy a földművelés kettősségét élesebben fejezi ki a csűrös-pajtás tárolásra való utalással: „Zweierlei Hauptarten der Landwirtschaft existieren neben einander in Ungern: eine asiatische und eine europäische. Die erstere ist den eigentlichen Magyaren eigen, wird aber auch von andern in der Nachbarschaft der Magyaren und in gleichen Boden-Verhältnissen wohnenden Völkerschaften ausgeübt, die letztere treiben die Slowaken, die Deutschen, die Croaten, ja selbst ein großer Theil der Magyaren”. Ditz Henrik, a bajor kormány kiküldöttje, aki tájékozott volt mind a terepen, mind a magyar szakirodalomban, az alföldi gazdálkodást „magyar mezőgazdálkodásnak” nevezi, a nyugati megyékben dívót (Vas, Sopron) „európai” földművelésnek említi. Az előbbinél a vágóeszköz a kasza, ha nem is kizárólagosan, de erősebb hangsúlyt kap.⁸

Kiemeljük: Györffy István tanulmányának jelentős útkereső érdemei vannak, de számos megállapítása bizonytalanságokkal vegyes. Például a sarlót határozottan fenntartással kezeli az Alföldön, azt a látszatot keltve, mintha az Alföld „ösi” aratási módja a rendre való kaszálás és a széna módra kötetlen kezelés lenne. Ezt azután egyes követői sokáig szinte dogmának tekintették még azután is, amikor Györffy a vágóeszközök kronológiáját és váltását részben korrigálta *A Magyarországi Néprajz* II. kötetében, ahol Nagyváthy Jánosra hivatkozva kijelenti, hogy „a gabonaféléket régebben sarlóval arattuk, a kaszát inkább csak szénavágásra használtuk” s ez hovatovább a XIX. század második felében az ősziekben is kiszorítja a sarlót.⁹ Megállapítja még, hogy az alföldi mezőgazdálkodás múlt századi nomád jellege a török hódoltsággal magyarázható, s a szalaszgabonának széna módjára való kezelése s a gazdasági munkában az állati erő nagy szerepe a munkáskéz hiányával függ össze.

Bár 1947-től kezdve szóbeli előadásban, 1950-ben egyetemi jegyzetben, 1955-től kezdve az Ethnographiában több hivatkozással publikussá vált a „nomád” kaszás aratás tarthatatlansága, Moór Elemér 1956-ban közölt tanulmányában¹⁰ a Györffy által végzett korrekciót ismerve ugyan, de figyelembe nem véve kijelenti, hogy 1870 előtt Magyarországon két sajátos gazdasági üzemmóda érvényesült: egy hozzávetőlegesen „fél-nomád”-nak vagy „kelet-európai”-nak mondható az Alföldön (Theißebene), s egy „közép-európai”-nak nevezhető dombvidéki, elsősorban a Dunántúlon, az egykori római Pannónia területén. A Tisza-vidéki „fél-nomád” típus voltaképpen felerősíti Györffy első jellemzését, hangsúlyozva a kötetlen kaszás aratást, az alkalmi vagy állandó szérűn való nyomtatást s véleménye szerint ez a „Steppenwirtschaft” klimatikus viszonyok között alakulhat ki. A második, tehát a „közép-európai” típus Magyarországon szláv eredetű

⁶ NAGY F. 1819, 31–57.

⁷ Például: *Nemzeti Gazda* 1815. I. 19.

⁸ DITZ 1869.

⁹ GYÖRFFY 1934, 183–184.

¹⁰ MOÓR 1956.

lehet, s azt az utólagos magyarázatot, amit Györffy *A Magyarság Néprajzában* képvisel, vagyis, hogy a „félnomád” üzemforma a török idők következményeivel magyarázható, nem fogadja el, szerinte ez nem visszaesés, hanem valószínű, hogy az alföldi üzemforma a lótenyésztő avar-szlávok gazdasági műveltségének maradványa (akik szlovákul beszéltek, de akadtak közöttük bolgár-szlávok is), s miután felsorolja a tőlük átvett mezőgazdasági nyelvi elemeket, harmadik pontként kijelenti, hogy földművelésük egyik jellemző technológiai vonása többek közt: „das Abmähnen des Getreides mit der Sense” stb. Az üzemforma, s eszerint az aratás módja szerinte nem is honfoglalás előtti magyar, hanem az ittlakó lótenyésztő avar-szlávok hagyatéka. Érvei elfogadhatatlanok, s a kaszás aratásra vonatkozó fejtegetései — a hivatkozások ellenére is — nélkülözik a történeti dokumentációt.

Hogy az 1940–50-es években külföldi kutatók mit tudtak például a magyarországi kaszás aratásról, arról röviden említhetem, hogy két kiváló kutató közül A. Steensberg európai szemléjében hazánkat meg sem említi,¹¹ A. Lühning pedig egyébként nagybecsű munkájában¹² ilyen képet nyújt rosszul értelmezett és téves forrás- és szóbeli anyag alapján a Balkán negatívumait említve Magyarországról: „Sichere Belege sind uns nur aus Ungarn bekannt, Bátky schreibt (1927. 114.), daß in der Gegend von Debrecen 1907 noch mit gezähnten Sicheln geerntet würde, ein Jahr später sei schon die Mähmaschine aufgekommen, so, daß die Getreidesense, ähnlich wie in Ober-Italien, nicht näher ihre volle Bedeutung erlangte. Doch dürfte es sich hier um einen Einzelfall handeln, denn Getreidereffensen mit drei Zähnen oder Weidenrutenbügeln sind heute in Ungarn allgemein gebräuchlich”,¹³ és hivatkozik *A Magyarság Néprajza* számozott képeire és egy Prof. T. Szurmay nevű adatközlő szóbeli közlésére.

*

Ezek után rátérünk az aratóeszközök európai változatainak bemutatására, összegezõ kísérletként, hogy a nálunk lefolyt eszközváltást összefüggésben lássuk s ezt nem lehet szűkre szabva sem jelentős dokumentáció nélkül elvégezni, bár természetesen mindezt futó, olykor csak reprezentatív példákkal igazolva, s olyan időhatárok közé szorítva, amelyek a végcélnak tekintett legmagasabb szintű kézügytechnika — a kaszával történő aratás — kezdő századaira (XIV–XVI.) szorítkoznak. (Tárgyalásunkban érintenünk kell a legfontosabb eszközöket is a minimum mértékéig.)

Sarló

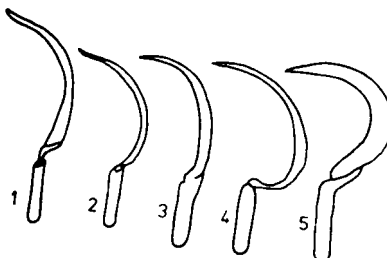
Miután a vágó-, illetve aratóeszközök fajtáinak beható történeti és tipológiai tárgyalása ezúttal nem feladatunk, leegyszerűsítve, európai viszonylatban, formában és technológiában eltérő két fő típust emelünk ki: a fogas-, valamint a kasza-sarlót, melyek mezőgazdasági vidékeken számtalan változatban éltek és élnek a mezolittól, az utóbbi a

¹¹ STEENBERG 1943.

¹² LÜHNING 1951.

¹³ LÜHNING 1951, 381.

fémkorszakoktól, főként a La Tène-től napjainkig, de most csak a nálunk előfordult példányok közül egyet-egyet mutatunk be a dokumentáció minimuma szerint, mellőzve a szakirodalomban hozzájuk fűződő genetikus és őstörténeti magyarázatokat (1. ábra). Ezek általában az évezredek fejlődés során változataikban bizonyítják, hogy a sarlófélek formái, nyelezési, nagyságbeli és munkahasználati módjukban a termelékenység és a racionális

1. ábra. Sarlóformák. (Cigánd, Zemplén m.) 1–3. „Magyar” sarlók. 4. „Tót” sarló. 5. Kasza-sarló (GYÖRFFY 1934, 208.)

testhelyzet kihasználása irányában fejlődnek, s ezáltal a tapasztalatok más, még termelékenyebb eszközök kialakítására ösztönöztek. A magános, autarch munkától az összetett kooperációk, esetleg nemenkénti elkülönüléssel, már velük megvalósulnak, csakúgy, mint a bér munka s a munkamigrációk. A XII. századig a földművelést ismerő kontinensek egyetlen igazi aratóeszköze a sarló, nem véletlen a hozzákapcsolódó világi és egyházi szimbólumok sokasága.¹⁴

Rövidkasza

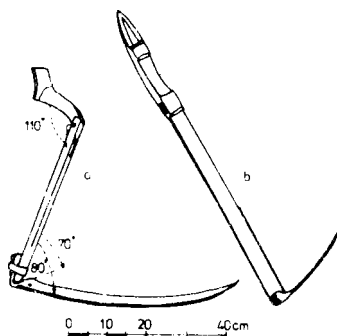
Ismert előttünk Kustaa Vilkuna¹⁵ Steensberg vizsgálatát¹⁶ elfogadó nézete, hogy a rövidkaszák vágástechnikájuk szerint a régi Európában két részre oszthatók, egy nyugatira, ahol a rövidkaszával (Hausense) jobbról balra vágunk és egy keletire, amellyel mindkét irányban (kétfelé, mint pl. a *gorbusa*), s e mód a Jakutföldet ideszámítva átnyúlik Ázsia földjére is; mindkét vágásmód őskori eredetű. Steensberg szerint a rövidkasza a bronzkor végén a Po síkságán alakul ki, a vaskorban a klimatikus viszonyok következtében továbbfejlődik a takarmánygazdálkodásban, s a Tène térségekben kerekendő a nyugati használati mód kialakulása. Miután aratástechnika szempontjából a fejlett nyugati változatok fontosak számunkra, a *gorbusa*-típust a finnségi *vikatet*, a norvég *stutturvot* mellőzzük tárgyalásunkból ugyanúgy, mint a nálunk történetileg előforduló *szallai* vagy *boszniai* kaszát, a moldovai *tîrpánt* s a nyugati csoportból se érintjük az osztrák *Kornsenset* és Leopold Schmidt áttekintéséből is mellőzzük a „celi” típus

¹⁴SCHUCHARDT 1901; STEENBERG 1943; LÜHNING 1951 és 1961; ZEITLINGER 1944; TREMMEL 1953; BELÉNYESY 1956; SZÉKELY 1961, különösen 311–312., 11–14. jegyzetekkel; KRALOVÁNSZKY 1962; kiemelendő TAKÁCS 1967.

¹⁵VILKUNA 1972, 706. stb.

¹⁶STEENBERG 1943, 230–231.

tárgyalását, ellenben egy töről fakadónak látjuk a nála a II. és III. típusoknak tartott *Sichte* és a Baltikum félkezes gyűjtőbotos, illetve gyűjtőgereblyés eszközeit (ezek az észti *rauts* és *läti vikat*, a lett *weenrõzis*, a litván *puzdalgisz* stb.), melyeknek súlya és kihatása az aratóeszközökben csaknem napjainkig tartott. A balkáni és közel-keleti görbe típusok mellett elhagyjuk ugyancsak az angol gyűjtőbotos *bagging hook*-ot, a francia *la grande facile* és *le volant* tárgyalását is.¹⁷

2. ábra. *Sichte* (LÜHNING 1963, 4.)

Vegyük példának a szakirodalomból leginkább ismert típust, ez az ún. flandriai kasza, közismert névváltozatai *Sichte*, *Siget*, *pik*, *sape* stb. A középkor során ennek évszázados legcélszerűbb formáit kifejlesztik, kezelése férfierőt kíván, gyakori a páros munkaközpénáció, a későközépkori nagyüzemek értékelték termelékenységéért, összekapcsolódik országokon átfutó munkamigrációval, németalföldi telepésekkel Amerikába is eljut, majd megérte helyenként a két világháború között.¹⁸

Dr. L. v. Rau egy viszonylag korai tanulmányában¹⁹ jelzi, hogy Belgium flandriai területén *pik*, vallonvidéken Hainaut-ban (Hennegau) franciául *sape* a neve (a vele dolgozó: *sapeur*), Flandriában alakulhat ki aratási formája, s Németországban a XII–XIV. század között betelepülők honosítják meg, ott elterjedt Bonning az Alsó-Rajna mentén, eljut az északnémet síkságra, Westfálián és Hannoveren keresztül a Harz nyúlványáig. Maurits de Meyer holland kutató szerint egy nyugati flamand miniatűrön 1338–1344 között tűnik fel legrégibb ikonográfiai ábrázolása,²⁰ tehát az első *sichte* aratás hiteles ábrázolása nem *Berry* herceg órákönyvéből való a XV. századból, mint korábban vélték,²¹ ezenkívül művészi képek egész sora ismeretes a XVI–XVII. századból is. Paul

¹⁷SCHMIDT 1950, 159–186.; ZELENIN 1927, 32–33.; MOSZYŃSKI 1929, 193–195.; VAKARELSKI 1965, 25.; LÜHNING 1961, 33–39.; ERIXON 1956, 167–169.; GESTREIN 1932, 40., 17. kép; COLLINS 1969, 85.; BALASSA 1947, 47–48.; BERETTYÓ 1949, 79–80.; KOROMPAY 1949, 80–82.; TAKÁCS 1978 és 1970. 187–220.; MÜLLER 1975, 27.; Б. А. КОЛ-ЦИН 1953, 95–99.; BERANOVÁ N., 1957, 99–117. stb.

¹⁸LÜHNING 1963, 3–10.

¹⁹RAU 1890, 153–160.

²⁰DE MEYER 1946, 145–153.

²¹Lásd: STEENSBERG 1943, 208.; LÜHNING 1951, 241.

Lindemans belga kutató véleménye egyezik kronológiailag Maurits de Meyer időmeghatározásával,²² szerinte Belgiumban a *pik* a XIX. században még közismert, őszi vetésre bakhátas szántásnál alkalmasabb volt, mint a kasza. A XVIII. század közepétől sok vándormunkás jár el Flandriából Franciaországba és Angliába aratásra, az angol mezőgazdasági irodalom az 1760-as években a kenyérgabonát tekintve vitát indít a *pik* és az *aratókasza* használata körül. Rokon változatát, a gyűjtőgereblyés balti rövidkaszát I. Péter 1721-ben cári ukázzal próbálja meghonosítani termelékenységé végett Kurlandból és Livlandból toborzott parasztoktatók által, de az akció idővel megszűnik.²³

Kétségtelen, hogy a sichte legfejlettebb formái a sarlózás teljesítményének többszörösét nyújtották. Rau szerint az arány a következő: a sarló legnagyobb teljesítménye napi maximális 10 ár, a sichteé legalább 20 ár, a kaszáé 50 ár is lehet, míg 1890-ben az aratógép 10 munkaóra alatt 4–7 hektárt vágott le és kötözött be.²⁴ A termelékenységi kérdések, főként a fejlődő nyugati országokban, kapcsolatban vannak az erősebb munkamegosztású államokban mutatkozó szükségletekkel, a lakosságnak a városi populáció következtében ellátásra van szüksége a belső piacon, de a külső piac is keresi a gabonát mint árut, emberi és állati fogyasztásra egyaránt; gondoljunk egyúttal a megnövekedő kontinentális távolsági szekerező forgalomra, a háborús szükségletekre is; a tengeri útvonalakon Nyugat- és Észak-Európában már hovatovább nagy gabonarakományok mozognak s az allódiomok mellett a jobbágyi árutermelés sem jelentéktelen.

Az aratókasza

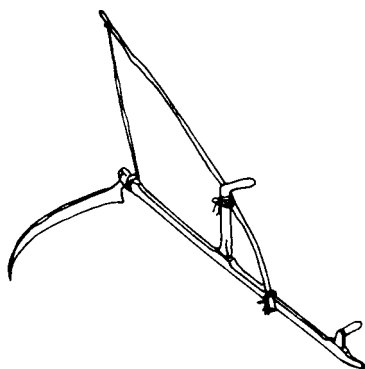
A sarlót, majd a szintén őskori eredetű, de aratásra alkalmassá vált rövidkaszákat fejlődésük megfelelő szintjén felváltja a még nagyobb termelékenységű *aratókasza*, sokfelé vele párhuzamosan, sőt a sarlót is csendes társnak számítva, hogy azután a modern aratógépekig háttérbe szorítva társeszközeit, átvegye a világpiaci termelésben megérdemelt helyét. Az aratókasza indulása a La Tène korszak, a kelták takarmánytermelő eszköze, majd a rómaiak terjesztik szerte a *falx foenariat* s ez a fokozódó takarmánygazdálkodás egyik eszköze a szénagyűjtés tartozékaival együtt, mely sok évszázad tapasztalataival kialakult pengéjével, megfelelő nyélkiképzéssel, kezelési módjával nemcsak eredeti célját érte el egyre tökéletesebben, hanem alkalmassá vált szálásgabona termények gyors betakarítására is. Ez a szénaművelti hagyományú eszköz minden további felszerelés nélkül képes volt a gyors tarolás biztosítására — látjuk ezt a középkorban, földesúri magánháborúk alkalmával károkozó letarolás esetében (Raubernte) —, bár igazi arató funkcióját a nyélre szerelt megfelelő kivitelű gyűjtőszerkezettel nyeri el, amely azonban szintén ismeretes a szénavágás múltjából is, s valószínűleg magasszintű rétgazdálkodás eredményeként a különféle kivitelezésű csapó- vagy takarószerkezet a hosszúfűvű rétek fűvét előnyösen terítette rendre a felgyűjtésre. Ezek a csapó- vagy takarószerkezetek ma is használatosak számos nép rétgazdálkodásában, így nálunk sem ismeretlenek. A nemzet-

²² LINDEMANS 1952, 161.

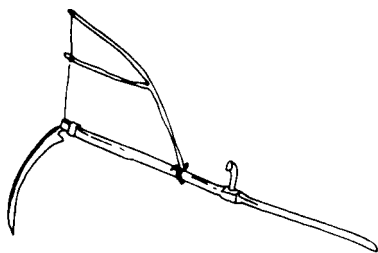
²³ TOPEH 1967, 66–67.

²⁴ Lásd: RAU 1890, 158.; LÜHNING 1961, 31–32. E szerint a jó kaszás Sichtevel majdnem eléri a kaszás teljesítményét és dőlő gabonára is használható.

közi szakirodalomban a legrégebbi szénagazdálkodási csapós kasza a XIII. század kezdetén tűnik fel *Margrete Skulesdatter* királynő zsoltároskönyvében egy valószínűleg angol földműves kezében.²⁵ Ettől kezdve számos középkori ábrázolásban feltalálható, pl. a *Grimani Breviárium* június képén a XV–XVI. századból, majd rendkívül gyakori változatai alakulnak ki a kaszákra aratási alkalmazásra az egyszerű íves csapóktól kezdve a *gereblyés* vagy *fogas*, *villás* és „*vitórlás*” szerkezetekig, a nagyszabású angol *cradle-kig*²⁶ (4., 5., 6. ábra). Megjegyzendő, hogy a korai kezdetektől egyes XIX–XX. századi beszámolóig találunk példát aratóeljárásra csapós vagy takarós kasza használata nélkül, vagyis egyszerű sima fűvágó kaszával. Jellemző, hogy a kasza a XVIII. század végi és XIX. század eleji előretörése idején a takarószerkezeteket ismét „feltalálják”, helyesebben változatait szabadalmaztatják.²⁷ Octave Festy a francia forradalom idejéből közöl képpel együtt egy

3. ábra. Kasza, egyszerű csapóval (TAKÁCS 1972, 27.)

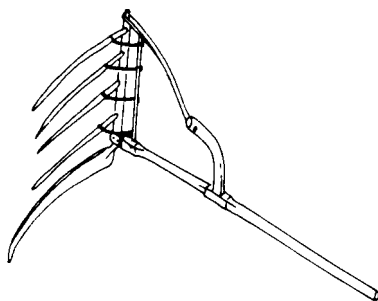
4. ábra. Kasza, kétágú vesszős csapóval (TAKÁCS 1972, 35.)

²⁵ STEENBERG 1943, 229., 232.

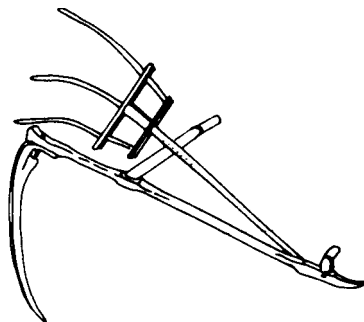
²⁶ HØJRUP 1976. kérdőívében foglalkozik nyelezéssel és a takarótípusokkal az Überkartierung... c. fejezetrészen, bibliográfiájában egy német, egy holland, egy norvég tanulmányt is említ a fenti kérdésekről, ezek azonban számomra ez idő szerint nem hozzáférhetők; URBANCOVÁ 1973, 203–216, 21 takarótípus; HYČKO 1973, 11–23. ábra: nyelezés, 26–56. ábra: takarótípus; SLAVKOVSKÝ 1978, 87–92.; SCHMIDT 1952, 31–42.; WILDHABER 1951, 55. Lásd még az előbbi összefoglaló tanulmányokat.

²⁷ FESTY 1947.

megjegyzést, bemutatva egy takarótípust, írja: „inventée par un cultivateur du districts de Bourbon, Haut-Marne”.²⁸ Amikor az Egyesült Államokban a gép előtt a kasza nagy szerepet kap az aratásban, a takarós kaszák megjobbítására 1803-tól kezdve jelentenek be szabadalmakat: „Úgy működik, mint a gyűjtőgép”,²⁹ s amerikai gazdaságtörténészek szerint e szerkezeteket akkor nagyobbra értékelték, mint harminc évvel később az aratógépeket. — A magyar csapós-takarós kaszákra vonatkozó eddigi valamennyi nézet genetikailag átvizsgálendő, a legújabb külföldi szakirodalmi elemzések mást mutatnak, mint ahogy azt eddigi szerzőink gondolták. Megjegyzendő, hogy a legkorábbi gereblyés kaszáink ez idő szerint 1636-ból és 1657-ből vannak említve Uporból (Zemplén megye) és a Nyitra megyei Korosból, magyar birtokokról.³⁰

5. ábra. Kasza gereblyés takaróval (TAKÁCS 1972, 30.)

6. ábra. Kasza villatakaróval (TAKÁCS 1972, 38.)

²⁸ FESTY 1947, 398–418.; kép: 400–401.

²⁹ BIDWEL–FALCONER 1925, 125–126.; BOGART 1925. 260.

³⁰ Vö.: MAKKAI 1954, 115.; Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894. 367. A legújabb magyar tanulmány e tárgykörben TAKÁCS 1972.; HØJRUP 1976. 19. Fig., megemlíti: „Aus Ungarn kennt man ungewöhnlich viele Formen von Sensekörben. Kommt es daher, daß Ungarn aus alter Zeit eine Kornkammer war, oder kommt es von besonderer Fleiß und Konsequenz bei ungarischen Ethnologen.” Véleményünk szerint mindkét eset fennáll.

A továbbiakban az aratókasza (*falx messoria*) európai feltűnését kísérelnénk meg olyan jeles kutatók, mint J. G. Krünitz, A. Steensberg és A. Lühning után ismételt felvázolni,³¹ a két utóbbi kutató 1943-as, illetve 1951-es és 1961-es eredményei után, miután — hála az egyes etnográfus és gazdaságtörténész kutatóknak — ma már kissé náluk is előbbre vagyunk, egyszersmind, miután ők még Kelet-Közép-Európát s a magyar anyagot alig vagy sehogy, vagy tévesen ismerték, egy új szemle által beilleszthetjük saját helyzetébe a magunk anyagát, meglátjuk részvételünket a magyar parasztság munkáján, eszközhasználatán, kooperációs készségén keresztül Európa, illetve az innen továbbadott mezőgazdasági műveltség fejlesztésében.

Egyes esetekben a kezdetek feltűnését (és továbbalakulását) néha több bizonyító eszközzel, ténnyel tudjuk megállapítani. Ilyenek: a művészeti ikonográfia, oklevelek, királyi rendeletek, törvénycikkék, ukázok; uradalmi inventáriumok és hagyatéki leltárak; egyházi szövegfordítások, kódexek; szótárak és szójegyzékek; adóösszeírások, dézsma-jegyzékek, defterek mértékegységei; céhszabályzatok, eszközlimitációk; missilis levelek; a korai mezőgazdasági irodalom stb.

Területi kiindulópontunk — nem véletlenül — a *Sichte, pik* forradalmasító térsége: a Németalföld. Korai időponttal, évszámmal jelenleg ugyan nem tudunk szolgálni, de id. *Pieter Brueghel* (1525–1569) rézkarca, *Jan Swart van Groningen* (1500–1553) nyári képe, valamint ifj. *Pieter Brueghel* (1564–1637–8) festménye olyan kétféle kaszás aratósmódot (rá- és rendrevágást, ezek munkakooperációit) mutatnak be, amelyeket több nemzedék gyakorlata előzött meg s legalább a XV. század elejére már a kaszás aratás Németalföld területén kialakulhatott. Id. *Pieter Brueghel* tája a rajzolás idején M. de Meyer szerint Nord-Brabantban valószínűsíthet,³² P. Lindemans szerint a földrajzi hely Brüsszeltől keletre esett. M. de Meyer tanulmányában közli 1574-ből Kiliaan holland (nederlandisch)—latin szóanyagát az aratóeszközökre nézve, ebben a *picke = falx frumentaria, messoria*; a *sichte = falx messoria*; a *syckel = falx messoria, frumentaria*; a *seyssen = falx messoria, foenaria*. Északra tekintve: Detmar, Lübecki ferences alnémet krónikájában az 1425-ös évvel kapcsolatban említi Zsigmond német-római császárnak a pápához írt levelével kapcsolatban mintegy intelem gyanánt, hogy a „hilge vater” . . . „dat na deme male gy senden juwe zeiten (Sensen) in unse korn”, tehát ne küldje kaszáját más gabonájára.³³ Lehet, hogy ez a kifejezés szófordulat, de akkor is kell mögötte valóságos magnak lenni, mint ez lehetséges is (az esetleges magyar vonatkozásra még visszatérünk). A németországi XV. századi kaszás aratási adatok közül jeles súlyú A. Lühning forrásaiban talált rendelet Hans von Stockheim neumarki tartományfőnök parancsából, egy árszabályozás 1438-ból, amely megkülönbözteti a „Korn-Seyense” és a „gras-seyense” árát. Fontos német mezőgazdasági könyvbeli forrás Conrad Heresbach műve,³⁴ ahol is a szerző az aratási vágóeszközök közt említi a sarlót, a sichtet, kezelési módjaik szerint, és említést tesz a fogas-, illetve gereblyés takarójú aratókaszáról („crates denticulatae”, „cratibus denticulatis affixis”). A középkor során többször kéziratban formálódó művekben, mint C. Stephanus und J. Liebhaltus *Siben Bücher von dem*

³¹ KRÜNITZ 1788. 367–469.

³² DE MEYER 1947. 153.

³³ GRAUTOFF 1829. Id. LÜHNING 1951, 367–368.

³⁴ HERESBACH 1573, 133., 447 és 1606, 161–163.

Feldbau című munkájukban említik, hogy a zabot kaszálják, míg a rozsot és árpát sarlóval aratják; Petrus Crescentius egy nyomtatott változata pedig ugyancsak német nyelven³⁵ írja: „Den Habern sol man mähen, wenn man den Rocken und die Gersten eingeschnitten und eingeärndet hat”.³⁶ E bemutatások után a XVII. század elejétől megnövekvő német adatokat szükségtelen tovább idézni.

Az angol mezőgazdasági irodalomban 1523-ban jelent meg Master Fitzherbert *The Boke of Husbandry* c. művének első kiadása.³⁷ Az aratás módjaira nézzünk néhány példát. A 27. tétel: „Howe to shere wheate”?, a 28. tétel: „Barley and otes be moste commonly mowen and a man or woman folowythe the mowen with a hand-rake halfe a yard long, with 7 or 8 tethe in the lyft hande and a syckle in the ryghte hande” és leírja a kévekötetést is. A borsó és bab esetleges kaszálását (to mowe) említi, a 32. tétel alatt: „To lode corne and move it” – tehát néhol a rozsot is kaszálják. Az angol művészetben a kaszás arató *H. Cook* „Aestas” című képén látható 1575 körül.³⁸

Időbelileg az északi (skandináv) és az északkeleti (balti) térségek következnek. *Dániából* ez idő szerinti legkorábbi adatunk a XVII. századból bizonyított, 1640-ből és 1660-ból,³⁹ bár szóbeli értesülés szerint előkerült adat a XVI. század elejéről, írásbeli megerősítés még nincs. O. Højrup idézett munkájában annyit ugyan említ, hogy Dániába az általa *Korbsense*-nek nevezett eszköz legkésőbb a XV. században eljut, és a XVII. század elején az egész ország területén feltűnik, bár a sarlózás még sokáig fennmarad.⁴⁰ Ott az eszközváltás befejezése a XIX. század során ment végbe. *Norvégiából* ez idő szerint a váltás tényéről *Erik Pontoppidan* feljegyzése szerint annyit tudunk, hogy 1752-ben Oslo környékén kezdenek kaszával aratni, de a XIX. század végéig az eszközhasználat vegyes.⁴¹ *Izlandból* nincs értesülésünk. Annál nagyobb jelentőségű a legújabb svéd kutatások tényközlése S. Erixon összefoglaló munkája után.⁴² Bo és Eva Nilsson áttekintette valamennyi (összesen 24) svéd tartomány arató módszereit a XVI. és XVII. században és 4-, illetőleg 5-ben igazolták a kaszás aratást, és pedig először tavasziakra.⁴³ A szerzők nem tartják lehetetlennek azt sem, hogy *Délnyugat-Upplandban* a XV. században a tavasziakat már kaszálták, mert *Vendel* faluban egy *Johannes Iwan* nevű festő képe (1451–1452) kaszás aratási jelenetet mutat. *Svartsjö-Väntholmens* királyi birtokon 1590-től az inventáriumokban csupán kaszát jeleznek (stubblar), 1600 körül már domináns eszköz.⁴⁴ *Dalarna* tartományban a *Näs* birtokon 1560, 1569 és 1571-ben csupán fű- (és arató) kaszákat említenek, *Säterben* 1601 és 1605-ben csak kasza fordul elő.

³⁵ CRESCENTIVS 1583; STEPHANUS–LIEBHALTUS 1579; vö. LÜHNING 1951, 368.

³⁶ CRESCENTIVS 1583, IV. 181–182., ugyanez strasbourgi kiadásban 1602. 250–253.

³⁷ Közkeletű új kiadás, melyet használtunk: SKEAT 1882.

³⁸ A. LÜHNING ezt az említést Prof. FUCHS *Handwerksgeschichte* c. művéhez gyűjtött anyagból vette. Vö. LÜHNING 1951, 388. Vö. még FUSSEL én. A későbbi századokra, főként a XVIII. századra még elvi okokból is visszatérünk. Vö. COLLINS 1969. 61–94.; FENTON 1976.; *Museum Rusticum et Commerciale*. 1761–67, Leipzig, passim.

³⁹ STEENBERG 1943. 232–238.

⁴⁰ HØJRUP 1976. 12.

⁴¹ STEENBERG 1943.

⁴² ERIXON 1956. 160–173.

⁴³ NILSSON 1974.

⁴⁴ NILSSON 1974, 40–51.

⁴⁵ NILSSON 1974, 60–64.

Linné *Iter Dalekarlium* c. munkájában (1734) beszámol, hogy árpát is kaszálnak.⁴⁵ *Kelet-Västmanlandban* Väsby-majorban 1550–1618 között minden inventáriumban előfordul a sarló, az 1590-es években jobbra csak kaszákat említenek.⁴⁶ *Södermanland* sík vidékein 1600 körül nagybirtokokon tavasziakra kaszát használnak a XVII. század második felében rozsrá, és a gazosság miatt rendrevágnak.⁴⁷ 1650-ig a kasza általában elterjedt *Észak-Upplandban*, *Södermanland*, *Östergötland* sík vidékein, valószínűleg *Scaniában* is, csupán tavasziakra s 1650–1750 között már sokfelé, más tartományokban a rozsrá is csapóskaszával is, rá- és rendrevágva.⁴⁸ Ettől a fejlődéstől függetlenül *Norrbotten* északi végén az első világháborúig uralkodó a sarló, habár déli részén a XVIII. században a kasza is előfordul. Svédországban a kaszás aratás előretörésének kétségtelenül gazdasági és társadalmi háttere van.⁴⁹

A skandináv területhez számító Finnországról annyit tudunk, hogy a változatos típusú és teljesítményű sarlóféleségek és félkaszák (pl. *kamppi*) mellett a nyugati svéd nyelvű területeken térnek rá először az aratókaszára 1764-ben említve,⁵⁰ s más kutatók szerint is rozsrá, tavasziakra a XVIII–XIX. század fordulóján történik a kasza átvétele.

Az *észteknél*, a *letteknél* és *litvánoknál* ismert, mint mondtuk, a rövidkasza, használata a sarló után megelőzi a kaszáét, amiben a terjedés korai volta nyilván összefügg a balti birtokviszonyok történetével, és a közönséges sarlók mellett teljesítményük megközelítette a németalföldi sightékét.

A *litvánoknál* a két mankós hosszú kasza a XIX. század végén és a XX. század elején a korábbi aratóeszközöket – mint a *puzdalgisznak* mondott rövidkasza – kiszorította.⁵¹ A *letteknél* körülbelül ugyanez a helyzet, ott a *weenrōzishnak* nevezett rövidkaszát szorítja ki a hosszú kasza.⁵² Az *észteknél* a hosszúkaszákat a XIX. század végén a *rauts*, illetve *lāti vikat* helyett a rozs kaszálására is alkalmazzák.⁵³

Középkori vonatkozásban nem könnyű a helyzetünk az orosz fennhatóságú területeken.⁵⁴ N. A. Gorszkaja a XVI. században az aratásról mint sarlóval művelt munkáról szól, egyes vidékeken, pl. Felső-Dnyepr és Ugra vidékén szól ugyan a „litván kaszákról”, néha „lett kaszákról” vagy a „nagy kaszákról”, az orosz állam centrumában is említi a „litván” kaszát, sőt a Vologda vidékéről is, mindez azonban bizonytalan terminológia, a XVI. századi miniatűrök csak sarlós aratást mutatnak. Toren atlasztanulmánya a sarlót az aratás hosszan tartó fő eszközének tartja a *gorbusa* néhány táji alkalmazása mellett s beszámol a *litovka* vagy *sztojki* vagyis „állókasza” XIX. század végi alkalmazásáról, meglepően jelzi, hogy a régészek szerint az „álló”-kasza a XV–XVI. század elején kezdi kiszorítani a *gorbusát*, azonban mindez eredetileg csak fűkaszálásra vonatkozhat, annyit jelent mint „nyugati hosszú kasza”. Zelenin tanulmányában *litovka*, *sztojki* névvel aratás-

⁴⁵ NILSSON 1974, 54–55.

⁴⁶ NILSSON 1974, 41–45.

⁴⁷ NILSSON 1974, 83–91.

⁴⁸ Vö. NILSSON 1974, 92–93.; lásd még az 1., 2., 3. sz. térképet terjedés- és eszköztípológia szerint. A későbbiekre vö. még ESKERÖD 1943.; BRINGÉUS 1973, 15–46. és 1964, 9–98.

⁴⁹ VILKUNA 1934, 234.. passim.

⁵¹ ДУНДУЛЕ 1950, 74–82.

⁵² BIELENSTEIN 1918, 496.

⁵³ FEOKTISZTOVA 1964, 62–68.; MANNINEN 1933, II. 81–88.; LEINBOCK 1932, 21–22.

⁵⁴ ГОРСКАЯ 1977, 43–98.

ra a hosszú kaszát említi,⁵⁵ tehát különféle névátvételekkel kell számot vetni. Az bizonyos, hogy orosz felségterületen a hosszúnyelű takarós aratókasza a XVIII. század végére előretörően jelentkezik, az *Abhandlungen der freyen Oekonomischen Gesellschaft in St. Petersburg* (1766. II. Theil 1773.) azt mutatja a „kaschir” területről, hogy a gabonaaratás mindkét nembeli férfi és női munkaerővel sarlóval történik, *kopna*-ba rakják, csűrben tárolják. Ugyanígy bánnak a búzával és árpával is, a zabot, a gyenge árpát, a rossz rozst és a hajdinát közönséges rozskaszával rendrevágják, szárítják, majd kévébe kötik, a borsót közönséges kaszával vágják, a parasztok hadaróval csépelnek, az uraságoknál fedett szérűn. (Uo. 265.) Végso soron a XIX. század 80-as éveii az aratás fő eszköze a sarló, itt-ott és egyebeket is, kaszát is használtak. Később délen tért nyert a parasztnál is, de Oroszország akkor már évtizedek óta a világpiacra termelt.

E megtett félkaréj után térjünk vissza a hátralevő országokba s ha a vallon-flamand piknél kezdtük, folytassuk áttekintésünket a *Mediterraneumon* át a *Balkán* világába, ugyancsak a középkori állapotot alapul véve. Sajnos a korai korszak csaknem kilátástalan, mert az itt következő országokban a sarlózás olyan szívós, hogy ezekben sokáig a régi technológiákkal jellemezhetők, csak *Franciaországban* van adatunk már a XVI. században a kaszás aratásra, de a terjedés lassú, csak a *La nouvelle maison rustique* (Paris, 1721.) lapjain látjuk meg a kaszás aratás képét s a szerzője a munkaerő hiánya miatt használatát javasolja. (Uo. 184.) Egyébként a kasza Brüsszeltől kiindulva délfele terjed a XVIII. századba Párizsig, majd az országos elterjedés 1870 körül érezhető.⁵⁶ Mint említettük, közben flamand vándormunkásokat is alkalmaznak pique-kel, sape-pal. Nevezetes lesz a XVIII. század közepén *De l'Isle* „találmánya” az aratókaszára, majd a francia forradalom gazdaságpolitikája ösztönző az eszközváltásra. Ennek ellenére is voltak francia területek, ahol 1920 táján Ariège-ből jött sarlós vándormunkások arattak.⁵⁷ *Spanyolországba* az aratókasza a Pireneusok lejtőin kerül át Franciaországból a közelmúltban és onnan *Portugáliába*. *Olaszországban* a XVIII. század végéig csak Lombardiában mutatkozik, máshol a XX. században terjed erősebben. Paul Scheuermeier szerint az 1920-as években Itáliában még túlnyomórészt sarlóval arattak, Terrano tartományban 1925-ben még munkakereső aratóbandák sarlóval jártak munkavállalásra, s helyenként a kasza használatát az első világháborúban osztrák–magyar hadifoglyoktól tanulták el.⁵⁸

A Balkánon korai középkori nyomot nem találunk. A kasza a *horvátban Della Bella* szótárának XVIII. századi adatai közt fordul elő (1728, 1785.): „Falce instrumeto noto da segar l'este e biade”,⁵⁹ közvetlen *szerb* területen a XIX. század fordulóján még túlnyomóan sarlóval dolgoznak, az újabb szerb tanulmányok is ezt mutatják, így Dušan Maslovarić a Morava közelségében elterülő *Resava* vidékéről mondja, hogy a XIX. század második felében a kaszás aratás ritka volt, az első világháború előtt kezdtek vesszőcsapós, a második után gereblyés kaszával dolgozni az Alsó-Resava mentén, ezután a sarlózásról közvetlenül a kombájnra tértek át.⁶⁰ Ugyancsak ő írja *Negotin* környékéről, hogy a

⁵⁵ TOPEH 1967; ZELÉNIN 1927, 33.

⁵⁶ KRÜGER 1949–50, 51–77.

⁵⁷ KRÜGER 1949–50, 139.

⁵⁸ SCHEUERMEIER 1943, 106–109.

⁵⁹ HADROVICS László közlése.

⁶⁰ MASLOVARIĆ 1966. 70–73.

kaszát a XIX. században kivételes esetekben használták, 1900-ig általában kovács készítette sarlókkal arattak, a cikk írása idején is egyes falukban még sarlóznak.⁶¹ Bulgáriában is új a takarós kasza használata.⁶² Tráciában és Dobrudzsában a nagybirtok kezdte alkalmazni a XIX. század folyamán.⁶³ Török és görög támpontokat nem tudtunk szerezni, feltesszük, hogy a bolgárhoz megközelítő a helyzet. A román népterületen is sokáig a sarló a fő eszköz s egyes szerzők, pl. Tudor Pamfile az aratókasza paraszti terjedését s a vele szembeni ellenállást híven ecseteli, s megjegyzi, hogy főleg a XIX. század második felében megerősödő kiviteli konjunktúra váltja ki a kasza terjedését és közvetíti a nép felé is.⁶⁴ N. A. Demcsenko *moldvai* tanulmánya az egykori besszarábiai területről kiemeli a sarlózás hosszú gyakorlatát, említi a tírpán használatát, de a kasza helyzete a két volt román fejedelemség területéhez képest komplikáltabb: a szerző azt a megjegyzést kockáztatja meg, „lehetséges”, hogy a hosszú kasza a rövidkaszát a XV–XVI. században „elnyomta”, ami teljesen irreális, ha a kapcsolódó areákat figyelembe vesszük.⁶⁵

Visszatérve Közép-, majd Kelet-Közép-Európába, *svájci* vonatkozásban A. Maurizio annyit fejt ki sommásan, hogy a XIX. század elejétől a kaszás aratás fölénybe kerül, a Bodeni-tó környékén az 1850–60-as években.⁶⁶ De van néhány tanulmány már a XVIII. század végétől az eszközváltásról; mindamellett egy 1959-es kiadvány *Hemmental* faluból jelzi, hogy a Schlatter testvérek még sarlóval aratnak. Az *osztrák* néprajzi irodalom, annak ellenére, hogy hámorai a középkortól kezdve sarló- és kasza-exportőrök fél Európa számára, saját eszközváltására nem ad tiszta képet. 1779-ből tudomásunk van, hogy az arató kasza Bajorország felől az Innviertel-ben terjedőben van, általában a kutatók zöme inkább a sarló elterjedtségével és tipológiájával foglalkozott.⁶⁷ Bizonyosak lehetünk, hogy a gazdaságtörténészek segítségével korábbi kaszás adatok is előkerülhetnek. Ausztria mellett *Szlovéniából* ugyancsak hiányosak ismereteink, nélkülözzük az áttekintő tanulmányokat. Az újabb szlovén szakirodalomból szemelvényként idézhetjük Drago Predan egy említését egy Gornjigrad melletti községről; hogy az aratás eszköze a sarló,⁶⁸ s egy összefoglaló műben Bogo Grafenauernek a földművelésről szóló fejezetét, amelyben Muraszombat környékéről mutat be fényképeket kaszás aratásról, magával az eszközváltással nem foglalkozik, s általánosságban leszögezi, hogy Szlovénia területének túlnyomó részén a sarlót a kaszálógépek váltották fel.⁶⁹

A *cseh* területről azonban már van egy figyelemre méltó adat a XIV. század végéről, ott még csak vetett takarmány (bükköny) kaszálását említi meg a prágai érseki uradalom egy gazdatisztje 1396. aug. 16-án kelt levelében: „sed interim, quod vicia nondum mature et in estate metuntur, Alii seu falcastrantur . . . pro pabulo equorum”.⁷⁰ Azonban J.

⁶¹ MASLOVARIC 1969, 144–145.

⁶² VAKARELSKI 1935, 89–90.

⁶³ VAKARELSKI 1965, 15.

⁶⁴ PAMFILE 1913, 125. stb.

⁶⁵ DEMCSENKO 1973. 261–279.

⁶⁶ MAURIZIO 1927, 140.; vö. még Magyar Gazda 1845, II. 1205.

⁶⁷ BURGSTALLER 1956, 90. és 1963, 63–77.; SCHMIDT 1966, 193–198. szintén kiemeli a sarlózás szívós fennmaradását napjainkig, de említi, hogy egyes falukban a XVIII–XIX. század fordulóján bér munkások közvetítésével feltűnik a kaszás aratás, főleg síkságokon.

⁶⁸ PREDAN 1956, 29.

⁶⁹ GRAFENAUER 1970, 9–11. fotók: XXIII. 3., XXVI. 3.

⁷⁰ GRAUS 1957, II. 545.

Kramařík K. Chotek professzor egyik tanulmányára reflektálva közöl egy Jan Jeníšek által az *ujezdi* és *svřčvesi* gazdaságok iratanyagában talált szöveget, amely határozottan kaszás aratást is említ, s utal a művelet betanítására. „Potom téhož léta v pátek po Nanebevzetí Panny Marie (1546, 20 srpna) . . . síklo jich 18 a posíkli jej (oves) na poli . . . Bylo v něm mnoho viky a za štěpníci na těch honech byl velmi spletenej. A Chod s Jankem za nimi chodili a učili, kterak maji sitci. Nebylo dobře usečeno. Dobossy László által magyarra fordítva: „Azután ugyanezen évben a Mária Mennybemenetele utáni pénteken (1546. aug. 26-án) . . . tizenhétven vágta és levágták azt (a zabot) a mezőn . . . sok bükköny volt benne és ezeken a zabföldeken a zab nagyon dús volt. És Chod Janekkel mentek utánuk és tanították őket. Nem volt jól levágva.” Kramařík e tanulmányában írja, hogy a korai adatok szerint a zabhoz használt takarós (gereblyés) kasza neve *kosa vovsní*, ami a németben a *Habersense*, a kaszálás *sekati*, a sarlós aratás *žnouti* szóhasználatával fordul elő.⁷¹

Jan Willenberger 1604-es kalendáriumi fametszete aratási jelenetet ábrázol Közép-Csehországból, a személyek közt egy férfi is látható gereblyés kaszával, a szöveg így kommentálja – kissé túlozva – a jelenetet, a megadott térséget illetőleg: „wo im 16. Jahrhundert zur Getreideernte schon *l ä n g s t* keine Sichel mehr verwendet wurde. Der rechts stehende Schnitter hält eine vollendete Getreidesense.”⁷² Az eddigieket megerősíti, hogy a XVII. századtól kezdve egész sor feljegyzés van különféle takarós és csapós kaszák használatáról.⁷³ Andreas Glorez von Mähren a csapós vagy takarós kaszák további folyamatosságát igazolja a XVII. századon keresztül, a XVIII. századba áthaladólag, így a korábbi 1701-es regensburgi kiadásban is, a zabaratást mindig *mähren* szóval említi.⁷⁴

Még meglepőbb a lengyel gazdaságtörténet feltárása. Mivel a néprajzi tanulmányokban inkább tipológiával foglalkoznak s a kronológiai kérdéseket nagyjából érintik,⁷⁵ a gazdaságtörténet igazít el bennünket. Így Stefan Chmielewski értekezésében⁷⁶ K. Godlowski és K. Dobrowolski tanulmányaira hivatkozva kifejti, hogy a XIV. és XV. századi lengyel miniatűrök arra utalnak ugyan, hogy a gabonát sarlóval aratják, de már feltűnik egy termelékenyebb sarló is. A XIV. század végétől a forrásokban felbukkannak az adatok a kasza aratási használatára. Ez kifejeződik a latin *metere* és *falcastrare*, *falcare* használatának ellentétében, s ugyanígy külön szót használ a lengyel nyelv is a sarlós és a kaszás aratásra, példa erre a XIV. század legvégéről származó elveszett kalendárium aláírása: *Julio resecurat avena*, s a lengyelben a „siec” a köznyelvben mindig a kaszás munkát jelentette, nem a sarlózást. A bizonyosság erősítése miatt helyes idéznünk néhány adatot eredeti szövegével. A XIV. század legvégén olvasható: „pisi capecia . . . metita et falcata; ordeí falcati et metiti” (Rachunki Dworí s. 70.); 1398; 1424: „avenam et prata falcst(ar)e . . . tenebuntur” (Ks. sad. brz.-kuj. 3714.); 1446: „ozymini . . . a principio messis . . . jarziny eciam falcastratas” (Acta cap. – AKH VI. 695); 1534: „dominus regens compulit eos ad falcastrandam avenam” (Por. Visitacie, s. 527).⁷⁷ Megjegyzendő, hogy

⁷¹ KRAMAŘIK 1960, 87–91., 88.

⁷² HUSA–PETRAŇ–ŠULTROVÁ 1967, 21. kép.

⁷³ Lásd áttekintőleg KAREL 1938, 56–58.

⁷⁴ GLOREZ VON MÄHREN 1819, I. 238.

⁷⁵ MOSZYŃSKI 1929, 191–194.

⁷⁶ CHMIELEWSKI 1962.

⁷⁷ CHMIELEWSKI 1962, 48., 74–75., továbbá 206. lap lábjegyzete.

általában az egyházi birtokokon már a XIV., majd a világi nagybirtokokon a XV. században kezdődik meg a nagy allodizálási folyamat, a közölt adatok Brest-Kujavia (Visztula), Gniezno–Wielkopolska (Nagylengyelország–Odera), Krakko (Kis lengyelország–Visztula), általában nagy folyók melletti területre vonatkoznak jó szállítási viszonyok lehetőségével. A szerző megjegyzi, hogy a kasza aratási használatának koraisága azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban a bér munkának még aránylag nagy jelentősége volt (?). A korai adatok csekély száma miatt egyelőre a szerző nem tud többet megállapítani.

Mielőtt európai szemlénket a Kárpát-medence aratási technológiájának beillesztésével összképpé formálnánk, meg kell jegyeznünk, hogy – bár a kezdeti időrendet mellőzve – még néhány európai tanulságot erősít meg egy vázlatos kitekintés az *Észak-Amerikai Egyesült Államok* eszközváltásáról, figyelembe véve, hogy az USA bevándorló lakossága főként nyugat- és közép-európai telepesekből került ki. Neves kutatók (egyeseket már említettünk) szerint a XVII. században a telepesek sarlóznak s a XVIII. század végéig a fogazott sarló van túlsúlyban. A takarós kaszák 1800 után kapnak szerepet, 1840 körül már túlnyomó részt ezzel aratnak. (Az amerikai sarlós aratás szép képét nyújtja a XIX. századból Sherwood Anderson *Poor white* című regényében.) Majd Hussey, Mc Cormick és Bell aratógépei terjednek el, 1855 után az aratás csaknem teljesen gépesített s a nyomtatás helyett cséplőgépet alkalmaznak. Így kezdődik a világgia betörés.⁷⁸

*

Ezek után nézzük meg, hogy az Európai területén lefolyt eszközváltás XIV–XVII. századi kifejlődési menetébe hogyan illeszkedik bele a magyar – szélesebb értelemben vett *Kárpát-medencei* – fejlődés, és ennek megvilágítására felhasználjuk mindazokat az eszközöket és módokat, amelyeket korábban érintettünk.

Nem sajátítjuk ki a mi adatunkként, de nem is utasíthatjuk el a *Detmar*-krónika 1425-ből említett Zsigmond-féle figyelmeztetését, hogy a pápa „ne vágja más gabonájába kaszáját”, hiszen *Luxemburgi Zsigmond* mind ifjúságában, mind uralkodása során hosszú éveket töltve és szerte járva az országban ismerhette a hazánkban folyó mezőgazdasági munkák típusait is. Fel kell figyelni arra, hogy az 1510-ből való *Példák könyve* c. kódexünk – egy korábbi példány másolata – tartalmaz egy haláltáncéneket, mely *Petrus Rosenheim* latin költeményének (1424) és egy müncheni változat vegyülékének fordítása,⁷⁹ s a magyarra való áttétel kaszás technológiát sejtet. A dialógus során a Halál, aki egy horgas és csonka szabású eszközt tart kezében, ezt kérdi az Élettől: „lattale valaha illyen zerzamoto ky kazanak mondatyk aratonakes yo” (latinul: vidisti unquam simile illius instrumenti, Quod dicitur messorium et aptum est metenti”), elmondja, hogy ezzel minden világtáj felé fenyeget, „es neha ezakra chauareytm”, (az utóbbi ige csak a magyar szövegben fordul elő). Az Élet így válaszol: „Myert te kazas vagy azert te ennekem ne kazaly mygnem meg eernek es nemykoron meg es zewnyyel” (es ergo messor ideo non metas, nisi messes, Quae maturae fuerint et quandoque cesses), mert különben „nem yo

⁷⁸ROGIN 1931, 69–72, 121–132.

⁷⁹KATONA 1900, 102–117.; BOGNÁR–LEVÁRDY 1960, 87–88., 246–249.; KOZÁKY 1936, I. 14.

kazas volnal” (non bonus messor esset). A magyar átültetés latin szövegében levő *meto* és *messor* szokat *kaszálni* és *kaszásnak* fordítja, szemléletében tehát a kaszás aratás munkamozzanata szerepel, nem a sarlós aratásé, mint a latin szövegíróéban.

Törvényeink közül az 1514. évi XVIII. tc. kimondja, hogy a föld minden terményéből a tizedet és kilencedet meg kell adni, akár aratják, akár kaszálják (sive *metantur*, sive *falcantur*), s ez a kétféle megkülönböztetése a vágásnak nem véletlen. Szabó István egyik tanulmányában olvashatjuk 1521-ből, hogy a kisvárdai uradalomban a borsó, lencse és lednek után, ha „*messoria falce*” vágják le („*defalcaverunt*”), gabona módjára kilencedet szedtek.⁸⁰ Ugyanezen uradalom urbárium a mondja *Döge* (Dewghe) faluval kapcsolatban: „Item iidem coloni per singulos annos tenentur decimis vinorum, frugum, siliginum, ordeorum, avenarum *messoria falce defalcatorum*, aliorum terrenascencium generibus non tenentur.”⁸¹ Már ezek után sem kétséges, hogy nemzedékekre visszanyúló gyakorlat igazolódik előttünk, de a tömeges bizonyítást még ezek után láthatjuk impozáns méreteiben, habár csak reprezentatív lehetőségek közötti összegezésben és szemelvényekben, szövegünk korlátozottsága miatt.

Elöljáróban szögezzük le, hogy ez idő szerint 1521-el kezdődő évszámossal a XVI. század végéig tíz megyében (Bács, Békés, Bihar, Bodrog, Borsod, Csongrád, Heves, Szabolcs, Szatmár, Zemplén) többszáz kaszával arató helységet találtunk, szórványos, többnyire véletlenül előkerült levéltári adatok, főként dézsmajegyzékek tanúsága szerint, s ez a szám a jövőbeli szisztematikus feltárással többszörösré fog növekedni. A dézsma-jegyzékekben a gabona latin vagy magyar nyelvű mérték- és elszámolási egységei, módjai az útbaigazítók a kaszás technológiára nézve, amelyek a mennyiségi arányokat is tükrözik. Lássuk erre a példákat. Szabó István 1954-ben közölt munkája⁸² és Reizner János *Szeged története* c. műve⁸³ (Szegeden kívül feltüntetve három falut: Tápé, Bánfalva, Szentmihály) a három (Bács, Bodrog, Csongrád) megye tíz megmaradt dézsmakerületének elszámolásában összesen 165, illetve 168 helységet mutathatunk ki, ezekből 61 helységben ilyen mértékegységek vannak, mint *tira* = vontató, boglya, *cumulus* = ua., *iugerum falcatum* = kaszával vágott hold mint adóegység alapja, feltétlenül a kaszás technológiára utalnak, valamint ezt tartalmazzák a *cb* (*cubulus*) = köböl, a kaszált termék utáni dézsma szemesen, és pedig nem csupán tavasziakra, hanem ősziakra, elsősorban búzára, s néha nem is csekély arányban. Így például Bács 26 falujából 22-ben kaszált *tavaszi*, 12-ben *őszit*, Bodrog 17 falujából 8-ban kaszált *tavaszi*, 14-ben *őszit*, Csongrádban 17 faluból 5-ben kaszált *tavaszi*, 9-ben *őszit* is állapíthatunk meg. A jegyzék szerint vannak csupán sarlózó települések, vannak vegyes helyek tekintélyes számban, pl. Szeged, vannak faluk pl. a csongrádi két Devecser, Beter, Arthes s a Bodrog megyei Geszt stb., ahol úgyszólván – és nagy mennyiségben – csak kaszált gabonát találunk, főleg őszi. Biztosnak vehetjük, ha a Szabó István tanulmányában említett, eltűnt 1520-as és 1521-es dézsmajegyzékek fennmaradtak volna, megközelítőleg már akkor is ugyanilyen tényeket mutatnának. Muhoray Alfonz *Dézsmajegyzékeink 1520–21–22-ből* c. értekezése, amely Bács, Bodrog és Csongrád megyék számos adókerületéből közöl község- és névanyagot, magáról a termelésről semmit sem mond.⁸⁴ Ugyanez a helyzet mezőgazdasági adatszolgáltatási szem-

⁸⁰ SZABÓ 1975. 29.

⁸¹ ZICHY XII. 352.

⁸² SZABÓ ISTVÁN 1954.

⁸³ REIZNER 1900, III. 421–423.

⁸⁴ MUHORAY 1897.

pontból Stelczer Ferenc tanulmányában a török időkből az 1550, 1580–82, 1590-es évekből, ő csak szemelvényesen a török közigazgatási terület beosztásán belül község- és családneveket közöl, anyagi javakat nem említ.⁸⁵

Hogy helyi arányokat is lássunk, egy Békés megyei forráscsoport 1562–63-ból való dézsmajegyzékében 6 helységben találunk kötetlenül kaszált gabonát, nagy mennyiségben búzát is *cumulus*-nak nevezett vontatóban, boglyában; két példát említsünk számszerűleg: 1. *Décse* (ma Szarvas határának része), ahol 82 gazdának van vetése, dézsmálásra került búzából 777 1/2 kalangya, tehát kevés és 4000 vontató, árpából 910 vontató; 2. *Szénáson* 72 jobbágy termesztett összesen 404 kalangya és 2150 vontató búzát, valamint 454 vontató árpát.⁸⁶ Jó megfigyeléseket kapunk e területről kaszás aratásról még Molnár Ambrus tanulmányából.⁸⁷ Békés megyében egyébként 1554-ben máshol is dézsmáltak kaszált gabonát.

Nagy mennyiségű kaszás aratást igazoló anyagot jelent Nemeskéri Kiss István kiváló tanulmánya: *16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék)*.⁸⁸ Három vármegyének több mint fél évszázadot átölölő, öt időegységen bemutatott folyamatos anyaga sok részleteredményt jelent. Számos helységben a dézsmák mértékegysége a *cumulus*, *ig. – jugerum* = kaszált hold vagy a magban dézsmált termény mértékegysége a *quartale* és *octuale* (ürmérték), s előfordul a kaszált termék pénzváltsága is (dénár). Egy példa a sok közül: Bihar megye 1587-ben Nagyvárad városa javára szedett dézsmajövedelme összesítéséből kitetszik, hogy sok helyen van jelezve a *fruges falcatae*, ami *iugerum*-ban értendő és holdanként 2 *octuale* gabonát vagy 12 dénárt, a kaszált árpa után 6 dénárt fizetnek; 81 helységet sorol fel ilyenek az összesítés, közöttük van Debrecen districtus mint adókörszet,⁸⁹ a *fruges falcatae* után holdanként itt 1 *debreceni quartale*t fizettek. A tanulmány rögzíti a fejlődő technológiát az adott időpontokban, megállapíthatjuk belőle a vissza-visszatérő átmenetiséget egy helyen is (pl. sarló – majd kasza – ismét sarló stb.), az egyes helységekben, tájakon levő egymásmellettséget, bizonyos vágásmódok végleges megszűnését, mások végleges erősödését számos variációval a későbbi gépesítésig. Mutatószórványanyagnak tartjuk Ila Bálint tanulmányából: Debrecen városában 1599-ben 420 holdon kaszáltak gabonát, adtak utána 263,5 kassai köből tizedet szemül. Ugyanakkor a kiskereséri kerületben 259,6 hold kaszált gabona után magban 121 kassai köből volt a tized.⁹⁰

Vannak további kiváló források nagy területeket átfogva, pl. Balogh Istváné, amely országos igénye mellett szórványanyagot is feltüntetve behatóan tanulmányozta *Szabolcs megye* 158 községét felölelő dézsmalajstromát a XVI. század második felében számszerű észrevételekkel.⁹¹ Értékes a Szabolcs megyei dézsmajegyzékek 1556-ból c. tanulmánya, ebben egy bizonyos területet kimutatásszerű pontossággal elemez.⁹² Ugyancsak Szabolcs megye egyes községcsoportjainak jeles felderítő munkája Molnár Ambrus *A gabona*

⁸⁵ STELCZER 1885, I. 3. füz. 14–17.

⁸⁶ KARÁCSONYI 1896, II. 79., 301.

⁸⁷ MOLNÁR 1973, 226–236.

⁸⁸ NEMESKÉRI KISS 1966.

⁸⁹ NEMESKÉRI KISS 1966, 688–694.

⁹⁰ ILA 1957, 82–118.

⁹¹ BALOGH 1957.

⁹² BALOGH 1958.

*betakarításának módja és eszközei. Dézsmálási szokások (Földes) c. tanulmánya.*⁹³ A helyi tanulmányokból módszerénél fogva kiemelkedik Molnár Ambrus *Hadház mezőgazdasága a hajdúkor előtt*, valamint *Bajom (Biharnagybajom) a XVI–XVII. század fordulóján* című két tanulmánya.⁹⁴ Ezekben közöl egy országos levéltári leletet, amely elősegíti kaszás aratásmódjaink differenciálódásának megoldását. Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden át kell pillantanunk a Györffy István által kiemelt, egyszersmind részletesen leírt kötetlen kaszás aratás („takarás”) technológiai, történeti és adózási hátterére.

A kötetlen kaszás aratás Magyarországon, sajátos történeti súlyú, valószínűleg a kaszás tarolásmód nálunk egyik első formája, mely a XIX. század utolsó harmadáig a Nagyalföldön széles körű, sokfelé kizárólagos. A kaszás módok közt a leggyorsabb, kétségtelenül szénaművelati analógia, a legkevesebb munkaerőigényű, habár a pergési veszteség nagy, de van gabonára kidolgozott technikája a vágástól a *villahegyig* vagy *csirkéig*, a *petrencén* vagy *rudason* át a *boglyaig* vagy *vontatóig*, s a hordásig, amely az extenzív vonás ellenére is sok termelékenységi előnyt mutat. Alkalmazását a gazdaságtörténész és néprajzi kutatók több okban látják: biológiai szempontból alkalmasnak találják a tavasziak alkatahoz, a megcsökött vagy gázos gabona viszonylagos megmentésére, háborús időkben vagy későbbi konjunktúrák idején a szemnyerés gyors biztosítására; dézsmáláskor a terményjárandóság kielégítésére a jobbágnak előnyös volt a viszonylag olcsóbb pénzbeli megváltás lehetősége, ezért kedvetlenek a birtokosok s kívánják — ha eltítani nem is sikerül — a természetbeni, szemben való lerovást.⁹⁵ Nálunk is bizonyára a tavasziaknál élnek e móddal először — a kenyérgabona táplálék és szakrális jellege miatt is —, de mint hazai példáink mutatják, az őszielnél is korán nagy súlyú, sokhelyt kizárólagos. A kötetlen aratás termelékenysége távolról sem primitív és hanyag munkaeljárás, mint ezt a XIX. század elején egyik gazdasági írónk — valószínűleg Pethe Ferenc — leszögezi. „A vontató- vagy bogja-rakás ésszel megy végbe. Felveszen két Villás (nyári szolga vagy pedig most gyűjtő) két petrentzét, azt talpra állítja és fővel összeborítja papjának s a többit ezekre borogattja mind, fővel befelé; mikor tetézi, egyik rá megyen a vontatóra. Ez elmúlhatatlan, s meg nyomja jól a középet. Mikor nyomtatni akarnak; alá ütnek egy rudat, melynek egyik — a marha felől eső — végire rá van hurkolva a vontató kötél, ezt a vontató fenekén körül kanyarítják, rávetvén a rúdnak hátulról kinyúló végére is. A rúd első végétől ismét által veszik a vontató tetején a kötelet és megkötik a hátsó végéhez: elébe ragasztják talyigában a marhát és beteszik a szűrűbe oly épen, mint a tojás. Így vontatnak lovon rendszerint, ökrön rúd nélkül.”⁹⁶ Majd az 1820-as évek végétől megjelenik paraszti és úri vonalon a *hordószekér*, ez tovább csökkenti a pergési veszteséget,⁹⁷ lehet azonban, hogy a mezőgazdasági értelmiség előzőleg ismerte Nagyváthy János megjegyzését a fejlettebb angol szénavontatásról „a minémű az Ánglusok fél réf széles talpú három kerek széna hordó kotsijok (s a Magyaroknál a Boglyáknak körülkötött lántzal való együvé vontatása)”⁹⁸

⁹³ MOLNÁR 1974.

⁹⁴ MOLNÁR 1972, és 1973.

⁹⁵ ILA 1957, 111.

⁹⁶ *Nemzeti Gazda* 1815, I. 19.

⁹⁷ Összefoglalva: BALASSA 1949, 286–292.

⁹⁸ NAGYVÁTHY 1821, 154–155.

Az európai összehasonlítás tisztázása végett meg kell említenünk közbevetve, hogy a kötetlen kaszás aratás kisebb méreteken bár, de máshol is megvolt hazánkon kívül, szerte előfordul pl. a csökkent gabona levágásánál, amit egyébként nyüvéssel is megoldhatnak. Említésre méltó ehhez Toren megjegyzése, hogy a tveri kormányzóságban, ha alacsony volt a búza vagy *Coliopsis speciosa*-val fertőzött, a gabonát rendre vágták, kévekötés nélkül csomóba gyűjtötték, szétűre szállították s először ezt cséplették ki, a kévés gabona későbbre maradt.⁹⁹ Demcsenko azt írja tanulmányában, hogy Moldovában csapó vagy takaró nélküli kaszával Bender és Akermán vidékén az egészséges levágott gabonát gereblyével összehúzták és kúp alakú boglyákba rakták, ennek a neve a bal parti Moldovában *căpiță*, a jobb oldali déli és központi területen *porcan*.¹⁰⁰ Franz Heintl műve *Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthumes* ezt közli: „Die Früchte, welche wie an vielen Orten der Hafer, u n g e b u n d e n nach Hause geführt werden, leget man 1 bis 2 Schuche hoch über die ganze Oberfläche der Tenne herum”, s azt is megemlíti, hogy Bécs körül a Marchfeld egy részén nyomtatnak.¹⁰¹ A *Museum Rusticum*ban olvashatjuk, hogy North-Hamptonshireben a kévét a parasztok nem kötik be, úgy cséplik (uo. 1766. IV. Bd. LXXVI. Stück 143–144.). E felsorolások azonban korban jóval fiatalabbak, mint a hazai előfordulások. Ehhez röviden még annyit fűznék hozzá: az a vélemény, hogy a kaszás aratás nyomáskényszeren kívüli, főleg áradmányos területek hátság részén indulhatott meg, nem bizonyítható sem külföldön, sem hazánkban, mert pl. az említett békési Décse 777 gelimája és 4000 boglyája búzában a körösi ópleisztocén legmagasabb ármentes szintjéről került ki, s általában a hazai XVI. századi elemzés ezt nem is igazolja, valamint azt sem, hogy a kaszás innováció Magyarországon Szeged térségében fejlődhetett ki, illetve állapítható meg, hiszen 1514, 1521 és 1522 előtt a valószínűség és az említett törvények értelmezése szerint máshol is megindulhatott.¹⁰² Különben is, összességét tekintve, vagyis az európai folyamatokat és változatokat, ez nem is regionális meghatározottságú magyarországi alapkérdés.

*

A már korán feltűnő kötetlen kaszás aratás megfelelő technikai fogásokkal életképes és fejlődésképes. A XVI. században a helyileg bemutatott adatok szerint a kötetlenség a sarlózás mellett csaknem egyetlen kaszás aratási módnak tűnik fel, de, miután a kötetlenség mellett is a munka kezdő fázisa a *rend* levágása, e rendekből — kétféle eljárással — kévét is lehet kötni a sarlós technológia hagyományai szerint, így biztosítottabb a szemvesztesség csökkenése, könnyebb a hordás és az asztagrakás, halmozás vagy tárolás, s míg később a cséplőgéphez a kötetlen gabona alkalmatlan, a kévézés megéri a kombájn megjelenését s egyideig együtt is halad vele mindmáig.

De térjünk vissza elhagyott vonalunkhoz. Nyelvtörténeti szótárunknak van egy adata 1585-ből: „Vissza szegezet kaszasoc elegen vannak, kic az egyesegnece keweit ketni nem tudgyac.” A szólás átvitt értelmű, de a *kéve* és a *kaszás* egybetartozása előző

⁹⁹ TOPEH 1967, 79.

¹⁰⁰ DEMCSENKO 1973, 268., 274.

¹⁰¹ HEINTL 1810, II. 696–699.

¹⁰² HOFFMANN 1963, 111., 113., 115. és BARABÁS 1971–1972, 287–288.

gyakorlati összefüggésre enged következtetni és Molnár Ambrus kutatása is ezt igazolja; a Szabolcs megyei dézsmások közül Apagyi Mihály kállói dézsmás 1597-ben jelenti: „Bátori István részére fel vettem az egész kállói járás dézsmájának felét, t.i. buzát, Egri Kalangyát 459, kaszált Buzá Kalangyát 28, tavaszi Egri kalangyát, 11.5 manipulos, boglyát zabot és árpát 78.”¹⁰³ Lehetséges ezek szerint, hogy a kalangyákban, gelimákban, cruxokban, manipulusokban összeírt gabona már a XVI. század folyamán részben kaszált is lehet. A szempci és cseklézi tizedszedők instrukciója Thurzó Mihály gróf utasításából így szól 1636-ból, bár csökkent gabona a termés: „Néhol találkozik, a búzának szegény volta miatt, meg nem arathatják búzájokat, hanem lekaszálták. Azért azt is szorgalmasan megtudakozzák a dézsmások; hogy a kaszált búzából is kivegyék az igazi dézsmát kalangyával és a többi dézsmabúzához rakassák azt is.”¹⁰⁴ Magyar vonatkozásban hozzáfűzhetjük, hogy Verancsics Faustus csanádi püspök (in partibus infidelium), a kiváló műszaki zseni *Machinae Novae* c. könyvében ajánlja a rendrevágó-kévéző aratást: „Si Frumenta metantur Falce, qua Foenum falcatur; unus homo plus operis faciet, quam decem alii, qui illa parva Falce solito modo utentur. At dicet quispiam, multum seminis illa falcis mayoris concussione in terram casurum. Ego autem dico, Non adeo multum, sed rem magni compendii futuram, etiam si quispiam cadat. Hoc autem facto experimento poterit cognosci.”¹⁰⁵ A közölt kép hibás, de a rajzról a rendrevágó-kévéző technika kivehető. A rágálás — amelyet id. Pieter Brueghelnél láthatunk, Németalföldön a XVI. század közepén már teljes, nálunk az erre vonatkozó nyelvi anyagból — a munkakooperációk személyeinek újkori neveiből — arra következtethetünk, hogy a XVII. századtól előfordulhatott, majd később a legnagyobb súlyú lesz.¹⁰⁶ Annyit még megjegyezhetünk, nem lehetetlen, hogy Verancsics Faustus ötleteit magyarországi értesüléseiből szerezhetette, egyébként egyszersmind ő a későbbi kibontakozó európai és magyar szakvita egyik elindítója.

A XVI–XVII. században a kaszás aratás változataival egyre terjed, de a sarlózás is tartja magát. Alföldi nagyvárosainkban, pl. Kecskeméten, a helyi tanácsjegyzőkönyvek szerint pl. 1695-ben előfordul a sarlózás, de ugyanúgy a kévéző-kaszás aratás, sőt tavasziakra a kötetlen is, Hódmezővásárhely környékén — mint az 1670 körüli keltezésű defterek mutatják — a kötetlen aratásmód túlsúlyát még az átmenetileg délszlávoktól lakott falukban is láthatjuk, a jegyzékeken arab betűkkel feljegyezve a szálás mértékegység magyar terminológiáját, tehát: vontató, boglya, szekér, rudas.¹⁰⁷ Káldy-Nagy Gyula kéziratban levő, szíveségből átengedett anyaga Szeged összeírásából mutatja, a valószínűleg sarlós aratású, esetleg kévézett-kaszált egységek mellett, milyen jelentős a kötetlen egységek mennyisége is. Bizonyíték képpen idézem a következőket: Alsó- és Felsővárosban az összeírtak száma 558, gabonát termelt 322 személy, *vontató, boglya, szekér, rudas* kimutatható 276 gazdaságban tisztán vagy vegyesen, kizárólag *keresztbe* rakott csupán 46 gazda; példaként: a kötetlen búzából volt 963 *vontató*, 42 *boglya*, 17

¹⁰³ OL Magyar Kamara Archivuma, E. 159. Regesta decimarum Szabolcs. Filmtári dobozszám: 9789. 781 cím. 1597/4. füzet.

¹⁰⁴ MERÉNYI 1903, 160–164.

¹⁰⁵ VERANCICS 1616, XXVI. fejezet: Modus falcandi frumentum, 9–10. lap.

¹⁰⁶ TÁLASI 1957, 217–251., közelebből 236–247.

¹⁰⁷ FEKETE 1955, Bd. I. 57–65. 82.; KÁLDY–NAGY 1961, 457–503. [boglā ~ لبال; vontató ~ روتا; rūdās ~ روتا]

szekér, 532 *rudas*, – kölesből: 54 *vontató*, 53 *szekér*, 2010 *rudas*. A Szeged melletti kis községben, az akkor délszláv nyelvű Fazékszerén, búza van rudasban, árpa vontatóban és szekérben, összesen három személy vetett.

Általában még a XVII. század után is foglalkoznak hivatalos tényezők a kötetlenséggel a dézsmaelszámolás szabályozása végett, így II. Rákóczi Ferenc fejedelem ezt egy 1705-ben kelt instrukciójában az „Alföldség” ismert szokásnak jellemzi,¹⁰⁸ s használata a XIX. század második konjunktúrája alatt is a gépesítés hiánya, a dolgos kéz szűke miatt kb. 1880-ig folyamatos, egészen a cséplőgépek beállításáig, ahhoz már kívánatossá vált a kévébe kötés.

A XVIII. század polihisztorja, Bél Mátyás kéziratban maradt *Tractatus de re rustica Hungarorum* c. munkájában természetes eljárásnak veszi hazánkban a kasza aratási használatát (főként az Alföldön), amikor még az utána következő évtizedekben a fejlett nyugati és közép-európai országokban heves viták folynak a kasza aratási használatáról. Ilyen viták nálunk is vannak még a XIX. század második harmadáig, de ekkor ez inkább csak elméleti kérdés és a véglegesség lezárása, ekkor már a peremterületek kivételével a kasza általánosodik, majd a századforduló felé itt-ott felbukkan módos parasztnál az aratógép is. A viták mögött többszáz éves gyakorlatunk ismeretében mezőgazdaságunk egységes színvonalra emelése és az erősödő gabonakivitel az európai piacra áll a háttérben, és míg nálunk a búzára is korai a kasza használata, sok külföldi országban *egyáltalán* a gabonára, majd a búzára való alkalmazás lehetősége a vita tárgya, s e vitákból most csak néhány elvi jelentőségű kérdést ismertetünk.

Az *egyáltalán* aratókaszára és főként a búza kaszálására való áttérés vitájára a sok közül legtanulságosabb, legszélesebb elemzési példatár az angol *Museum Rusticum* folyóirat 1761–67 közötti számaiban lefolyt kritikai levelezés és nagyszámú tanulmány (A folyóirat párhuzamosan Lipcsében német nyelven is megjelent). Kitűnik, hogy a termelési szükséglet és a munkaerő biztosítása milyen feszítő erő a munkaeszköz típusokra és alkalmazásuk kérdésében a korabeli angol mezőgazdaságban, de nemcsak az úri birtok nehézségei tűnnek ki, hanem a levelezők egyes tájak paraszti munkamódjait is érintik. A birtokosok közül néhányan a sarlózás mellett kardoskodnak, mások a flandriai–hennegaui kaszával kísérleteznek, ezzel dolgozó külföldi vándormunkásokat alkalmaznak, ismét mások külföldi típusú „longe scythe”-nek változataival próbálkoznak búzára, rozsrá és főleg De l’Isle francia birtokos és gazdasági író kísérleteit dicsérik, miközben kiderül, hogy egyes angol vidékeken paraszti gazdaságokban több countryban csapóval vagy anélkül zabot s egyéb gabonát rávágásszerűen kaszálnak, ezt tehát átvehetnék, búzára is (1764, I. kötet, 455.), máshol, pl. Wolds környékén (Yorkshire mellett) a szorgalmas levelező Th. Comber jun. szerint egy gazdálkodó a búzát emberemlékezet óta rávágja, de rendre vágva s dolgozik, ha a termés gazos (1765, III. kötet, 51–55.). E viták elemzése külön tanulmányt érdemelne.

A korabeli kísérletezők közül az említett De l’Isle volt a birtokosok, mezőgazdászok előtt a feltétlen példa, mezőgazdasági írók a XIX. század elején is ajánlják nódsszereit Európa számos országában, még a pesti egyetem neves professzora Ludovicus Aitterpacher *Elementa rei rusticae* c. munkájában a kortársi szerzők említésével.¹⁰⁹

¹⁰⁸ ILA 1957, 116.

¹⁰⁹ MITTERPACHER 1816. I. 314, 316–317.

De l'Isle tulajdonképpen a németalföldi és magyar parasztoktól már a XV–XVI. században használt vesszőcsapós (dupla) aratókasza válfaját „találta” fel búzára, bár a lényeges újítást egy paraszt végezte kísérleteinél. A birtokos szakíró leírása szerint 1751-ben búzája az időjárás miatt nagyon gazos volt, s ez indította arra, hogy kaszáltassa, miután előzőleg már olvasott ilyen műveletről. A következő évben egy Artois-ból való paraszttal dolgoztatott, aki már végzett ilyen munkát gereblyés kaszával, de nem volt sikeres. Folytatta kísérleteit 1755-ben, egy ügyes munkás egy keresztíves csapós kaszával rávágva dolgozott, a felgyűjtést-marokszedést egy 12–15 éves fiú vagy idősebb asszony végezhetette kukával, gyűjtőbottal követve a kaszást, tehát a munkakooperáció alapja itt is a pár. Így 3/5-del többet végeztek egy nap alatt és 1/10-zel több lett a szalma.¹¹⁰

*

Annyit a hazai és a külföldi források alapján megállapíthatunk, hogy az eszközváltás során az eszközöket, technológiát és magát a termelést, illetve egyfajta *racionalizálás* ment végbe bizonyos adottságok és feltételek következtében, melyekben a gazdasági tényező meghatározó.

Az eszközökre nézve a racionalizálás a *sarlónál* a kivitel (fogas, simaélű), mely technológiai különbséget jelent a simánál a fogassal szemben. A *rövidkasza*k, főleg a nyugati formáik lényegesen termelékenyebbek a sarlókhoz képest, s a *hosszú kasza* mindezeknél még inkább; figyelembe veendő a kötetlen módnál a gyorsaság előnye, amelyhez az extenzív munka ellenére kímélő technikát alakítanak ki, a *rendrevágó*, valamint a *rávágó* és *kévésző* kaszás módszerek a szemkímélést az előbbieknél is erőteljesebben biztosítják.

A termelőerők és -eszközök alakuló fejlődésében nemcsak az *eszköz*, az *instrumentum* figyelendő, hanem a munkatechnológiában az emberi tudás, kísérletezés, az eredmény elemzése és a megvalósítási készség is, amellyel az elgondolást alávetik a gyakorlat próbájának. A munkaeszközből következtethetünk a termelés helyi, táji fokára, de az eszközalakítás, szerkezetvariálás, az invenció-újítás, a személyes, majd közösségivé váló manualitás a kornak megfelelő racionális munkaszervezéssel együttesen viszi előre a termelőerők fejlődését, helyileg, tájilag, esetleg kontinentálisan, mint példánk mutatják.

Kutatásunkból látható volt, akár a *Museum Rusticum* megjegyzéseit lapozzuk, akár a svéd inventáriumokat figyeljük, hogy az eszközváltás a kaszára elindulhatott mind paraszti kezdeményekből, mind értelmiségi indításból és De l'Isle esete mindkettőt egyezíti, mert ő ugyan szakkönyvből tudomással bírt e munkamódról, be is kezdte vezetni, végeredményben egy okos paraszt szerezte meg neki a hírnevet. A felfedezés és átadás sokszor alig kibogozható folyamatából mégis legfontosabb a hozzáértő nép. Hazánkban a kaszára való áttérés népi indításának látszik, hiszen az eszközváltás a nagyobb szabású allodizálás előtt megkezdődött, s még az allodizálás felbukkanása után is a munkát mindkét birtoktípusban ugyanazok a jobbágykezek végezték egyforma eszközökkel,¹¹¹ különben is a kaszás aratás sokáig olyan területeken volt általános, ahol a hódoltság miatt úgyszólván csak parasztok maradtak.

¹¹⁰ TSCHIFFELI 1762. 199.; LISLE 1763, Vol. I. 333.; DU MONCEAU 1763, Tom. I. 371–393.; MILLS 1764, I. 417–438. stb.

¹¹¹ Vö. SINKOVICS 1933, 64–68.

Említettük, hogy az eszközváltások megtörténtekor a gazdasági tényezők meghatározók, tehát a technikai fejlődés szoros kapcsolatban van az árutermelés mennyiségi növekedésével, a munkamegosztás emelkedésével, a külső és belső piaccal, ez pedig az általunk tárgyalt korszakban az érintett térségekben és nálunk is bekövetkezett: a munkamegosztás előrehaladt, a populáció általános megnövekedése kimutatható, háborúk esetén magasra rúg a hadseregek készletbiztosítása, a feudális társadalmakban a növekvő pénzjáradék kielégítése nagyrészt terméktöbbletből adódik, s mindez a parasztot a piacra is ösztönözte.

Az európai korabeli háttér áttekintő értékű megvonása az európai piacról gazdaságtörténeteszek feladata, s az etnográfus örülhet, ha nézeteit — az adatokat tekintve éppúgy, mint az összefüggéseket — főbb vonásaikban érzékeltetheti, mint némely esetben erre ebben a tanulmányban is kísérlet történt. Röviden azt mondhatjuk, hogy az ókortól kezdve megindult gabonaexport napjainkig tart a változatos mértékű ismeretanyag igazolása szerint, amelynek teljessége nem a mi tudományterületünk fő iránya, azonban a kasza-eszközváltás korában néhány tényt mi sem nélkülözhetünk európai viszonylatban. Zimányi Vera tudósít bennünket, hogy a XVI. században számos országban megnövekszik a népesség, sőt egyesekben éhezés állapítható meg; vannak mediterrán országok, amelyek korábban exportáltak s most az angol, holland és a hanzakereskedőtől vásárolnak baltikumi gabonát.¹¹² A szerző hivatkozik — Topolski munkássága alapján —, hogy a lengyel gabonaexport a XV. század első fele óta folyamatosan növekszik.¹¹³ B. H. Slicher van Bath szerint a lovak száma is emelkedik, s a kereskedelembe a szárazföldi forgalom, a hadviselésnél pedig a nagyszámú lovasság érdekeltté válik a takarmány-abrakszükséglet beszerzésében.¹¹⁴ Sajátos új szint jelent Albrecht Timm felfogása, aki a gabonaszükséglet mellett a XIV. században jelentősnek tartja a szalmának mint takarmánynak szükségletét, tekintve, hogy a lombtakarmány gyűjtését az erdőhasználati utasítások nagyban korlátozzák.¹¹⁵ A népesség Angliában a városokban gyorsabban nőtt, mint amennyit a mezőgazdaság el tudott tartani, bizonyára azért, mert a korábbihoz képest struktúrája átalakulása miatt visszaesett, az élelmiszerárak emelkednek, általában Nyugat-Európában behozatalra van szükség,¹¹⁶ a XVI. században a fogyasztás régi formája helyett létrejön egy új fogyasztási struktúra, amely az importot növeli, pénzt ad a mezőgazdasági termékért, ez a boron és szarvasmarhán kívül a gabonán keresztül is érvényesül, s ez a mezőgazdasági technológiára nézve sem közömbös.¹¹⁷

Hazánkban a külső piac sokáig nem jelentős, jórészt a szomszédos országok határszéli forgalmát jelenti,¹¹⁸ s ez is Thallóczy Lajos egy elfelejtett tanulmánya szerint a középkorban sokszor királyi engedéllyel volt lehetséges, így említi, hogy Mátyás korában a százsz székek oly mennyiségben exportáltak Havasalföldre, hogy ők maguk árpa-, köles-, zabkenyeret fogyasztottak, ezért a király a kivitelt eltiltotta.¹¹⁹ Hazánkban a bontakozó

¹¹² ZIMÁNYI 1976.

¹¹³ ZIMÁNYI 1976, 27., 40., 47.

¹¹⁴ Lásd SLICHER VAN BATH 1963, 195–197.

¹¹⁵ TIMM 1956, 29–30.

¹¹⁶ ZIMÁNYI 1976, 62–63., CHRISTOPH HILL-re hivatkozva.

¹¹⁷ ZIMÁNYI 1976, 104.

¹¹⁸ BELITZKY 1932, 6.

¹¹⁹ THALLÓCZY 1884, 92–93.

munkamegosztásos helységek szaporodtával – a XV. század végén országosan kb. 8–900 oppidum, néhány tucat kiváltságos város és civitas regia –, valamint a hadsereg szükséglete, majd a jobbágyságra nehezedő terményjáradék, pénzjáradék következtében a belső piac szükséglete viszonylag megnövekszik,¹²⁰ kezdetben az allódium még nem erős versenytárs s ez a paraszti árutermelésnek lendületet ad.¹²¹ A paraszti kisüzemi termelés a XIV–XV. században már jelentős, s a termék, a felsorolt okok miatt főként a cereália is, áruvá lesz. A jómódú parasztnál a terméket a családtagokon kívül napszámosok vagy aratórészesek aratják le (vö. az 1494. évi XII. tc. rendelkezéseit). Maksay Ferenc álláspontja az, hogy az árugabona termelésében a gazdag parasztszféra kezdeményezése a döntő, s a nemesi áru egy része kezdetben bizonyára a paraszti terményjáradékból adódik.¹²² Szabó István úgy látja, hogy a XIV–XV. században és fordulóján a jobbágyparaszti kisüzem elégitette ki az ország egész mezőgazdasági szükségletét s a földesúri gazdálkodás csak a XVI. század első felében kezdett szárnyat bontani. A tizedet bérlő nemesek is voltaképpen paraszti terméket értékesítettek.¹²³

A mezőgazdasági fejlődés egyelőre a nyugati fejlődéshez viszonyítva megfelelő ütemű, így a XIV–XV. században bizonyos mezőgazdasági eszközök feltűnnek, illetőleg szaporodnak, súlyuk megnő, mint pl. a háromnyomásos gazdálkodás, a nehézeke, az aratóeszközváltás stb. s más területen is jelentkezik a fellendülés, pl. kialakul közép-európai diffúzió során a kályhás-kemencés középmagyar ház nagy területen, s vannak vívmányok, ilyen a kaszás-aratás is, amelyek a hódoltsági részeken nehézségek ellenére is változatlanul megmaradnak, sőt variálódnak.

Összegezésül nézzük át a gazdasági, agrotechnikai, termelékenységi, technológiai, hiedelmi, valamint szokásbeli összefüggéseket, esetleges eltéréseiket bemutató folyamatok kronológiai és térbeli állapotát.

Az aratókaszka kasználatát a XIV. századtól feltételezi adatok említése nélkül A. Timm,¹²⁴ Szabó I.¹²⁵ Bebizonyította *Lengyelországból* anyaggal S. Chmielewski,¹²⁶ a XV. századtól adatszzerűen megállapította *Északnyugat-Németországból* A. Lühning,¹²⁷ s ugyanő valószínűsíti *Franciaországra, Flandriára és Angliára*,¹²⁸ közvetve a *Németalföldön* Steensberg,¹²⁹ ugyanezen időből kikövetkeztette Tálasi István Magyarországon 1947-ben a Néprajzi Társaság előadásán bejelentve, 1950-ben sokszorosított egyetemi jegyzetében, az *Ethnographiában*,¹³⁰ a XVI. században közvetve és közvetlenül többen igazolták, így pl. *Magyarországról* Tálasi István mellett Balogh István,¹³¹ *Angliából* Master Fitzherbert,¹³² Maurits de Meyer *Hollandiából*,¹³³ Paul Lindemans

¹²⁰ MOLNÁR 1949, 139–154.

¹²¹ NEMESKÉRI KISS 1966, 1064–1065., 1068–1069.

¹²² MAKSAI 1958, 7–9.

¹²³ Vö. még PACH ZSIGMOND 1963, 58., 63–64., 73–75.

¹²⁴ TIMM 1956, 29–30.

¹²⁵ SZABÓ 1975, 27.

¹²⁶ CHMIELEWSKI 1962, 48., 74–75.

¹²⁷ LÜHNING 1951, 367–368.

¹²⁸ LÜHNING 1961, 28–30.

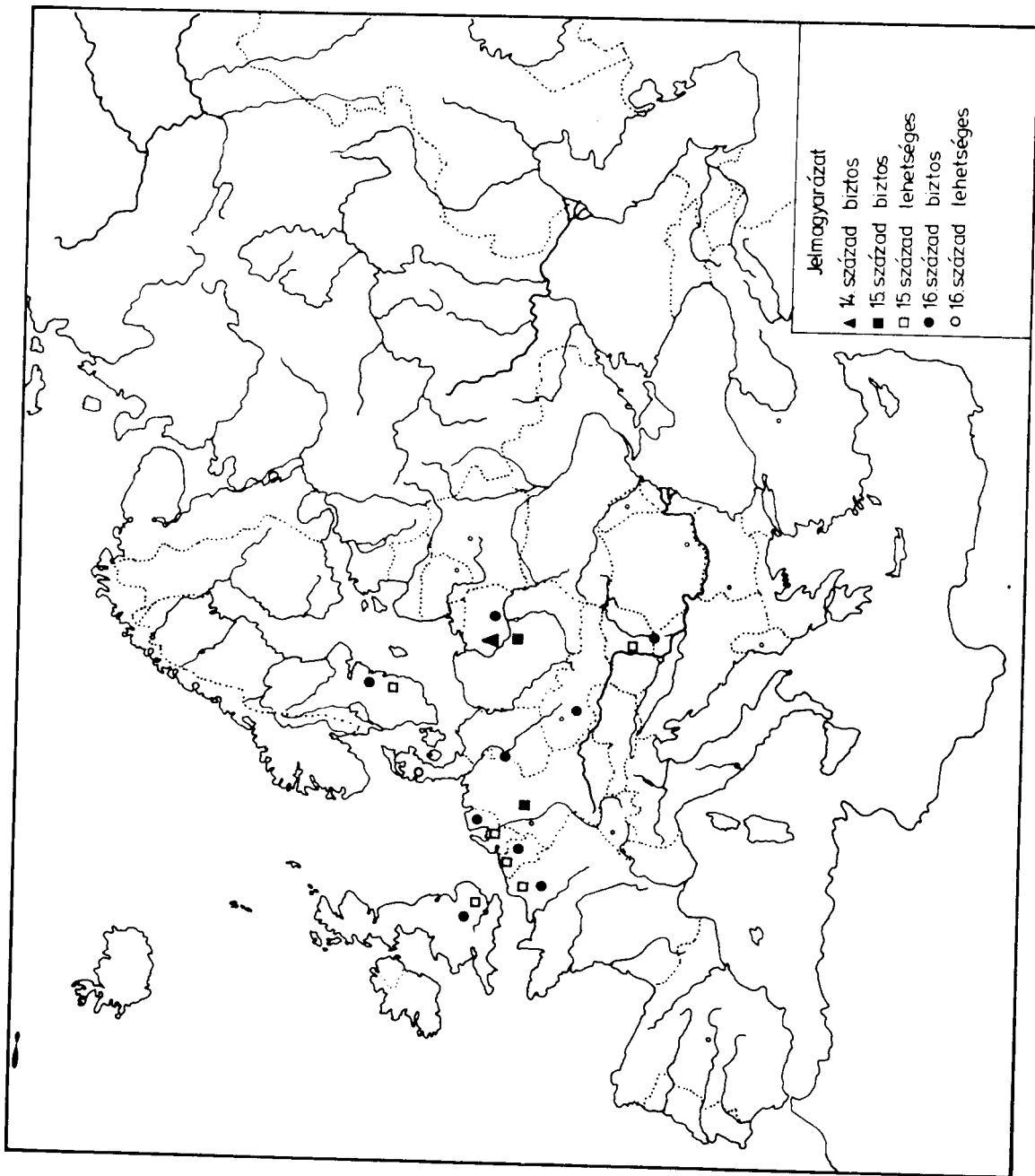
¹²⁹ STEENSBERG 1943, 238.

¹³⁰ TÁLASI 1955, 15.; TÁLASI 1957, 217–219.

¹³¹ BALOGH 1957, 270–290.

¹³² SKEATS 1882, 27., 28., 29. tétel.

¹³³ DE MEYER 1946, 153.

7. ábra. Aratás kaszával

Belgiumból,¹³⁴ Bo és Eva Nilsson *Svédországból*, bár itt lehetséges a XV. századra való visszanyúlás,¹³⁵ *cseh* területről J. Kramárik,¹³⁶ s e századból, valamint a következőkből még többen, így pl. S. Chmielewski. Tévedés Zimányi Vera részéről az a kijelentés, hogy Magyarországon 1600–1650 között elsősorban a magyarlakta sík vidéken és a német lakosságú Nyugat-Dunántúlon a németek aratnak kaszával,¹³⁷ az előbbiek, ti. a magyarok már – mint mondtuk – valószínűleg a XV. században, a nyugat-dunántúli németek viszont legfeljebb a XVIII. században, e kérdésben bizonyára zavarja a közeli stájer ipar kereskedelmi jelentkezése.

A XVII. századi említéseket s a későbbieket nem soroljuk fel. Míg tehát korábbi kutatók nem adhattak teljesebb felvilágosítást, mint pl. Rau vagy a XV–XVI. századból németalföldi, északnyugat-németországi és angliai adatokra támaszkodtak,¹³⁸ a hazai, valamint a cseh és lengyel történeti és néprajzi kutatások alapján úgy látjuk, a kasza aratási felváltása egy időben és egyben Kelet-Közép-Európára is kiható közös folyamat volt, amelyben a vágóeszköz mérete, szerkezete technológiailag alapvető, a takaró nem szükségszerű, de logikus fejlesztője a műveletnek, a tavaszi gabonán próbálják ki, de az őszi is ésszerűen alkalmazzák, feltétel a sík, tiszta szántóföld, ezért kihat a bakhátas és régies irtásművelés háttérbe szorítására.¹³⁹ Gazdasági teljesítménye a kooperációk változatos kialakulásával az aratógépekig a legnagyobb, a pergési veszteség a viaszérés figyelembentartásával és technikai fogásokkal csökkenthető, szalmatöbbletet jelent és jobb tarlólegetlőt. A racionális eredmények érvényesülése megszünteti a lélektani ellenállást (szakrális nézeteket, hiedelmeket), ezzel a felvilágosulást is szolgálja.

Az aratás-takarás magyarországi kibontakozása az európai agrotechnika nevezetes eredményébe sorolható be, mint láthattuk, nem is jelentéktelen részvétellel s azzal a tanulsággal, hogy exakt módszerekkel kell és lehet megismerni a termelés hátterét, technológiáját, a spekulatív elméletieskedés helyett a tények feltárásával a folyamatok történeti hitelessége bizonyít.

¹³⁴ LINDEMANS 1952, 57–65.

¹³⁵ NILSSON 1974, 46–91. passim.

¹³⁶ KRAMÁRIK 1960, 87–91.

¹³⁷ ZIMÁNYI 1976, 86–87.

¹³⁸ STEENBERG 1943.; LÜHNING 1951, 1961; COLINS 1969.

¹³⁹ KITTLER 1963, 145–159.

IRODALOM

BALASSA Iván

1947 Szallai kasza. *Magyar Nyelv* 47–48.

1949 A vontató szekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. *Ethnographia*. LX. 286–292.

BALOGH István

1957 A gabona betakarítása a XVI–XVII. században. *Ethnographia* LXVIII. 270–291.

1958 Szabolcs megyei dézsmajegyzékek 1556-ból. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* I. 144–167.

BARABÁS Jenő

1971–72 Innovationszentren in der ungarischen Kultur. *A Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. Bp.

BELÉNYESY Márta

1956 A földművelés Magyarországon a XIV. században. *Századok* 517–556.

BELITZKY János

1932 A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp.

BERANOVÁ, N.

1957 Slovenské žňové nástroje v 6–12 století. *Památky a Archeologické* 99–117.

BERETTYÓ János

1949 Szallai kasza. *Magyar Nyelv* XLV. 79–80.

BIDWEL, Percy W.–FALCONER, John J.

1925 History of Agriculture in the Northern United States, 1620–1860. Washington

BOGART, E. C.

1925 History of the American Agriculture. New York.

BOGNÁR András–LEVÁRDY Ferenc

1960 Példák könyve 1510. Codices Hungarici IV. Hasonmás és kritikai szövegkiadás jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve. Bp.

BRINGÉUS Nils–Arvid

1964 Tradition och Förändring i 1800-talet skånske landhushållning. Klny. Kristianstals Läns Hushållningssällerskap 1814–1964. Kristianstad.

1973 Jordbruk. In: Arbete och redskap. Lund.

BURGSTALLER, Ernst

1956 Erntegeräte und Arbeitsmethoden in Oberösterreich. *Jahrbuch des Musealvereines*. Wels.

BURGSTALLER, Ernst

1964 Die Sichel als Getreidenschneidgerät in Oberösterreich. Sonderdruck aus *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*.

BIELENSTEIN, A.

1918 Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. II. Petrograd.

CHMIELEWSKI, Stefan

1962 Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV. i XV. w. In: Technika i rozmiary produkcji – Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego T. 5. z. 2. Warszawa.

COLLINS, E. J. T.

1969 Labour supply and demand in European agriculture 1800–1880. In: *Agrarian Change and Economic Development. The Historical Problem*. London. 61–94.

CRESCENTIUS, Petrus

1583 New Feldt und Ackerbau. Frankfurt am Main.

CSAPLOVICS JÁNOS

1829 Gemälde von Ungern. II. Pesth.

DE MEYER, MAURITS:

1946 Sikkell, Zichte en Pik. *Volkskunde*. Amsterdam. 145–153.

DEMCSENKO, N. A.

1973 Die moldauischen landwirtschaftlichen Geräte im 18. bis zum beginnenden 20. Jahrhundert. In: *Getreidebau in Ost-Mittel-Europa*. Bp.

- DITZ Henrik
1869 A magyar mezőgazdálkodás. Pest.
- ДУНДУЛЕНЕ, П. В.
1950 Земледелие в дофеодальной Литве. Краткие Сообщения Института Этнографии АН СССР. Москва–Ленинград, XII. 74–82.
- ERIXON, Sigurd
1956 Landbruk och bebyggelse. Tehnisk kultur II. Nordisk Kultur. XIII. Stockholm.
- ESKERÖD, Albert
1943 Jordbruk under 5000 år-redskapen och maskinerna. Stockholm.
- FEKETE Lajos
1955 Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bp. Bd. I.
- FENTON, A.
1976 Scottish Country Life. Farm Servant life in the 17th–18th Centuries. Edinburgh.
- FEOKTISZTOVA, L.
1964 Bodenbau und Viehhaltung. In: Abriß der estnischen Volkskunde. Tallin.
- FESTY, Octave
1947 L'agriculture pendant la Révolution Française: Les Conditions de Production et Récolte des Céréales. Paris.
- FUSSEL, G. E.
én. The Old English Farming Books from Fitzherbert to Tule, 1523 to 1730. London.
- GESTREIN, Franz Josef
1932 Die Bauernarbeit im Oetztale einst und jetzt. Innsbruck.
- GLOREZ VON MÄHREN, Andreas
1719 Neugeordnete Haus-, und Landbibliothec. I. Nürnberg und Frankfurt am Main.
- ГОРСКАЯ, Н. А.
1977 Земледелие и скотоводство. In: Очерки русской культуры XVI. века I. Москва.
- GRAFENAUER, Bogo
1970 Gospodarska in druzbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo. Ljubljana.
- GRAUS, F.
1957 Dějiny venkovského lidu v Čechach. V Době před husitské. Praha
- GRAUTOFF, F. H.
1829 Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar, – Die Lübeckischen Chroniken in niederdeutscher Sprache. Theil. I. U. 2. Hamburg
- GYÖRFFY István
1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. *Néprajzi Értesítő* 1–46.
1934 *Gazdálkodás*. In: *A Magyarság Néprajza*. II. köt. Bp. 15–273.
- HEINTL, Franz
1810 Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthumes. II. Wien
- HERESBACH, Conrad
1573, 1606. Rei rusticae libri quator universam agriculturae disciplinam continentes.
- HOFFMANN Tamás
1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp.
- HØJRUP, Ole
1976 Getreide- und Grasschnitt. Vorschlag eines gemein-europäischen Fragebogens über Geräte zu Getreide- und Grasschnitt. St. Pölten. 1976. 16 + 24 térkép.
- HUSA, Václav–PETRAŇ, Josef–ŠULTROVÁ, Alena
1967 Homo Faber. Praha
- HYČKO, Ján
1973 Žatevné a mlatobné náradie. Martin
- ILA Bálint
1957 A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In: *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Bp. 82–118.

KÁLDY NAGY Gyula

1961 A Szeged környéki hász birtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. *Agrártörténeti Szemle* III. 457–503.

KÁLLAY Ferenc

1823 Magyar régiségek nyomozása. *Tudományos Gyűjtemény* VII: 3–39.

KARÁCSONYI János

1896 Békés vármegye története. II. Gyula

KAREL Miloslav

1938 Zemědělství. Národopis lidu Československého. Díl. V. Plzeňsku. Plzeň

KATONA Lajos

1900 Két középkori latin versezet régi magyar fordítása. *Irodalomtörténeti Közlemények* IV.

KITTLER, G. A:

1963 Das Problem der Hochäcker. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. Jg. 11. Heft 2. 145–159.

КОЛЧИН, Б. А.

1953 Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период). МИА 32. Москва. 95–99.

KOROMPAY Bertalan

1949 Szallai kasza. *Magyar Nyelv* XLV. 80–82.

KOZÁKY István

1936 A haláltáncok története. Bp.

KRALOVÁNSZKY Alán

1962 Kora-Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből. *A Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*. 116–127.

KRAMAŘÍK, J.

1960 Několik poznámek k článku prof. K. Chotka „Staré způsoby práce v československém zemědělství. Žatva srpem”. *Československá Etnografie*. VIII. 87–91.

KRÜGER, Fritz

1949–50 Alte Erntegeräte in der Romania. *Etudes Romaniques*. 51–77.

KRÜNITZ, J. G.

1788 Oeconomische Enzyklopädie. XI. Bd. Berlin. *Ernte*: 367–469.

LEINBOCK, F.

1932 Die materielle Kultur der Esten. Tartu

LINDEMANS, Paul

1952 Geschiedenis van de Landbouw in België. II. Antwerpen

LISLE, Edward

1763 Observations in Husbandry. Vol. I. London

LÜHNING, Arnold

1951 Die schneidenden Erntegeräte. Technologie, Entwicklung und Verbreitung unter Berücksichtigung Norddeutschlands. I–II. Göttingen. Vervielfältigt.

1961 Die Entwicklungsgeschichte der schneidenden Erntegeräte. *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*. Schleswig, Jg. 9. 9–39.

1963 Mitteleuropa, Westfalen, mähen mit der Sichte. Göttingen

MAKKAI László

1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631–1648) Bp.

MAKSAY Ferenc

1958 Parasztság és majorsági gazdálkodás a XVI. században Magyarországon. *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. Új sorozat 7. sz. Bp.

MANNINEN, I

1933 Die Sachkultur Estlands. II. Tartu

MASLOVARIC, Dušan

1966 Zemljoradnja u dolnoj Resavi. *Glasnik Ethnografskog Muzeja u Beogradu*. 1965–1966., Kny. 28–29.

- 1969 Zemljoradnja u Negotinskoj Krajini. Negotiska Krajina. *Glasnik Ethnografskog Muzeja u Beogradu*. 1868–1969. Kny. 31–32.
- MAURIZIO, A.
1927 Geschichte unserer Pflanzennahrung. Berlin
- MERÉNYI Lajos
1903 A szempci és cseklési tizedszedők instrukciója. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* X. 160–166.
- MILLS, John
1764 Vollständiger Lehrbegriff von der Praktischen Feldwirtschaft. I. Leipzig.
- MITTERPACHER Ludovicus
1816 Elementa rei rusticae. Buda. 2. kiadás.
- MOLNÁR Ambrus
1972 Hadház mezőgazdasága a hajdúkor előtt. In: *Hajdúház múltja és jelene*. Gyula. 39–70.
1973 Berény népsége és gabonatermesztése a XVI. században. *Békési Élet* VIII. 226–236.
1973 Bajom (Biharnagybajom) a XVI–XVII. század fordulóján. In: *Bajomi krónika*. Bihar-nagybajom. 70–84.
1974 A gabona betakarításának módja és eszközei. Dézsmálási szokások (Földes). *Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában*. Jelzete: EA. P-317/1974.
- MOLNÁR Erik
1949 A magyar társadalom története. II. Bp. 2. kiadás.
- DU MONCEAU, Duhamel
1973 Éléments d'agriculture. Paris. Tom. I.
- MOÓR Elemér
1956 Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. *Studia Slavica*. Tom. III. Fasc. 1–4. 31–117.
- MOSZYŃSKI, Kazimierz
1929 Kultura ludowa Słowian. I. Kraków.
- MUHORAY Alfonz
1897 Dézsmajegyzékeink 1520–21–22-ből. *Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve* XIII. kötet. Zombor.
- MÜLLER Róbert
1975 Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunden in Ungarn. *Acta Archeologica* 27.
- NAGY Ferenc
1819 Hód Mező Vásárhely Városa rövid rajzolatja. *Tudományos Gyűjtemény* II. 31–57.
- NAGYVÁTHY János
1821 Practicus Termesztő. Pest
- NEMESKÉRI KISS István
1966 16. századi dézsmajegyzékek (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Bp.
- NILSSON, Bo és Eva
1974 Övergången från skäre till lie. Bidrag till skärderedskapens historia i Sverige. Stockholm. Egyetemi szakdolgozat.
- PACH ZSIGMOND Pál
1963 A nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI–XVII. században. Bp.
- PAMFILE, Tudor
1913 Agricultura la România. București.
- PREDAN, Drago
1956 Setev i žetev. In: Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega. Kotnikov Zbornik. Celje
- RAU, L. v.
1890 Mähewerkzeuge. *Zeitschrift für Ethnologie* 153–160.
- REIZNER Béla
1900 Szeged története. III. Szeged

ROGIN, Leo

1931 The Introduction of Farm Machinery in the United States. Berkeley

SCHEUERMEIER, Paul

1943 Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Erlenbach–Zürich

SCHMIDT, Leopold

1950 Die Kurzstilsense. Zur Verbreitung und Geltung einer Gruppe europäischer Ernteschnittgeräte. Archiv für Volkskunde. Bd. V. Wien. 159–186.

1952 Verbreitungshinweise zur Gestellsense. (Mit einer Verbreitungskarte.) Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 48. Bd. Basel. Heft 1. 31–42.

1966 *Volkskunde von Niederösterreich*. I. Horn.

SCHUCHARDT, M.

1901 Sichel und Säge; Sichel und Dolch. *Globus* LXXX. Nr. 2. 181–188., 188–209.

SINKOVICS István

1933 A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp.

SKEAT, Walter W.

1882 Master Fitzherbert: The Book of Husbandry. Reprinted from the edition of 1534, and edited with an introduction, notes and glossarial index, London

SLAVKOVSKÝ, Peter

1978 Kosa. *Slovenský Národopis* 87–92.

SLICHER VAN BATH, B. H.

1963 The Agrarian History of Western-Europe A. D. 500–1850. London

STEENSBERG, Axel

1943 Ancient Harvesting Implements. København

STELCZER Ferenc

1885 Bácskai adatok a török defterekben. *Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve* I. 3. füz. 14–17. Zombor

STEPHANUS C.–LIEBHALTUS J.

1579 Sieben Bücher von dem Feldbau. Straßburg.

SZABÓ István

1954 Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp.

1975 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. *Agrártörténeti Tanulmányok* 2. Bp.

SZÉKELY György

1961 Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* III. 309–413.

TAKÁCS Lajos

1967 Kaszasarlók Magyarországon. *Ethnographia* LXXVIII. 1–21.

1970 A magyarországi rövid kaszák történetéhez. *Ethnographia* LXXXI. 187–220.

1972 A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek katalógusa. *Néprajzi Értesítő* LIV. 19–46.

TÁLASI István

1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* LXVI. 5–56.

1957 A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. *Ethnographia* LXVIII. 217–251.

THALLÓCZY Lajos

1884 Oroszország és hazánk. Bp.

TIMM, Albrecht

1956 Zur Geschichte der Erntegeräte. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. Jg. 4. Heft 1.

ТОПЕН, М. Д.

1967 Способы уборки хлебов Русские. Историко-этнографический атлас. Земледелие, крестьянское жилище, крестьянская одежда (середина XIX – начало XX века). Москва. 60–84.

- TREMMELE, F.
 1953 Steirische Sennen. *Blätter für Heimatkunde*. Jg. 27. 37–56. Graz
 TSCHIFFELI, H.
 1762 Schriften der Berner Gesellschaft. II. Stück.
 URBANCOVÁ, Viera
 1973 Zatevné náradie a pracovné techniky na Slovensku. *Slovenský Národopis* 182–216.
 VAKARELSKI, Christo
 1935 Vie, mœur et langue boulgares de Thrace et d'Asie Mineure. Sofia
 1965 Ethnografia Bulgarii. Wrocław
 VERANCSICS Faustus
 1616 Machinae Novae. Venetia
 VILKUNA, Kustaa
 1934 Zur Geschichte der finnischen Sichern. In: *Suomen Muinaismuistoyh distykseen Aikakauskirja* XL. Helsinki
 1972 Heimad mit der Hausense. In: *Festschrift für Mathias Zender*. Bonn
 WILDHABER, Robert
 1951 Beispiel für „individuelle Triebkräfte an Bauerngeräte.“ *Schweizerische Volkskunde*. 41. 55.
 ZEITLINGER, Josef
 1944 Sennen, Sennenschmiede und ihre Technik. Linz–Donau.
 ZELENIN, Dimitrij
 1927 Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte. (Hrsg. von Reinhold TRAUTMANN und Max VASMER.) Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin
 ZIMÁNYI Vera
 1976 Magyarország az európai gazdaságban. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat. 80. sz. Budapest.

Szemelvények Tálasi István munkásságából

- Makaronikum 1718-ból. *Magyar Nyelv* 27. (1931), 183.
 A járó- és vonójószág betanítása a Kiskunságban. *Néprajzi Értesítő* 27. (1935), 29–35.
 A garabonciás (egy öreg pásztor elbeszélése után). *Népünk és Nyelvünk* 7. (1935), 124–126.
 A cselédor a Kiskunságon. *Népünk és Nyelvünk* 7. (1935), 227–239.
 Tanórok, tanór. *Népünk és Nyelvünk* 7. (1935), 240.
 A kiskunsági pásztorkodás. Bp. 1936. 143 p. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete kiadása. (*Néprajzi Füzetek* 4. – Szerkeszti: Dr. Györffy István.)
 A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936. 271 p. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete kiadása. (*Néprajzi Füzetek* 6. – Szerkeszti: Dr. Györffy István.)
 A jószág enyhelye a kiskun pusztákon. *Ethnographia* 47. (1936), 161–182.
 Itatók és itatás a Kiskunságban. *Népünk és Nyelvünk* 8. (1936), 129–135.
 Néprajz és középiskola. Hódmezővásárhely, 1938. 20 lap. (Klly. a hódmezővásárhelyi református Bethlen Gábor gimnázium 1937/38 évi értesítőjéből.)
 A bakonyi pásztorkodás. *Ethnographia* 50. (1939), 9–37.
 Szó- és szólastörténeti adatok a jász-kunsági levéltárakból. *Magyar Nyelv* 37. (1941), 35–41., 128–133.
 Adatok a Bakony erdei életéhez. *Néprajzi Értesítő* 34. (1942), 164–172.
 Változsvizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. *Néprajzi Értesítő* 34. (1942), 203–220.
 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. – *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I.* (1944–1945). (Szerk. Bartucz Lajos.) Szeged, 1946. 1–35.
 Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás”. *Ethnographia* 57. (1946), 13–19.
 Egy kun Miatyánk-változat. *Magyar Nyelv* 43. (1947), 63–64.

- Néprajzi életünk kibontakozása. Bp. 1948. 24 p. Néptudományi Intézet – Kelet-európai Tudományos Intézet. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve: II, 3.)
- Research into Hungarian Peasant Farming, Poaching and Fishing. *Folia Ethnographica* 1. (1949), 44–71.
- Magyar néprajzi alapvetés. (Egyetemi jegyzet részben sokszorosítva.) Méhészet–vadászat–halászat. Bp. 1949. 1–2. füzet, 80 p. – Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzetei 1949–50.
- Magyar néprajzi alapvetés. (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt.) Állattartás. Bp. 1950. 26 p. – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (1949/50 tanév) I. félév.
- Magyar néprajzi alapvetés. (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt.) Földművelés. Budapest 1950. 29 p. – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (1949/50 tanév)
- Magyar néprajzi alapvetés. (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt.) Település – építkezés. Bp. é. n. 24 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)
- Magyar néprajzi alapvetés. (Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt.) A magyarság etnikai csoportjai. Bp. é. n. 113 p.
- A házkutatás történeti forrásai. Hozzájárulás Gunda Béla: „A népi építkezés kutatásának módszere” c. előadásához. Az *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 4. (1954), 73–93. – uo. 94–98. és klny.: *Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből* 2.
- A magyar házkutatás kelet-európai genezisproblémái. Hozzájárulás Gunda Béla: „A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája” c. előadásához. Az *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 5. (1954), 373–384. – uo.: 290–299.
- A népi műemlékvédelem sürgőssége. Hozzájárulás Vargha László: „Magyar népi műemlékek. A népi műemlékek fogalma és jellege” c. akadémiai felolvasó előadásához. *Építészettörténeti és Elméleti Közlemények* 1954. 3. sz. 1–17. – uo.: 18–20.
- Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). – *Ethnographia* 66. (1955), 5–56.
- Druhý patřičný plán mad'arskej národopisnej vedy (Návrh). (A magyar néprajztudomány második ötéves tervének célkitűzései – Másokkal együtt megfogalmazva.) – *Československá Ethnografie* 4. (1956), 86–90.
- A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. – *Ethnographia* 68. (1957), 217–251.
- Исторический очерк (I. N. Grozdova közreműködésével) – Сельское хозяйство. In: Народы мира. Етнографические очерки. Под общей ред.: С.П. Тольстов. – Народны зарубежной Европы I. Под ред.: С. А. Токарев – Н. Н. Чебоксаров: „Венгры” fejezetben az eredeti kézirat szovjet átdolgozása jelent meg. Москва, 1964. Издательство „Наука”, 669–676., 679–687. (Академия Наук СССР – Институт Етнографии Имени Н. Н. Миклухо Маклая.)
- A magyar nép anyagi kultúrája Európában (A folyamatos kutatások tükrében). – *A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 21. (1964), 3–22. (A Magyar Néprajzi Kongresszus anyagából – 1963. október 16–20.)
- Die materielle Kultur des ungarischen Volkes in Europa (Im Spiegel der sukzessiven Forschungen). In: Ortutay Gyula–Bodrogi Tibor (red.): Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria, 16–20. X. 1963. Budapest. Bp., 1965. Akadémiai Kiadó, 27–57.
- A Magyarság Néprajza programterve. Anyagi műveltség. Bp. 1966. 10 l.
- Parasztok és pásztorok. *Néprajzi Értésítő* 1970. 8–15.
- Az eszközváltás első száz éve a magyarországi aratóműveletekben és későbbi következményei. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* 1971. 297–305.
- A magyarországi kunok etnikumához. (Hozzájárulás Ju. V. Bromlej előadásához.) *Népi Kultúra–Népi Társadalom* 1971. 485–490.
- Az anyagi kultúra néprajza. Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Bp. 1972. 570–574.
- Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. *Ethnographia* 1972. 74–77.
- A magyar agrár-etnográfia kutatásának negyedszázada. *Bethlen Gábor gimnázium Jubileumi Évkönyve*. Hódmezővásárhely, 1972. 25–42.
- Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből I. Bp. 1973. (szerkesztés.)

- A Tárgyi Néprajzi Tanszék története.** Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből I. Bp. 1973. 7–12.
- Néprajzi Múzeum száz éve. *Néprajzi Értesítő* 1973. 9–15.
- Györffy István emlékének (1884–1939). *Ethnographia* 1974. 147–152.
- Az aratási eszközváltás egy kísérleti szakasza (1817–1868). *Ethnographia* 1974. 330–343.
- A Kiskunság népi állattartása. Szolnok, Damjanich János Múzeum kiad. Reprint. 271 p. + XX.
- Gondolatok a Hódmezővásárhely-Kopáncsi Tanyamúzeum felavatásakor. *Múzeumi Kurír*, Debrecen, 1975. 56–58.
- Regionális cigánykérdés 1948-ban. – Csengeri Krónika, Molnár József Emlékkönyv. Debrecen, 1975. 275–280.
- Eine spezifische Siedlungsart der Bauernstädte in der Großen Ungarischen Tiefebene (Die Szállás-hofsiedlung). – Protokoll der 15. Jahrestagung. Weimar 16–19. Juni 1974. Arbeitskreis für Haus- und Siedlungsforschung am Wissenschaftsbereich Kulturgeschichte/Volkskunde des Zentralinstituts für Geschichte der AdW der DDR. 193–207.
- Etimológiai tanulságok az anyagi kultúra kutatásában. – Benkő L. szerk.: Etimológiai konferencia. Bp. 1976. 288–293.
- Törekvésünk, hogy a Néprajzi Bizottság megfogalmazza az ezredfordulóig várható feladatokat. – *Magyar Tudomány* 1976. 11. 605–607.
- Kiskunság. Bp., Gondolat 1977. 333 p.

AZ IRODALOM SZEREPE NYELVÜNK ÉLETÉBEN*

1. A nyelvtudománynak ma már szerteágazó, sokszínű szemléletében és gyakorlatában – többféle más felfogás, törekvés mellett – eléggé jól kirajzolódik egy olyan irányulás, amely a nyelv különféle megjelenési formái közül az egyszerű közlő funkciójú, mindennapi nyelvhasználatnak és benne is elsősorban a beszélt változatnak az elsőbbségét, fontosabb voltát hangsúlyozza, többé-kevésbé szemben a magasabb szintű, esztétikai igényű nyelvhasználattal, valamint főleg az írott nyelvi formákkal.

Ennek az irányulásnak a gyökerei ugyan akár az újabkori nyelvtudomány történetében is messzire nyúlnak vissza, bizonyos előzményeikhez való kapcsolódásuk azonban mégis inkább csak látszólagos. Mint jól ismeretes, a nyelvészetben is ható népiesség erőteljesen ráirányította a figyelmet az addig alacsonyabb rendűnek tartott élő, beszélt, népi nyelvsajátosságokra; – ám itt elsősorban a folklórt kereste, s a népnyelvi elemekkel a magasabb szintű, irodalmi nyelviséget akarta gyarapítani. Ismeretesek az újgrammatikusok azon törekvései is, amelyek új nyelvi források, köztük élő nyelvek feltárására irányultak; – de itt meg a filológikus alapállású, történeti jellegű, a nyelvi változás, fejlődés megvilágítását célzó vizsgálatok minél szélesebb megalapozása, kiteljesedése kedvéért történt mindez.

A köznapi, beszélt nyelvi érintkezés (kommunikáció) primátusát valló mai felfogások kicsengése jelentékeny részben nem ilyen jellegű: a szemléleti és vizsgálati irányulás itt eléggé határozottan egyfelé mutat, bizonyos mértékben önelvű és öncélú, sőt nemegyszer más irányokban meglehetősen elhatároló vagy éppen elhárító. E tekintetben – főként külföldi nyelvészektől – az elvi nyilatkozatoknak is egész sorát lehetne idézni, köztük pl. kimondottan az írott nyelv szerepét kisebbsítőket is; a gyakorlati törekvések pedig – másutt és nálunk egyaránt – egyre inkább a köznapi érintkezést szolgáló és kifejezetten a mához kapcsolódó élőbeszéd egyoldalú előtérbe helyezését célozzák. E felfogásokban a *beszédközpontúság*, *beszédszervezés*, *beszédművelés* lettek a vezérelvek és fő jelszavak, s ezek vallói a mindennapi, átlagos nyelvhasználat és benne az élőszó, a hangzásbeli problematika felé igyekeznek kikerekíteni a nyelvtudomány legfontosabb feladatait.

E nyelvészeti felfogás erősödésének okait könnyen lehet magyarázni, jogosságát a szükséges fenntartásokkal el is lehet ismerni. E törekvések ellenhatásként lépnek föl a filológikus alapállású nyelvészettel szemben, amely szívesebben tekintett a nyelv írott változatára, korábbi idők nyelvhasználatának írásban rögződött emlékeire s bennük is az

*Benkő Loránd akadémiai rendes tag székfoglaló előadása a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának 1978. március 6-án tartott felolvasó ülésén hangzott el.

esztétikailag igényesebb, magasabb stílári szintű formákra. A szemléletváltozást minden bizonnyal erősítették azok a megfontolások is, amelyek az átlagos, köznapi, élő, beszélt nyelvnek elsődlegességét valló felfogásokra építettek egyrészt az írott nyelvvel, másrészt a pusztá közlésnél magasabb igények kielégítésére szolgáló nyelvváltozatokkal szemben, az elsődlegességet mind történeti, nyelvfejlődési értelemben véve, mind az embernek mindenkor, alkotó, újraformáló nyelvi tevékenysége szempontjából nézve. Szerepet játszottak itt természetesen bizonyos, reálisnak ható nagyságrendi viszonyok is, annak tekintetbe vétele, hogy a társadalom nyelvi érintkezése az átlagemberek mindennapi beszédtevékenységében jut a legszélesebben érvényre. Ide kapcsolódtak továbbá hasznossági szempontok: mindenben a praktikumot kereső, kíváno korunkban a leggyorsabb és legegyszerűbb közlési szint: a köznapi élőbeszéd felé irányul a figyelem, amit a tömegközlési eszközök jellegében, belső arányaiban és hatásfokában bekövetkezett eltolódások is alátámasztanak.

Mint már az eddig mondottakból is kitűnhetett, mi sem áll tőlem távolabb, mint e szemléleti fejlődés nem egy tekintetben való realitásának, szükségességének, pozitív vonásainak el nem ismerése. Szubjektive sincs, nem is lehet semmi ellenérzésem ez irányban, hiszen például *Nyelvatlaszunk* keretében is, másként is hosszú éveket töltöttem el a mai élő, beszélt nyelv vizsgálatának gyakorlatában. Mindezt azért hangsúlyozom ilyen kiemelten, mert a szóban forgó szemléletmódnak napjainkban szinte divatszerűen terjedő túllendülései, egyoldalúságai bizonyos fenntartásokat, aggodalmakat is megérleltek bennem, melyeknek itt hangot is akarok adni, mégpedig nem utolsósorban éppen mai, köznapi beszélt nyelvünk helyes szemléletű vizsgálatának és fejlesztésének érdekében is. Fenntartásaim egyrészt elvi természetűek, melyeknek persze magától értetődően megvan a gyakorlati vetületük is; másrészt egyes, nem kívánatos következményekhez kapcsolódnak, melyek a túlhajtások folytán ma már eléggé jól érzékelhetők. Mivel mondanivalóm fő vonala az említett egyoldalú szemléletmóddal és gyakorlattal szemben való állásfoglalás kényszerpályáján halad majd, az ebből adódható esetleges félreértések elkerülése végett röviden szeretném jelezni a téma komplexitására vonatkozó felfogásomat is.

2. A nyelv minden tekintetben egységes rendszert képez, következésképpen egységes szemléletet igényel. Különféle szempontból tekintett változatait meg lehet, sőt elsősorban a vizsgálati lehetőségek sajátosságai, korlátai miatt meg is kell különböztetni; de ez nem jelentheti egyetlen megjelenési formájának sem a szemléleti alá- vagy fölérendeltségét, akár a vizsgálatban, akár a gondozásban, fejlesztésben való pozitív vagy negatív jellegű megkülönböztetését. Sem a beszélt, sem az írott nyelv nem elsődlegesebb, nem fontosabb a másiknál, mint ahogy a nyelv köznapi, társalgási szintjének és emelkedettebb, esztétikai igényességű, szerepű változatainak is egyaránt megvan a maguk elsőrendű szerepe a társadalom számára. E változatok egyszerűen csak mások, illetőleg sajátos, jellemző jegyekkel meghatározottak, amely jegyek azonban nemcsak különbségeiket, hanem kapcsolatukat is magukban hordozzák.

Ez a kölcsönös meghatározottság és befolyásolás igen erősen érvényesül az ellentett nyelvi változatok egymással kapcsolódó életmenetében, történeti fejlődésében. Minden, valamennyire is fejlett írásbeliségű nyelv életében a beszélt és az írott nyelv folytonosan hatott egymásra, teljes kölcsönösségben, egymást alátámasztva alakult. Ugyanígy a köznapi, társalgási nyelvhasználat, a népnyelv, a réteg- és csoportnyelvek is alapul, háttérül szolgáltak magasabb szintű irodalmi, esztétikai igényességű és szerepű változatok ki-

formálódására s táplálására, mint ahogy a másik irányú visszahatás, megtermékenyítés számottevő mértéke és rendkívüli jelentősége is kétségbevonhatatlan tény.

A szóban levő nyelvi változatok kapcsolatai és ellentétei az egymást meghatározás egy másik vonatkozásában is világosan kirajzolódnak. A beszélt nyelv tulajdonságai csak az írottal szembeállítva kapják meg a maguk jól felfogható, érzékelhető jellemzőit, mint ahogy fordítva is így van; és a különböző fejlettségű, a közlési szándék és minőség szempontjából szembenálló változatoknak is csak egymáshoz viszonyításukkal kristályosodnak ki karakterisztikus vonásaik.

E ponton még egy közbeeső megjegyzést is tennem kell. Az eddig mondottakban a beszélt nyelvet mindig az írottal, az egyszerűen csak közlő, mindennapi nyelvet pedig a magasabb, esztétikai, irodalmi szintű nyelviséggel állítottam párhuzamba. Ennek egyrészt az az oka, hogy az elsődleges összefüggések valóban e viszonylatokban jelentkeznek legszembetűnőbben. Másrészt természetesen a beszélt nyelvnek is vannak magasabb stílus-szintű, igényesebb változatai, aminthogy az írott nyelv sem mindig áll esztétikai, stílári magaslatokon. Ennek ellenére és a később mondandók előzeteseként már itt rá kell mutatni a „keresztirányú” kapcsolatokra, sőt azok bizonyos szempontból elsőrendű fontosságára is: arra tudniillik, hogy az igényes nyelviség – az érintett nyelvi változatok belső sajátosságainál fogva, melyeket itt most részletezni, úgy vélem, szükségtelen – mégis sokkal inkább az írásbeliség szintjén valósul meg, s hatásrendszerében onnan áramlik mind diakrón, mind szinkrón viszonylatokban a beszélt változatok irányába. Ebből az összefüggésből következően kerül témafejtésemben egységbe a beszélt nyelv – írott nyelv szembenállásának kérdésköre a köznapi nyelvhasználat – esztétikai igényességű nyelviség szembenállásának problematikájával.

3. A pusztán közlő funkciójú, köznapi, praktikus nyelvhasználatnak egysíkú szemlélete, túlhangsúlyozása – mint említettem – néhány vonatkozásban már ma is észlelhető, a gyakorlatban is jelentkező negatív következményekkel járt. Bár ezek jórészt a nyelvtudományi felfogás és kutatási irányulás egyoldalúságaiból szüremkedtek át, mégis elsősorban az oktatási alkalmazásban, valamint a nagyközönség nyelvszemléletében, illetőleg annak irányításában kapták meg csattanójukat, mégpedig mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek viszonylatában.

Az iskolai tanulóknak is, a felnőtt közönségnek is meglehetősen csekély és leginkább homályos fogalmaik vannak az anyanyelv belső típusairól és azok sajátosságairól; ezek nélkül az ismeretek nélkül viszont a különféle helyzetekben, alkalmakkor való nyelvhasználatuk, nyelvi magatartásuk önkontrollja elvész. A szövegformálásnak, fogalmazásnak megannyi alapkérdése, amelyek például a beszélt és az írott nyelv, valamint a köznapi, átlagos és az igényes, stilizált, irodalmi nyelvhasználat különbségeiből adódnak, s amelyeket – mint az előbb már szó esett róla – az iskolai oktatás vonalán is csak e változatok szembesítése során, nem pedig külön-külön lehet megfogni, elsikkadnak, érzékelhetetlenné válnak. Ennél is nagyobb baj, hogy elsősorban az iskolai anyanyelv-oktatás a maga leíró grammatika-centrikusságával, „száraz” kommunikációs szabályszemléletével elszakadóban van a nyelvi esztétikai, ízlésbeli neveléstől s ennek elsőrendű hordozójától, a szépirodalomtól. Az anyanyelv és az anyanyelvi irodalom egysége ezáltal egyre inkább a múltté lesz szinte minden oktatási szinten. Ezt a sajnálatos elszakadási folyamatot akár olyan látszólag apró, külsőleges tényeken is le lehet mérni, mint az iskolai grammatikák szépirodalmi példanyagának fokozatos számbeli sorvadása vagy az

írásbeliségnek általában, főként pedig a magasabb szintű, igényű írásbeliségnek az oktatási folyamatokban való visszaszorulása. Valójában persze e felszíni tünetek mögött a nyelvi nevelésre kiható mélyebb kérdések is feszülnek, amelyekre még visszatérek.

Az idegen nyelvek iskolai oktatásában az a bizonyos határokig föltétlenül pozitív és szükséges változás, amely a mindennapi praktikus beszédkészség fejlesztését célozza, túlhajtásaiban szintén hozott többé-kevésbé negatív következményeket. Ezek sorában is első helyre kerül a magasrendűen, művészién megformált irodalmi nyelviség s az ehhez szorosan kapcsolódó irodalmi–művelődési hagyomány tantervi visszaszorulása, amely pedig az idegen társadalmak múltja és jelene megismerésének, közelhozásának elsőrendű és magasrendű eszköze, s ezen keresztül a nyelvtanulásnak – annak társadalmi, pszichológiai, művelődési hátterét tekintve is – fontos segítője.

4. E problémakör összességének, illetőleg minden részletének további tüzetesebb boncolgatására a jelen alkalommal nincs elegendő lehetőség. Be kell érnem azzal, hogy a következőkben az irodalom anyanyelvi szerepének, jelentőségének néhány kulcskérdését emelem ki, a magyar nyelvnek bizonyos tekintetben sajátos körülményeire különösképpen figyelve. Az irodalom anyanyelvi szerepe magától értetődően az irodalom formai oldalának, nyelviségének vonalán fogható meg elsősorban, annak mérlegre tevésével, mit jelentett és mit jelent az irodalmi szintű nyelviség az anyanyelv egésze számára, a társadalmilag elismert, értékelt, követett nyelvi eszményhez fűződő viszonylatában, az anyanyelv fejlődését és mindenkori állapotát egyaránt tekintve.

Úgy érzem, az ide kapcsolódó kérdések áttekintéséhez nem föltétlenül szükséges terminológiai vitába bocsátkoznom. Abba tudniillik, hogy az *irodalom* és hozzá kapcsolódóan az *irodalmi nyelv* hatókörét milyen széleskörűen húzzuk meg, azaz hogy e fogalmakat szigorúan csak a szépirodalomra, illetőleg a szépirodalmi nyelvre szűkítsük-e le, vagy pedig a magasabb nyelvi, stiláris igényességű írásbeliség tágabb régióira is kiterjesszük. A határok ugyanis e viszonylatban sokkal jobban elmosódottak, illetőleg az összefüggések sokkal szorosabbak – mégpedig mind diakrón, mind szinkrón síkon –, mint ahogy az az egymással sokszor élesen szembenálló nézetekből kitűnhet. Az összekapcsolódás mindenekelőtt történetileg nyilvánvaló, hiszen a szépirodalom hosszú időn, sok évszázadon keresztül megannyi szállal szövődött össze a vallási, tudományos, oktatásügyi, politikai, publicisztikai stb. irodalommal, sőt a szétválasztás – különösen a prózai műfajok és nyelviség vonalán – ma sem minden viszonylatban könnyű. Ami pedig a tágabb körön belüli hierarchiát illeti: egyetlen korszakra nézve sem lehet vitás, hogy a szélesebb értelmű irodalmiságnak a szépirodalom a legfontosabb, központi része, mint ahogy az irodalmi nyelven belül is minden szempontból: jellegében, hatásrendszerében ugyanilyen kiemelkedő helyet foglal el a szépirodalmi nyelv, a maga legmagasabb rendű formai, esztétikai, érzelmi, kifejező igényességével. Amikor tehát a nyelv magas szintű megjelenési formájáról, az úgynevezett irodalmi nyelvről beszélünk, a határvonalak műfaji és nyelvi elmosódottsága ellenére is valójában legelsősorban a szépirodalom, illetőleg a szépirodalmi nyelv felé tekintünk. Azokból a kapcsolatokból következően, amelyek a korábban mondottak értelmében az írott nyelv, valamint a magasabb szintű, esztétikai igényű nyelviség között fennállanak, magától értetődő, hogy itt e kapcsolat mindkét tényezőjén, az írásbeliségen és a magasabbrendűségen egyaránt hangsúly van.

Az írásbeliségnek magasabb rendű, főként a szépirodalomhoz kötődő formái a nyelv egészében betöltött szerepüknél fogva óriási jelentőségűek a társadalom számára köve-

tendő nyelvi eszmény kialakulása és az ehhez fűződő nyelvfejlődési mozzanatok, folyamatok szempontjából. Az irodalmi írásbeliséghez kapcsolódó problematikában tudniillik a nyelvi változásoknak igen fontos tényezői, rugói, serkentői keresendők, sőt a nyelvi fejlődésnek éppen a legértékesebb, legprogresszívebb mozzanatai rejlenek itt. A nyelvtörténészek figyelme például nemcsak azért fordul az írásbeliség és azon belül is kiemelten az irodalmi írásbeliség felé, mert a múltból hagyományozódott tényanyagot ezekből meríti, hanem azért is, mert a történeti nyelvészet fő feladatkörében, a nyelvi változások vizsgálatában ezekből derítheti föl a jövő nyelvi fejlődését legjobban meghatározó, előre vetíthető erővonalakat, főként a nyelv olyan fontos tartozékaiban, mint az esztétikum és a stílaritás.

Az irodalmi írásbeliségnek ez a szerepe a nyelvek életében tulajdonképpen általánosabban is ismert jelenség, magyar viszonylatban azonban – elsősorban történeti folyamataiban – teljesen egzaktan bizonyítható, különleges igazolást nyerhet.

5. Hogy a magyar nyelv életmenetéhez, fejlődésének előremutató mozzanataihoz mi mindent adott hozzá az irodalmi szintű írásbeliség, hogyan határozta azt meg szinte minden tekintetben döntő módon, azt villantsuk föl most csupán a különösen jellemző mozzanatokra való néhány rövid utalással.

Mindenekelőtt tekintetbe kell venni, hogy a magyar nyelvi eszmény, a fokozatosan kiformalódó magyar nemzeti nyelv – ha főként Közép- és Kelet-Európa kisebb nyelvei között vannak is többé-kevésbé hasonló alakulású társai – eléggé sajátos módon, az általánosabb európai fejlődéstől eltérően jött létre. Az eltérés egyik fő és tárgyunk szempontjából különösen fontos tényezője abban van, hogy nálunk a nyelvi sztenderd kialakulása igen határozottan az irodalmi szintű írásbeliségben történt meg, és ezt csak jóval később és nem kis mértékben éppen az irodalmi írásbeliség hatására követte a beszélt, köznyelvi sztenderd kiformalódása. E fejlődési sajátosságnak többrendbeli történeti–művelődési oka volt: a műveltségnek sokáig egyházi-irodalmi jellege és csak vékony, „írástudó” réteghez való kapcsolása; a magyar ajkú városi polgárságnak hosszú időn keresztül igen csekély száma és súlya; kiemelkedő, meghatározó szerepű, országos méretekben ható magyar művelődési központ hiánya stb., stb. E tényezők jó része sok évszázadon keresztül, egészen a felvilágosodás koráig, sőt egyikük-másikuk a reformkorig érvényesítette hatását.

Az írásbeliség szintjén messze előljáró nyelvi felemelkedésnek, kifejezésbeli gazdagodásnak, szerkesztési pontosodásnak, esztétikai igényesedésnek, stílusbeli változatosságra törekvésnek ily módon az irodalmi műveltség képviselői, az irodalmi alkotások létrehozói lettek a szinte kizárólagos letéteményesei. Az irodalmi írásbeliséget megelőző, korai orális irodalom e fejlődéshez legfőljebb némi, vizsgálatilag sem eléggé megfogható alapot biztosított. Az írásos szint történetiségének legjelentősebb és a további magyar nyelvi fejlődés egészére legdöntőbb hatású momentumai, mintegy csomópontjai – nagyjából vett időrendben – a következők: a legkorábbi szövegemlékeinkben már a latin stílus hatás legjobbjait az élő magyar nyelv frissességével ötvöző nyelviség; – a túlnyomórészt fordításos kódexirodalomnak a latin hatást ugyan túlhaladó, de a stílus szinteket mégis tovább formáló, finomító nyelvi törekvései; – az anyanyelviséget még erősebben előtérbe hozó, ugyanakkor a beszélt nyelv elemeit is tudatosan felhasználó protestáns egyházi irodalom; – a világi tárgyú szépirodalom fokozódó izmosodásával együtt járó nyelvi-esztétikai csiszolódás; – a grammatikusok, ortográfusok, szótárírók

egyre lendületesebb normatív buzgálkodása; — a felvilágosodás irodalmi fellendülésével együtt a tudatos magyar nyelv művelő mozgalom első nagy felvirágzása, melynek a szógyarapító nyelvújítás csupán egyik, talán nem is legfontosabb részlege; — a reformkor fejlett irodalmisága s benne klasszikusaink nyelvi magaslatai; — a nemzeti irodalom újabb és legújabb korszakainak sokoldalú formai-stiláris törekvései. Nagyon fontos megjegyezni, hogy még az olyan látszólag nem közvetlenül irodalmi kapcsolátú mozzanatok, mint a grammatikusi tevékenység, a nyelvújítás stb. is egyrészt a szépírók legközvetlenebb közreműködésével, másrészt a szépirodalom érdekében történtek. Bár a nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv együttes, egymástól elválaszthatatlan érdekében kifejtett, egy személyben szépírói és nyelvész–nyelv művelő tevékenység éppen nem ismeretlen fogalom más nyelvek életében sem, mégis kevés európai nyelv tud felmutatni e vonatkozásban olyan hosszú időbeliségű és olyan magas szintű, erőteljes és eredményes vonulatot, mint amely nálunk a XVI. századtól máig egyhuzamban tart. Sylvester, Szenci Molnár, Bessenyei, Baróti Szabó, Révai, Rájnisi, Verseggy, Kazinczy, Vörösmarty, Czuczor, Arany, Kosztolányi, Illyés nevét igazán csak példaképpen említem, annyian sorakoznak föl e nagyon tudatosan vállalt és végzett kettős tevékenység megtestesítőiként. És akkor még nem is szóltam azoknak a szépíróknak régi időktől máig tartó, szinte végtelen soráról, akik közvetlenül nem foglalkoztak ugyan nyelvi–nyelvészeti problémákkal, de annál többet tettek műveiken keresztül nyelvünk kiművelése, továbbfejlesztése, korábbi állapotainál minden szempontból magasabb szintre emelése érdekében. Talán elegendő e vonatkozásban a magyar irodalom már lezárt időszakából Csokonai, Kölcsey, Berzsenyi, Petőfi, Ady, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, József Attila, Radnóti, Áprily, illetőleg Mikszáth és Mórícz nyelviségére hivatkoznom (nem véletlen, hogy nagyrészt költőket említek). Hol lenne a mai magyar nyelv fejlettsége — nagyonis beleértve a köznapi, beszélt nyelv fejlettségét is — az ő munkálkodásuk nélkül!

Az írásbeliség terén kikristályosodó magyar nyelvi eszménynek és normának egy másik, az európai átlagos fejlődést tekintve ugyancsak eléggé sajátos vonása szintén az irodalmi problematikával tart szoros kapcsolatot. A magasabb szintű, eszményi és normatív magyar nyelv — mint ismeretes — nem egyetlen nyelvi változat ilyen rangra emelkedésével formálódott ki, hanem sok nyelvi változat (elsősorban nyelvjárás) ötvöződéséből jött létre; s az a tulajdonsága, hogy a többenél számosabb elemét mégis a keleti és főként északkeleti nyelvi típusokból merítette, inkább csak kísérő, ráakódó fejleménye volt a nyelvváltozatok keveredését tükröztető főiránynak. A különböző táji típusok egységes, normatív rendszerré ötvöződése éppúgy kifejezetten az irodalmi írásbeliség kohójában történt, mint ahogy a többi táji változatnál fokozottabb mértékben érvényesülő északkeleti-keleti nyelvi beütés is igen erősen irodalmi jellegű hatásokból merítette forrásait: abból a tényből, hogy a magyar irodalmi nyelv kiformalódásának meghatározó szakaszaiban nagyon számottevő volt a jórészt északkeleti-keleti területekhez és nyelviséghez kötődött protestantizmusnak az irodalmi életben való szerepe. És ami itt is különösen jellegzetes: az a küzdelem, mely a különböző táji nyelvváltozatok között az irodalmi szintre emelkedés viszonylatában évszázadokon keresztül folyt, nagyon is tudatos véleménycserre során, és majdnem kivétel nélkül az irodalmi élet képviselőinek részvételével zajlott. Az irodalmi élet még a felvilágosodás korában is hangos volt például attól a csatazajtól, melyik táji nyelvváltozat szolgáljon leginkább nyelvi eszményként az

irodalmi szintéren, s az ide vágó vélemények mennyiségi és minőségi jellege még ebben a viszonylag kései időben is döntő módon irányította a magyar nyelvi ízlést és pallérozást.

Azok a nyelvünk életében bekövetkezett legjelentősebb folyamatok, változások tehát, amelyek a magyar nyelvi sztenderd kiformalódásával és követendő eszménnyé emelkedésével jártak, mint például a hangállapot egységesülése, a szókincs nagymértékű gyarapodása, a szerkesztési formák pontosodása és normalizálódása, a stílus finomítása, változatosabbá tétele, a magasabb szintű, főként szépirodalmi jellegű írásbeliségben érhetők tetten. A beszélt, köznapi, társalgási nyelv e fejlődést általában csak nagy késéssel követte. Követte nemcsak a puszta időbeliség értelmében, hanem abban a tekintetben is, hogy az új, fejlettebb, magasabb rendű nyelvi formák az irodalmi szintű írásbeliségből hatoltak, szüremkedtek át a beszélt nyelvbe, a megszilárdulni kezdő köznyelvi változatba. Ez a nyelv- és stílustörténeti jellegű irányulás a magyar nyelv újabbkori fejlődésének legfontosabb jellemzője, amely az irodalmi írásbeliségnek nyelvünk életében betöltött szerepét történeti értelemben igen magas értékűre emeli. S egyszersmind élénk cáfolata minden olyan felfogásnak, amely a nyelvi fejlődésnek a menetét, irányulását egyoldalúan a beszélt nyelv → írott nyelv sorrendiségre alapozza.

6. Különösen szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar irodalmi írásbeliségnek a nyelvi fejlődés egészére kiható történeti értékét magától értetődően nemcsak úgy kell felfogni, mint múltban ható tényezőt. A múlt megelőző idők magasrendűen kifejező, esztétikai igényességű nyelvi formái – csakúgy mint tartalmi-irodalmi értékei – az írásbeliség szintjein hagyományozódnak a jelenre, s megfelelő szemlélet, megfelelő körülmények közepette hathatnak is arra. E ponton visszautalok arra a problémakörre, amit bevezetőben érintettem: rendkívül sok függ attól, hogy milyen szemlélettel tekintünk a nyelvre, annak különböző típusaira, megjelenési formáira. Ha a mai, köznapi beszélt nyelv szemléleti, vizsgálati, gondozási primátusának jelszava elzárja vagy legalábbis erősen háttérbe szorítja az irodalmi hagyományt, megfosztjuk magunkat e hagyománynak mai nyelvviségünket is pozitíven befolyásolható erejétől, s ezzel súlyosan vétünk a mai nyelv s benne természetesen a köznapi, beszélt nyelv ügyének is, amelyet pedig látszólag szolgálni kívánunk.

A múlt irodalmi szintű nyelvisége sok-sok példát szolgáltathat a mának a nyelvi formálás gondossága, igényessége, szépsége, kifejező ereje, stílári változatossága tekintetében. S ezekre a példákra a mának szüksége is van, általánosságban a progresszív nyelvi fejlődés említett hatásrendszere, irányulásai következtében, különösképpen pedig mai nyelvhasználatunk megannyi problémája, lazulása, igénytelenségi tünete, sablonosodása miatt. E vonatkozásban van különleges jelentősége annak, hogy az anyanyelvi oktatás meg általában az anyanyelvi ismeretterjesztés, pallérozás ne szakadjon el a magyar irodalomtól, elsősorban a szépirodalomtól és benne annak hagyományaitól. Itt még olyan látszólag külsőlegyes mozzanatoknak is jelentőségük van, mint a szépirodalmi, főként költészeti memoritereknek a mai magyartanításból való nagyfokú kiiktatódása. A magasabbrendű beszédbeli készség, esztétikai igényesség, stílusérzékenység fejlesztésének ugyanis a memoriterek igen fontos fejlesztői voltak, s nagy kár, pótolhatatlan veszteség, hogy a jelen emberének, különösen a fiatalabb nemzedékeknek a nyelvi tudatában, emlékezetében nem irodalmunk legszebb alkotásai csengenek vissza, hanem helyüket, a hiányukból keletkező űrt slágerszövegek, reklámszövegek és hasonlók kifejezőkészlete, klisészerű, lapos nyelvisége foglalja el.

Eddig csak az irodalmi hagyomány nyelvi értékeiről beszéltem, s nem szóltam külön a *ma irodalmi alkotásainak* a nemzeti nyelv fejlődése szempontjából való fontosságáról. Ez azonban részemről egyáltalán nem akar elvi és lényegi különbségtétel lenni. Annál inkább sem, mivel a tegnap irodalmisága ma s a máé holnap már az írásbeliségben rögződött hagyománnyá válik, amellet nyelvileg ugyanolyan jellegzetességekkel formálódik, s hatásrendszerében is ugyanolyan jelentőségű, mint múltból hagyományozódott elődei. Egy nem lényegi, hanem inkább gyakorlati különbségtétel lehetősége mégis fennáll.

Arról van szó, hogy a ma köznapi nyelvhasználata és irodalmi, közelebbről éppen szépirodalmi kifejezésformái között jól láthatóan nagyok a különbségek; akkorák, hogy kétségesnek tűnhetnek föl az olyan vélekedések, melyek az általános magyar nyelvhasználat továbbfejlesztése szempontjából a mai szépirodalom nyelvének meghatározó vagy legalábbis befolyásoló szerepet tulajdonítanak. Bár e ma jól érzékelhető különbségek jelenkorunkban valószínűleg ténylegesen is nagyobbak, mint bármely korábbi időben, természetesen nem csupán napjaink jellemzői, hanem történeti jelenségek. Onnan magyarázhatók, hogy a szépirodalom kifejezési formái nemcsak egyszerűen nyelvi magasabbrendűségükkel, kifejezésbeli igényességükkel, választékosságukkal, esztétikai jellegzetességeikkel különböznek koruk átlagos, közbeszéd jellegű nyelvi valóságától, hanem azzal is, hogy több-kevesebb mértékben *megelőzik* koruk nyelviségét. E megelőzés legfőbb eredői részben abból adódnak, hogy az emberi gondolkodás absztrahálódó fejlődése a nyelv szintjén a szépirodalmi művekben, ott is főként a költészetben nyer leghamarabb és leginkább kifejezést, részben pedig onnan táplálkoznak, hogy a közösség számára még szokatlan újítások a művészi törekvéseknek nyelvileg is jellemző velejárói. És minden tekintetben gyorsuló ütemű korunkban az idevágó folyamatok természetesen a nyelv szintjén is jelentékeny mértékben meglendülnek, fölgyorsulnak.

Ebben a vonatkozásban merül föl a szépirodalmi alkotások, különösképpen pedig a költői művek közérthetőségének a kérdése. Bár a költői mű megértése mindenkor az olvasók, hallgatók irodalmi műveltségének is függvénye, s az idevágó problémák végső fokon a gondolati tartalom erős elvontságából és újszerűségéből fakadnak, magától értetődően megvan a maguk nehézségi vetülete a nyelvi megjelenítésben, a nyelv közlő funkcióját tekintve is. A történeti folyamat azonban itt is egyértelmű: a költői nyelv nehezen érthetőségének érzése az átlagos irodalmi és nyelvi műveltségű emberben annál inkább erősödik, minél közelebb vannak a költői alkotások a mindenkori jelenhez, de fokozatosan föloldódik, elmúlik ez az érzés, ha távolodó időből, már a szépirodalom nyelvi hagyományainak részeként szólnak hozzánk. Azért van ez így, mert a szépirodalom nyelviségének erős kisugárzó hatása, a nyelvi fejlődést irányító ereje folytán még a legelvontabb költői kifejezésformák is legalább valamilyen áttételes módon beépülnek a szélesebb keretű nyelvi fejlődésbe. Balassit, Csokonait, Adyt, József Attilát stb. sokan nyelvileg sem értették saját korukban; de éppen azzal, amivel ők maguk hozzájárultak közelebből irodalmi nyelvünk, tágabban az egész magyar nyelv fejlődéséhez, idővel nyelvileg is föloldódott érthetőségük problémája. És – mondjuk – Nagy László vagy Juhász Ferenc kifejezésformái is, melyek a ma közembere számára sokszor nehezen fölvehetőknak bizonyulnak, aligha lesznek ilyenek következő nemzedékek átlaga számára; ma még talán csak a költői nyelv zárt szféráján belül figyelemre méltó értékek, a nyelvünket fejlesztő, tápláló, gazdagító fejlődésfolyamatokban azonban – elsősorban

nyelvi–stiláris összhatásukban, típusaikban, de részben egyedi mivoltukban is – fokozatosan megkapják a maguk szélesebb keretű jelentőségét, mindenekelőtt nyelvünk esztétikai, stiláris értékeinek emelésében.

Persze a szépirodalmi nyelv és benne különösképpen a költői nyelv igen sajátos szférája a nyelviségnek. Fölmerítheti egyfelől a népi nyelv legegyszerűbb, legkonkrétebb, legperiferikusabb elemeit, másfelől beépítheti magába az elvont, képi gondolkodás bonyolult kifejezésformáit, gyakran teljesen egyéni, sőt egyszeri lecsapódásait. Annak megítéléséhez, hogy e tág lehetőségeket ki ötvözi igazán művészi anyaggá, olyanná, amely már a jövő kifejezésformáit is elének vetíti, s kinek a nyelvisége ragad le a közép-szer, sőt az erőltettség, modorosság szintjén, sem a jelenben nem fölvehetően, sem a jövő nyelvi fejlődését nem szolgálóan és nem meghatározóan, azt csak bizonyos idő elteltével, történeti távlatokban lehet igazán lemérni. Ez a bizonytalansági tényező azonban nem jelentheti azt, hogy a magyar költői nyelvnek mai, gyakran különleges megnyilvánulásaira is ne tekintsünk egészében úgy, mint amelyek legalábbis áttételesen a jövő nyelvi eszményét rejthetik magukban.

Ha tehát a jelen szépirodalmának legmerészebb nyelvi–stiláris újításai nem gyakorolnak vagy talán nem is gyakorolhatnak közvetlenül érzékelhetően továbbfejlesztő, gyarapító hatást a ma nyelviségére általában, történetileg nézve oda sorakoznak az irodalmi hagyomány előbb tárgyalt hatásrendszerébe. Következésképpen anyanyelvünknek mind művelési, mind oktatási törekvéseiben elfordulni ettől a jelenkori irodalmiságtól éppúgy nem lehet, nem szabad, mint amilyen vétek ezt irodalmi hagyományainkkal megtenni.

7. Eddig már többször utaltam arra a közismert tényre, hogy az irodalmi értékű alkotások az írásbeliség szintjén születnek meg, s annak révén, annak megőrző ereje által hagyományozódnak. Sok tekintetben éppen az írásban kialakulás teszi lehetővé formai magasrendűségüket, választékos, stilizált voltukat. Amennyiben az írásbeli hagyományozódás, megőrződés folytán a beszédbeliség szintjére mennek át, mint ami például a szépirodalmi művek gyakori előszóbeli előadásában is meg szokott történni, ezek a megjelenítések nem a köznap kommunikáció jellemző jegyeit viselik magukon, hanem az írásbeli forma gondossága, igényessége, esztétikuma valósul meg az áttételi folyamatban, illetőleg eredményében. Éppen itt van a formai, nyelvi magasabbrendűség írott nyelv → beszélt nyelv hatásirányának egyik legjellegzetesebb mozzanata, nemcsak történetileg, hanem a mindenkori jelenben is.

Természetesen mindez nemcsak az irodalomra, közelebbről a szépirodalomra, illetőleg annak nyelviségére vonatkozik, hanem – mutatis mutandis – az írott nyelv–beszélt nyelv kapcsolatának szinte minden viszonylatára. A kifejezési igényességre, gondosságra, stilizáltságra törekvő nyelviség, amely a nyelv legjobb tulajdonságainak megtartására, sőt értékeinek továbbfejlesztésére irányul, nap mint nap az írott nyelv felől áramlik a beszélt nyelv felé a társadalom nyelvi tevékenységének sok egyéb megnyilvánulásában is, a szónoki beszédétől a tudományos előadásokig, de még a szóbeli tömegközlési fórumok ismeretterjesztő, hírközlő stb. anyagaiban is. Ahogyan ezek előzetesen írásban meg vannak formálva, nagymértékben olyan lesz másodlagos megjelenésű hangos, előbeszédbeli vetületük is, és ami különösen fontos: olyan jellegű, értékű hatást fognak gyakorolni az előbeszéd közvetlen, spontán, társalgási formáira is.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a szóbeli igényesség vagy igénytelenség közvetlenül vagy közvetve igen erősen függvénye az írásbeliség ilyen vagy olyan szintjének. És mindez itt, a jelenben; szemünk láttára, jobban mondva fülünk hallatára nagyon számottevő nyelvrejlődési tényező, hiszen e hatásrendszerek, irányulások anyanyelvünk jelen állapotát és jövő fejlődését eléggé döntő módon meghatározhatják.

8. Mondanivalóm lényegi summázata tehát a következő:

A beszédközpontúság irányzata, a beszédnyelvészet szemlélete önmagában, a nyelv teljessége összefüggéseinek, részei, változatai kölcsönhatásainak tekintetbe vétele nélkül, főként pedig az írott nyelvi-irodalmi változatokhoz való kapcsolatok mellőzésével vagy akárcsak háttérbe szorításával az elszigeteltség, sőt a sterilitás veszélyeit hordozza magában. Az írásbeliség problematikájának elhanyagolása az egzakt nyelvészeti szemléletben és a nyelvészeti alkalmazásokban: az oktatásban, nyelvművelésben nemcsak az írott nyelven belül, annak fejlettsége és fejlődése tekintetében üt vissza, bár ez – a nyelvhasználatnak e fontos színterét tekintve – már önmagában is a nyelvi műveltség ellenében ható tényezővé válhat. Még komolyabbak a következményei az anyanyelv állapotának és fejlődésének egészére, benne a mindennapi, beszélt nyelvi tevékenység színvonalára és e színvonal emelésére nézve: az egyik oldal másodrendűvé tételével vagy éppen elhanyagolásával ugyanis óhatatlanul kárt szenved a másik; s az anyanyelv egészének viszonylatában nem hozhatja helyre ezt, nem segíthet ezen az egyoldalúan bármennyire buzgó, de csak önmagába zárt, önmagában forgó igyekezet sem. Még ha első pillantásra paradoxonnak látszik is, kétségtelen tény, hogy az írásbeliség problematikájának előtérben tartása maguknak a beszélt nyelvi vizsgálatoknak és alkalmazási törekvéseknek is alapvető érdeke.

Fokozott mértékben áll mindez arra az esetre, ha a legmagasabb szintű, szépirodalmi írásbeliség szakad el vagy legalábbis távolodik el a nyelvtudomány kutatási, oktatási, művelési irányzatainak látókörétől és törekvéseitől. Ha itt túllendülünk a még megengedhető határokon, az anyanyelvet mindenkori legmagasabb szintű ideáljától és egyúttal továbbfejlődésének legmagasabb rendű lehetőségeitől fosztjuk meg. Az anyanyelv a társadalom számára sohasem jelentett és a jövőben sem jelenthet pusztán közlési eszközt; ha különböző szinteken különböző mértékben is, de rendkívül fontos tartozékai és jellemzői az ízlésbeli, esztétikai értékek, melyeknek a magasabb rendű emberi magatartás s főként a humánnum kifejlésztésében és megtartásában is elsőrendű szerepük van. Nem kétséges, hogy ezeket az értékeket anyanyelvünk honnan, mely műhelyekből, színtekről kapta a múltban és fogja kapni a jövőben is; mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy hol, a nyelviség mely rétegeiben, típusaiban vannak adva a legfontosabb megtartó, megőrző erők, amelyekre mindenfajta ellentett hatással szemben, mindig bizton támaszkodhatunk, mely hatások egyre rohanóbb életünknek többé-kevésbé óhatatlan, magától értetődő velejárói. Ezekben az összefüggésekben válik az irodalom, illetőleg annak nyelvisége az anyanyelv számára semmivel sem pótolható jelentőségűvé múlt, jelen és jövő viszonylatában egyaránt.

1

Benkő Loránd tudományos munkásságának jegyzéke

A jegyzék 1978 végéig tartalmazza az adatokat. Nem foglaltatnak benne a sokszorosításban megjelent egyetemi jegyzetek, továbbá a napi- és hetilapokban közreadott írások. A szerkesztői munkásságra vonatkozó adatok elkülönülve, a jegyzék végén találhatók.

1944.

Üver. Erdélyi Múzeum XLIX, 133–134.

A barcasági Hétfalu helynevei. Erdélyi Múzeum XLIX, 148–150.

Hágó és társai. Erdélyi Múzeum XLIX, 476–477.

1946.

Szentgerice, Szentháromság. Magyar Nyelv XLII, 53–56.

1947.

A Nyárádmente földrajzi nevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 73. sz. Bp., 1947. 51 l.

Két térszinformanév. Magyar Nyelv XLIII, 27–32.

Vécke. Magyar Nyelv XLIII, 134–135.

Pilis, piliske. Magyar Nyelv XLIII, 205–207.

Csoktele. Magyar Nyelv XLIII, 207.

Víz- és helységneveink viszonyához. Magyar Nyelv XLIII, 259–263.

Számló, számló föld. Magyar Nyelv XLIII, 289–290.

Adalékok a székelyföldi román névadáshoz. Erdélyi Múzeum LII, 105–106.

Bod és származékai a székelységnél. Erdélyi Múzeum LII, 106–108.

Bardoc. Erdélyi Múzeum LII, 106.

Ocfalva. Erdélyi Múzeum LII, 106.

1948.

A családnév-változtatás kérdései I–II. Magyarosan XVII, 40–45, 65–72.

Lok. Magyar Nyelv XLIV, 52–53.

Enlaka. Magyar Nyelv XLIV, 54.

Betfalva. Magyar Nyelv XLIV, 54–55.

Izsó. Magyar Nyelv XLIV, 55–57.

A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. Magyar Nyelv XLIV, 95–101.

Mikecs László: A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Ethnographia LIX, 204–205.

1949.

A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 24 l.

A családnév-változtatás kérdései III. Magyarosan XVIII, 1–6.

Leürenci. Magyar Nyelv XLV, 77–78.

Csokán. Magyar Nyelv XLV, 78.

A történeti személynévvizsgálat kérdései. Magyar Nyelv XLV, 116–124, 244–256.

Gerezd. Magyar Nyelv XLV, 317–318.

1950.

- A Nyárádmente földrajzi nevei II. Debrecen, 1950. 21 l.
 -ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez. Magyar Nyelv XLVI, 143–145.
 Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. Magyar Nyelv XLVI, 230–233.
 Árpádkori személynevek. Magyar Nyelvőr LXXIV, 18–23.
 Fiatal nevek és őseik. Magyar Nyelvőr LXXIV, 123–128.
 Az í, ú, ü hang írásáról. Magyar Nyelvőr LXXIV, 257–267.
 Hogyan beszéltek a régi magyarok? Magyar Nyelvőr LXXIV, 267–272.
 Néhány becenevünkről. Magyar Nyelvőr LXXIV, 335–342.

1951.

- Magyar nyelvjárási bibliográfia (Lőrincze Lajossal). Bp., 1951. 220 l. (Ism. Prohászka János: Magyar Nyelvőr LXXVI (1952), 33–34.)
 Magyar nyelvtan a gimnáziumok I–IV. osztálya számára (Kálmán Bélával). Bp., 1951. 256 l.
 Helyesírási tankönyv (Rácz Endrével és Takács Etellel). Bp., 1951. 88 l.
 Helyesírásunk néhány kérdéséről. Magyar Nyelv XLVII, 89–96.
 Egy jobbágylevél margójára. Magyar Nyelv XLVII, 221–229.
 A nyelvtani szerkezet és a nyelvtan kérdései. A Nyelvtudományi Intézet Közleményei III, 36–47.
 A bukovinai székelyek nyelvéről. Magyar Nyelvőr LXXV, 273–277.

1952.

- Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. Nyelvtudományi Közlemények LIV, 37–62.
 Naspolya ~ laspolya. Magyar Nyelv XLVIII, 203–204.
 Ellentétes típusú kettőshangzók az Ecsedi-láp vidékén. Magyar Nyelv XLVIII, 233–234.
 A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötet 1–4. szám. Magyar Nyelv XVIII, 240–243.

1953.

- A magyar ly hang története. Nyelvtudományi Értekezések 1. szám 83 l. [Ism. Pais Dezső–Bárczi Géza: I. Osztály Közleményei VII (1954.), 103–124. Deme László: Magyar Nyelv LII (1956.) 102–106].
 Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Magyar Nyelv XLIX, 13–25.
 Pulyka. Magyar Nyelv XLIX, 196.
 A kulcs hangtörténetéhez. Magyar Nyelv XLIX, 457–458.
 Verőfény. Magyar Nyelv XLIX, 466–468.
 Zsúfol. Magyar Nyelv XLIX, 468–470.
 Dülő, dülőút, dülőre jut. Magyar Nyelv XLIX, 474–475.
 Egy moldvai székely mássalhangzó-hasonulásról. Magyar Nyelv XLIX, 523–524.
 Anyanyelvünk leíró nyelvtana. MTA I. Osztály Közleményei IV. 66–68.

1954.

- L'histoire de l'orthographe hongroise. . . Acta Linguistica IV, 463–478.
 Megjegyzések néhány időszéri helyesírási kérdéshez. Magyar Nyelv L, 179–192.
 Egy hangfestő igecsoport. Magyar Nyelv L, 254–274.
 Széljegyzetek egy helyesírási „kritiká”-hoz. Magyar Nyelvőr LXXXVIII, 399–404.

1955.

A magyar *ly* hang kérdéséhez (Pais Dezsővel és Bárczi Gézával). Nyelvtudományi Értekezések 6. sz. 54 l.

Helyesírásunk időszerű kérdései: Bevezetés. Nyelvtudományi Értekezések 4. sz. 5–16.

A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód. Nyelvtudományi Értekezések 4. sz. 33–44.

A hagyományos írásmód. Nyelvtudományi Értekezések 4. sz. 54–55.

Egyéb tudnivalók. Nyelvtudományi Értekezések 4. sz. 123–126.

Megjegyzések Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című tanulmányához. MTA I. Osztály Közleményei VII. 500–523.

Adalékok a mezőszégi *a*-zás irodalmi nyelvi jelentkezéséhez. Magyar Nyelv LI, 130–134.

Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz. Magyar Nyelv LI, 164–169.

Az *l* hiátustöltőről. Magyar Nyelv LI, 328–330.

Az *éjszaka* régi írásmódjáról. Magyar Nyelv LI, 357–358.

Fenyeget. Magyar Nyelv LI, 485–487.

1956.

Az *á* > *ā* labializáció eredete. Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956. 81–89.

Hozzászólás a *v* hang vitáján. Magyar Nyelv LII, 23–26.

Germanisztika és magyar nyelvtudomány. Magyar Nyelv LII, 199–200.

Léha. Magyar Nyelv LII, 203–206.

Az *ö*-zés irodalmi nyelvi szerepéről. Magyar Nyelv LII, 271–279.

Bokály. Egy európai vándorszó magyar vonatkozásai. Magyar Nyelv LII, 450–456.

Észrevételek a magyar kettőshangzók eszközfonetikai elemzéséhez. Magyar Nyelvjárások III, 102–112.

A régi magyar nyelvjárások. Magyar Nyelvőr LXXX, 244–251.

Nyelvatlaszgyűjtő úton Romániában. Magyar Nyelvőr LXXX, 462–466.

Elnöki megnyitó és zárzó a „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitáján. MTA I. Osztály Közleményei IX, 91–92, 131–138.

1957.

Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 112 l. [Ism. Szépe György: Acta Linguistica VIII (1958.) 105–115. Grétsy László: Magyar Nyelvőr LXXXII (1958.) 381–386. Kniezsa István: Nyelvtudományi Közlemények LX (1958.) 486–487. Deme László: Magyar Nyelvjárások V (1959.) 182–189.]

Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról. Magyar Nyelv LIII, 1–12.

Néhány megjegyzés az *á* > *a* „labializáció” eredetéhez. Magyar Nyelv LIII, 179–182.

Fonnyad (Kő Benedek néven). Magyar Nyelv LIII, 204–207.

Nyelvjárástörténeti megjegyzések. Magyar Nyelv LIII, 279–284.

Bámul. Magyar Nyelv LIII, 462–466.

A *szorgos*, *szorgalmas* stb. szócsalád eredete. Magyar Nyelvőr LXXXI, 318–321.

1958.

Die ungarische Literatursprache in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Cercetări de Linguistică (Bukarest) II, 97–106.

A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. Nyelvtudományi Értekezések 17. sz. 53–85.

Az irodalmi nyelvi téves visszaütésről. Nyelvtudományi Közlemények LX, 11–16.

- A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. Magyar Nyelv LIV, 17–22.
 Adalékok a Nyárádmente nyelvföldrajzához. Magyar Nyelv LIV, 380–387.
 Új nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában. Magyar Nyelv LIV, 490–503.
 Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) II, 45–58.
 Oppenensi vélemény Imre Samunak „A Szabács Viadala” című kandidátusi értekezéséről. Imre Samu: A Szabács Viadala. Bp., 1958. 299–309.
 Az öt éves tanárképzés és a nyelvészeti oktatás. Felsőoktatási Szemle VII, 462–468.

1959.

- A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század második felében. Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Bp., 1959. 45–66.
 Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról: előadói jelentés. Magyar Nyelv LV, 328–338.
 Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára. Magyar Nyelv LV, 155–163, 302–309, 441–444, 560–568.
 A Magyar Nyelvatlasz munkálatai. Magyar Tudomány IV, 271–280.

1960.

- A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 548 l. [Ism. Tompa József: Acta Linguistica XI (1961.) 415–419. Balázs János: Magyar Nyelvőr LXXXV (1961.) 231–235. Keresztury Dezső: Magyar Könyvszemle LXXVII (1961.) 211–213. R. Hutás Magdolna: Magyar Tudomány LXVIII (1961.) 388–390. Szauder József: Irodalomtörténeti Közlemények LXVI (1961.) 521–525. Sauvageot, A.: Bulletin de la Société de linguistique de Paris LVII (1962.) 254–256. Kálmán Béla: Magyar Nyelvjárások VIII (1962.) 143–149.]
 Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 221–238.
 Válasz a hozzászólásokra. Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 303–309.
 Nyelvjárástörténet a névtudományban. Névtudományi vizsgálatok. Bp., 1960. 132–135.
 Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára. Magyar Nyelv LVI, 143–148, 282–286, 419–427, 495–500.
 Megjegyzések terminus technikusokról. Magyar Nyelv LVI, 238–240.

1961.

- Ob osnovnih certah razvitiya vengerszkovo literaturnovo jazika. Annales Philologica III, 89–105.
 Felvilágosodáskori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában. Nyelvtani Tanulmányok. Bp., 1961. 185–202.
 Nemzetközi nyelvjárástani kongresszus Belgiumban. Magyar Nyelv LVII, 1–13.
 Pipacs. Magyar Nyelv LVII, 162–169.
 Konty. Magyar Nyelv LVII, 295–303.
 Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástani vizsgálatokban. Magyar Nyelv LVII, 401–413.
 A nacionalizmus és a kozmopolitizmus problémái anyanyelvünk egyetemi oktatásában. Magyar Tudomány VI, 403–414.
 Az egyetemi tankönyvekről. Felsőoktatási Szemle IX, 747–749.
 Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről: hozzászólás. MTA I. Osztály Közleményei XVIII, 40–46.

1962.

- Einige allgemeine Probleme der Geschichte der Literatursprache. *Acta Linguistica* XII, 19–52, 273–363.
 Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* LXIV, 115–136.
 Az új magyar etimológiai szótár. *Magyar Nyelv* LVIII, 261–294.
 Néhány szó a kettőshangzókról. *Magyar Nyelv* LVIII, 73–74.
 Reszel (Kő Benedek néven). *Magyar Nyelv* LVIII, 87–90.
 A kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzói. *Magyar Nyelv* LVIII, 231–235.

1963.

- Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. *Nyelvtudományi Értekezések* 38. sz. 18–39.
 Milyen eredetű a *piros* és családja? *Magyar Nyelv* LIX, 151–162, 286–297.
 Mikor dőlt el az *é* írásának sorsa? *Magyar Nyelvőr* LXXXVII, 3–20.
 A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. *Magyar Tudomány* VIII, 369–379.

1964.

- Bárczi Géza hetven éves. *Nyelvtudományi Értekezések* 40. sz. 5–15.
 A magyar nyelvtörténet korszakolásáról. *Magyar Nyelv* LX, 137–145.
 Beke Ödön. *Magyar Nyelvőr* LXXXVIII, 91–92.

1965.

- Huomioita unkarin kielen sanaston alkuperästä. *Virittäjä* (Helsinki) LXVIII, 333–343.
 A *borzas* és családja. *Magyar Nyelv* LXI, 398–404.
 A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* I, 69–76.

1966.

- Die ungarischen etymologischen Forschungen und das neue ungarische etymologische Wörterbuch. *Finnisch-ugrische Forschungen* (Helsinki) XXXVI, 235–254.
 The Periodization of the Hungarian Language. *Acta Linguistica* XVI, 239–250.
 Etymologische Bemerkungen. *Studia Slavica* XII, 43–52.
 Az anonimusi hagyomány – és a *Csepel* név eredete. *Magyar Nyelv* LXII, 134–146, 292–305.
 Szabó T. Attila hatvan éves. *Magyar Nyelv* LXII, 119–122.

1967

- A magyar nyelv története (Bárczi Gézával és Berrár Jolánnal). Bp., 1967. 600 l. [Ism: Keresztes L.: *Finnisch-Ungrische Forschungen*, 1975. 171–173., Kiss J.: *Ural-Altaische Jahrbücher*, 1971. 167–169., Deme László: *Magyar Nyelv* LXIV (1968.) 14–23., Szabó T. Attila: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) XIV (1960.) 213–214.]
 A mai magyar nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Értekezések* 58. sz. 9–21.
 A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *MTA I. Osztály Közleményei* XXIV, 29–48.
 Megemlékezés Arany Jánosról. *Magyar Nyelv* LXIII, 129–130.
 Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* XCI, 455–464.

1968.

- Die Rolle des Protestantismus bei der Herusbildung der ungarischen Literatursprache. Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum (Helsinki) 23–28.
 Die Vergangenheit und die Gegenwart der ungarischen etymologischen Forschungen. Slavica VIII, 33–44.
 Nyelvtörténet és mai nyelv (Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához). Általános Nyelvészeti Tanulmányok V, 41–67.
 Két olasz jövevényszavunkról. Magyar Nyelv LXIV, 154–161.
 Észrevételek a tanszéki szervezet problémaköréhez. Felsőoktatási Szemle XVII, 257–262.
 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatásának továbbfejlesztéséről. Felsőoktatási Szemle XVII, 577–586.
 A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. (a szerzői közösség tagja). Bp., 1968. 1–192.

1969.

- Le rôle des synthèses dans la linguistique hongroise. Acta Linguistica XIX, 39–67.
 A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. Nyelvtudományi Értekezések 65. sz. 41–65.
 Adalékok a népi mulattatás terminológiájához. Filológiai Közöny XIV, 480–498.
 Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára. Magyar Nyelvőr XCIII, 317–322.
 Hozzászólás Telegdi Zsigmondnak „Általános nyelvészetünk helyzete” című előadásához. Általános nyelvészetünk helyzete (Bp.,) 1968. 75–85.
 Hozzászólás Herman Józsefnek „Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon” című előadásához. Általános nyelvészetünk helyzete (Bp.,) 1968. 165–167.

1970.

- Zur Frage der uralischen Nomenverba im Licht der ungarischen Sprachgeschichte. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen (Göttingen) 36–45.
 Zur Ausbildung der ältesten uralischen syntagmatischen Verbindungen. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen (Göttingen) 33–35.
 Der Zusammenhang zwischen der grammatischen Synonymik und der Semantik. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen (Göttingen) 137–139.
 Névtudományunk helyzete és feladatai. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 7–16.
 Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai. Magyar Nyelv LXVI, 154–168.
 Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán. Magyar Nyelv LXVI, 385–396.
 A középiskolai tanárképzés helyzete és továbbfejlesztésének perspektívái. Felsőoktatási Szemle XIX, 421–427, 519–524.
 A középiskolai tanárok továbbképzésének megszervezése az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (Szathmári Istvánnal). Felsőoktatási Szemle XIX, 715–721.
 A Magyar Nyelvjárások Atlasza II. (a szerzői közösség tagja). Bp., 1970. 193–388.

1971.

- A nyelvtudomány és az anyanyelv egyetemi oktatása. Nyelvtudományi Értekezések 75. sz. 5–14.
 A tudománytörténeti hűségéről és a tudománytörténetész felelősségéről. Nyelvtudományi Közlemények LXXIII, 327–343.
 A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII, 11–27.
 A *pojáca* idegen nyelvi előzményeihez. Magyar Nyelv LXVII, 73–76.
 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatásügyének újabb fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről. Felsőoktatási Szemle XX, 520–525.

1972.

- Die Bedeutung der Synchronie für die sprachgeschichtliche Forschung. *Ural-Altaische Jahrbücher* (Hamburg) XLIV, 153–161.
 The lexical stock of Hungarian. *The Hungarian Language*. Bp., 1972. 171–226.
 Hungarian proper names. *The Hungarian Language*. Bp., 1972. 227–253.
 Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjáról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 129. sz. 62 l.
 Az oktatás, a kutatás és a tudományos-technikai forradalom. *Felsőoktatási Szemle* XXI, 465–473.
 A tudományos-technikai forradalom és az egyetemi oktatás. *ELTE Évkönyve* 1972. 29–47.
 A Magyar Nyelvjárások Atlasza III. (a szerzői közösség tagja) Bp., 1972. 389–570.

1973.

- Réflexions sur la terminologie hongroise ancienne de la navigation. *Mélanges offerts a Aurélien Sauvageot* (Paris–Budapest) 15–22.
 „Elmélettörténet” – kritika – etika. *Nyelvtudományi Közlemények* LXXV, 337–344.
 Búcsú Pais Dezső akadémikustól. *MTA I. Osztály Közleményei* XXVIII, 365–367.
 Pais Dezső búcsúztatása. *Magyar Nyelv* LXIX, 131–133.
 Pais Dezső 1886–1973. *Magyar Tudomány* XVIII, 541–545.
 Kronológiai problémák a magyar szótörténetben. *ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok* 14. sz. 33–37.
 A Pedagógiai Szemle tartalmi továbbfejlesztésének fő irányairól. *Pedagógiai Szemle* XXIII, 6–9.
 Tanárképzés és pedagógia. *Felsőoktatási Szemle* XXII, 129–134.

1974.

- Beiträge zum Gebrauch von Ortsnamen bei einer umgesiedelten ungarischen Volksgruppe. *Actes du XIe Congres International des sciences onomastiques* (Sofia) 105–110.
 Eröffnungssprache. *Annales . . Budapestinensis Sectio Linguistica* V, 11–12.
 A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 131. sz. 37–49.
 Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. sz. 92–97.
 Búcsú Kubinyi Lászlótól. *Magyar Nyelv* LXX, 124–125.
 Bárczi Géza köszöntése születésének nyolcvanadik évfordulóján. *Magyar Nyelv* LXX, 249–252.
 A nyelvtudományi irányzatok viszonyáról. *Magyar Tudomány* XIX, 162–167.
 Közoktatásunk tartalma és az egyetemes közművelődés. *Köznevelés* XX/17 16–17.
 A Magyar Nyelvjárások Atlasza IV. (a szerzői közösség tagja). Bp., 1974. 571–768.

1975.

- Zur Frage der Chronologisierung der Wörter. *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum* (Tallinn) 575–579.
 Linguistics. Science and scholarship in Hungary. Bp., 1975. 259–276.
 Sándor Mikesy. *Onoma* (Leuven) XIX, 462–466.
 Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. *Nyelvtudományi Értekezések* 89. sz. 12–26.
 Elnöki zárzó. *Nyelvtudományi Értekezések* 89. sz. 314–316.
 A Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Bp., 1975. 123–165.
 A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* LXXVII, 327–344.
 Apáczai Csere János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* LXXI, 385–397.

- Emlékezés Árvay Józsefre. Magyar Nyelv LXXI, 240–241.
 Az anyanyelv szerepe Apáczai Csere János műveltségsményében. Pedagógiai Szemle XXV, 887–897.
 Mikesy Sándor. Magyar Nyelvőr XCIX, 116–117.
 Az élő nyelvi múlt. Magyar Tudomány XX, 726–732.

1976.

- Egy emfatikus eredetű hangváltozásról. Nyelvtudományi Közlemények LXXVIII, 284–291.
 Búcsú Bárczi Gézától. Magyar Nyelv LXXII, 1–4.
 A magyar szótörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről. Magyar Nyelv LXXII, 39–47.
 Pavao Tekavčić, Grammatica storica dell'italiano. Magyar Nyelv LXXII, 355–360.
 Anyanyelv és társadalom. Magyar Nyelv LXXII, 385–394.
 Szabó T. Attila köszöntése. Magyar Nyelvőr C, 120–121, 124–125.
 Bárczi Géza. Magyar Tudomány XXI, 316–319.
 A Magyar Nyelvjárások Atlasza V. (a szerzői közösség tagja). Bp., 1976. 769–960.

1977.

- L'oeuvre de Zoltán Gombocz reste une source de lumière. Acta Linguistica XXVII, 231–246.
 Österreichisch-ungarische Beziehungen in der Sprachwissenschaft. Annales. . . Budapestinensis Sectio Linguistica VII, 99–107.
 Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet. Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Bp., 1977. 45–57.
 A legkorábbi magyar szövegmélek-csoport. Magyar Nyelv LXXIII, 130–146, 288–302.
 Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. Magyar Nyelv LXXIII, 402–409.
 Elnöki zárszó (a Gombocz-émlékünnepségen). Magyar Nyelv LXXIII, 480–482.
 Az idegen szavakról (Lőrincze Lajossal). Magyar Nyelvőr CI, 129–141.
 Anyanyelv és társadalom. Új frás XVII, 102–108.
 Herder árnyékában? Kortárs XXI, 1956–1959.
 Az idegen szavakról (Lőrincze Lajossal). Magyar Tudomány XXII, 84–95.
 Anyanyelvünk a közoktatásban. Pedagógiai Szemle XXVII, 3–9.
 Előszó. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. Bp., 1977. III–IV.
 A Magyar Nyelvjárások Atlasza VI. (a szerzői közösség tagja). Bp., 1977. 961–1162.

1978.

- Su alcuni problemi riguardo alle ricerche dei prestiti italiani nell'ungherese, Giano Pannonio I. Padova, 1978. 3–12.
 Des neue ungarische Etymologische Wörterbuch und die Namenforschung. Onoma (Leuven) XXII, 682–684.
 A legkorábbi magyar szövegmélek-csoport. Magyar Nyelv LXXIV, 13–27, 144–163.
 A nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztés időszzerű kérdései. Magyar Nyelvőr CII, 73–76.
 Az irodalom szerepe nyelvünk életében. Magyar Nyelv LXXIV, 257–269.
 Záró megjegyzések az idegen szavakról szóló vitához (Lőrincze Lajossal). Magyar Tudomány XXIII, 197–202.
 Szempontok a bölcsészeti karok távlatai fejlesztéséhez (Unger Mátyással). Felsőoktatási Szemle XXVII, 85–91.

Szerkesztői munkásság

- Magyar Nyelv (1953-tól Pais Dezsővel, 1973-tól egyedül). 1953–1978.
 A magyar helyesírás szabályai 10. kiadás (Fábián Pállal). Bp., 1954. 272 l.

- Helyesírásunk időszerű kérdései. Bp., 1955. 137 l.
- Nyelvészeti tanulmányok: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára (Bárczi Gézával). Bp., 1956. 711 l.
- Magyar hangtani dolgozatok. Bp., 1958. 161 l.
- Anyanyelvi műveltségünk. Bp., 1960. 349 l.
- Helyesírási Tanácsadó Szótár (a munkálatok irányítója). Bp., 1960. 862 l.
- Szótörténeti és szófejtő tanulmányok (Pais Dezsővel). Bp., 1963. 223 l.
- Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bp., 1964. 384 l.
- Alak- és mondattani gyűjtemék (Pais Dezsővel). Bp., 1964. 159 l.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. kötet (főszerkesztő). Bp., 1967. 1142 l.
- A magyar nyelv története. Bp., 1967. 600 l.
- Dolgozatok a hangtan köréből (Pais Dezsővel). Bp., 1969. 161 l.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. kötet (főszerkesztő). Bp., 1970. 1108 l.
- Nyelvészet és gyakorlat (Szépe Györggyel). Bp., 1971. 133 l.
- The Hungarian Language (Imre Samuval). Bp.,—Hága, 1972. 379 l. [Ism. Sörös Dávid: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) IV (1972.) 151–153. Molnár József: Ural-Altaische Jahrbücher XLV (1973.) 276–277. Ruzicka, J.: Jazikovedny Casopis XXIV (1973.) 205–207. Szépe György: Magyar Nyelv LXX (1974.) 103–108. Ariste, P.: Szovjetszkoje Finnogrovedenije X (1974.) 53–56. Krawczykyewicz, A.: Kwartalnik Nerfilologiczny XXI (1974.) 401–404. Meier, G.: Zeitschrift für Phonetik XXVIII (1975.) 456–458. Majtyinszkaja, K.: Voproszi Jazikoznaniija 1975. 159–162. Vágó Róbert: Language LI (1975.) 481–489. Rot Sándor: Annales Universitatis. . . Sectio linguistica VII (1976.) 225–229. Szépe György: The New Hungarian Quarterly XXVII (1976.) 177–181. Häkkinen, K.: Finnisch-ungarische Forschungen XLII (1977.) 231–237.]
- Az etimológia elmélete és módszere (K. Sal Évával). Bp., 1975. 316 l.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. kötet (főszerkesztő). Bp., 1976. 1231 l.

PAPP FERENC

MAGYAR ÉS OROSZ NYELVŰ SZÖVEGEK SZÁMÍTÓGÉPES VIZSGÁLATA*

1. Két évtizeddel—negyedszázaddal ezelőtt, amikor a mi generációnk színre lépett, bizonyos közös vonásokkal lehetett jellemezni az orosz és a magyar nyelv vizsgáltágának állapotát. Egyaránt jellemző volt akkor az, hogy igen sok részeredmény felhalmozódott — természetesen területenkénti eltéréssel. Másrészt bizonyos elméleti útkeresést is tapasztalhattunk a legáltalánosabb, távolról sem csupán a két nyelv feldolgozásának konkrét kérdéseit illető problémakörben.

Az akkor induló fiatal kutató előtt az egyik út az lehetett, hogy tovább folytatja az anyaggyűjtést, esetleg kiterjeszti még nem vagy kevésbé érintett területekre — ugyanakkor részt vesz az egyre növekvő anyag szintézisbe hozásában. Egy másik út, melyet e helyzet természetesen diktált: élesen tagadni az eddigieket, a pozitívizmus megnyilvánulásaként elvetni az aprólékos-gyűjtő, elemeket egyenként feldolgozó munkát, megkísérelni valahogy egészen másként megközelíteni a jelenségeket: atomizáltság helyett az egésze, induktív módszerek helyett a deduktív módszerekre támaszkodni, már amennyire ez utóbbi egy konkrét társadalmi jelenségcsoporttal foglalkozó tudomány számára lehetséges. Tudjuk, hogy valóban mind a két irányban folytak kutatások, és jelentős eredmények is születtek mind a két nyelv területén.

Volt és van azonban itt kivételesen egy harmadik út is. Az igen nagy mennyiségű apró tényanyag és az elméleti igény közötti feszültséget a számítógépek oldhatják fel. A számítógép használata egyik említett irányzat számára sem kötelező: nagyon is lehet hagyományos szintéziseket létrehozni nélkül (sőt eddig értelmező, etimológiai stb. szótárak például csak így készültek); elméletet alkotni gép nélkül. Az automata mindössze egy lehetséges áthidalást jelent; mindössze hozzásegít ahhoz, hogy míg a nyelvjárásgyűjtő, etimologizáló stb. munkában mindig csak egy-két, legfeljebb néhány tucat vagy néhány száz példát lát maga előtt a kutató, addig a számítógépek segítségével mint egy szputnyikról, az egész vizsgált tájat könnyen át tudjuk tekinteni; bizonyos, olykor a földközben is érzett vonalakat—összefüggéseket kimutatni; egyéb mélységesen emberi „fogyatékoságokat” kiküszöbölni. (Vö. pl. alább az asszociatív szótárról mondandókkal. Hatalmas háttérmemóriánk nem formálisan van szervezve, a benne levőket nem tudjuk formális kritériumok alapján átrendezni stb.)

Számítógépes vizsgálataink, melyek első ötlete itt, egy főleg Kalmár László inspirálta akadémiai tanácskozáson született tizenhat évvel ezelőtt, eleinte csak a magyar

*PAPP Ferenc akadémiai levelező tag székfoglaló előadása az MTA I. Osztályának 1978. április 10-én tartott felolvasó ülésén hangzott el rövidített változatban.

nyelvre, pontosabban: a szótározott magyar szókinszre irányultak. Ebből az anyagból könnyen lehet példát hozni a most mondottakra.

A nagyobb összefüggések közül, amelyekre rá kellett bukkannunk, kettő nyelvtörténeti vonatkozása. Az első: szókinszünk egyes etimológiai rétegeinek magánhangzó-gazdagsága.¹ Kiderült az, amit egyébként tapasztalt etimológusaink korábban is tudtak (éreztek?), hogy ha az egyes lexémákat mai köznyelvi alakjukban tekintjük, a latin–görög eredetűek, de még a szlávok is viszonylag több magánhangzót tartalmaznak a mássalhangzókhoz képest, mint a finnugor eredetűek; hogy tehát szláv eredetű kölcsönszavaink igencsak „megmagyarosodtak”, ha ezen éppen a magánhangzó-gazdagságot értjük. Ennek a ténynek a továbbiakban mondandók számára is jelentősége van éppen úgy, mint annak a körülménynek, hogy mivel hosszú magánhangzók tekintetében a szláv réteg igen szegény, ezért a finnugor eredetű lexémák hangteste időben mérve több magánhangzós elemet tartalmaz, mint a szláv eredetűeké. — A második: szókinszünk az idő mentén ma felé haladva egyre „mélyül”; míg finnugor és török eredetű kölcsönszavaink mai alakjukban enyhe veláris dominancia mellett majdnem fele-fele arányban tartalmaznak magas és mély magánhangzókat, addig a szláv, latin–görög, neolatin eredetűek hangállományának több mint háromnegyede mély.² A környező átdó nyelvek szempontjából ez a véletlen műve, hiszen ott a magas–mély oppozíciónak nincs alaktani jelentősége, ám esetleg bonyodalmaikat okozhatott a mi nyelvünk szerkezetében. Annál is inkább, mert később kiderült, hogy illeszkedési rendszerünk fokozatos átépülése következtében³ e megnövekedett mennyiségű mély magánhangzó még saját súlyánál is nagyobb mértékben von maga után mély hangrendű illeszkedést. Így főneveink között a szláv, neolatin, latin–görög eredetűek 82–92%-a mutatkozott mély illeszkedésűnek.⁴ Ez pedig felvethette azt a gondolatot, milyen erőben van egész illeszkedési rendszerünk. Leegyszerűsítve a kérdést: vajon nincs-e gyengülőben az egész illeszkedés úgy, hogy a mély illeszkedés kezd uralkodóvá válni? E kérdés megválaszolásához természetesen élő magyar szövegek tömegét kellett feldolgoznunk: a szótár csak bizonyos lehetőségeket ad meg, az életet a szövegek mutatják.

Egy szinkrón alaktani példa kutatásaink e korábbi stádiumából. Vajon mi az oka egyes birtokos személyragos alakjainkban a [j] elem hol rapszodikus, hol egyenesen váratlan megjelenésének (vö. *lába*–*combja*, *ablaka*–*barackja* — a kiemelt mássalhangzócsoportok után váratlan a [j] megjelenése)? E kérdésre a válasz (Tompá József, Károly Sándor munkáiban) gépek nélkül is megjelent; nekünk mindössze sikerült kimutatnunk, hogy valóban: a ritkább, szokatlanabb szóvég követeli meg a [j]-t a bázisvég kiemelése céljából. E bázismegkülönböztető tendencia megállapítása számunkra kivált két szempontból volt érdekes. Ezzel egyrészt felállítottunk egy hipotézist, melynek annyi volt a jelentősége, hogy elfogadásával számos, eddig szétszórta kezelt jelenség számára sikerült egy egységes magyarázatot találnunk. Másrészt a mennyiségi viszonyokból indultunk ugyan ki, méghozzá azok olyan tömegéből, amelyet valóban csak géppel lehetett kezelni, de egy

¹ Vö. Tőszókinszünk etimológiai rétegenkénti hangstatisztikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 75. (1973) 3–40. Hivatkozott rész 18 és kk.

² Uő. 21.

³ SZÉPE Gy.: Vegyes magánhangzóú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 17. (1958) 105–129.

⁴ Vö. A magyar főnév paradigmatisz rendszer. Bp., 1975. 258.

minőségi-strukturális jellegű megállapításra jutottunk: úgy látszik, az ember számára is fáradtságos minduntalan a háttérmemóriához nyúlni, igyekszik úgy megalkotni a kódot, hogy a szövegek minimális szótár segítségével automatikusan elemezhetők legyenek. A magyarul beszélő tudatában egész nyelvtörténetünk tanúsága szerint joggal feltételezhetünk egy törekvést a bonyolultabb mássalhangzó-torlódások kikerülésére, a kialakultak kiküszöbölésére. Nem tudjuk, mivel kell mérni e tényező erejét, erre talán a neurolingvisztika ad majd választ. Ám egy relatív erőviszonyt már most megállapíthatunk: a bázismegkülönböztető tendencia az idézett *mbj*-, *-ckj*- és ehhez hasonló mássalhangzó-kapcsolatok tanúsága szerint erősebb, mint a torlódást kikerülő-kiküszöbölő tendencia.

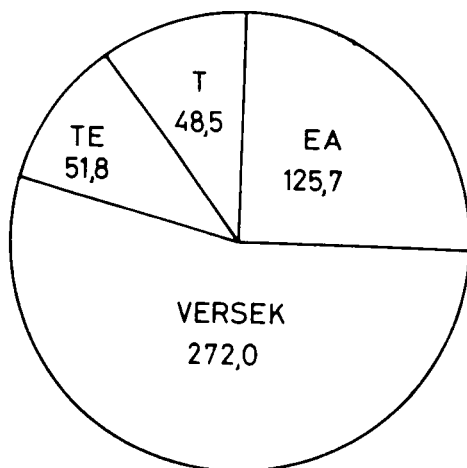
Hasonlóan mennyiségi adatokból indultunk ki és egy strukturális törvényszerűség közelébe jutottunk a következő esetben.⁵ Azokból az eredményekből, melyeket H. H. Josselson több orosz szótár gépi feldolgozásával nyert, rá kellett jönnünk arra, hogy van bizonyos statisztikus törvényszerűség az orosz lexémák szótári alakjának hangsúly szerinti eloszlásában. Nevezetesen: a hangsúly leggyakrabban a szóalak közepe felé foglal helyet, legfeljebb egy szótaggal a szó vége irányában eltérve. Tehát tipikusnak tekinthetők az olyan szóalakok, mint *рука'*, *бума'га*, *разобра'ться* *издева'тельство*, *функциони'ровать*. Kiderült, hogy évtizedekkel előttünk költői *s z ö v e g e k r e* vonatkozóan hasonló megállapításra jutott Tomasevskij és Sengeli (1923). Márpedig a hangsúlynak ilyen szóközépi elhelyezkedése jó összhangban van az orosz hangsúly „szóalakot összetartó”, ebben a magánhangzó-illeszkedésre emlékeztető, funkciójával.

Egyrészt tehát a dolgok belső logikája vitt rá bennünket arra, hogy szövegeket is kezdjünk vizsgálni. A szókinsz globális áttekintése olyan kérdéseket vetett fel, amelyekre csak szövegek vizsgálata adhatott választ. Másrészt bizonyos módszertani-kutatási stratégia is ezt indokolta. Nevezetesen: természetesnek tűnt az a gondolat, hogy miután egy elég nagy szótár anyaga, az egyes szavakhoz tartozó szükséges grammatikai információkkal, a gépi memóriában van, úgy majd e szótár s a megfelelő nyelvtani szabályok birtokában automatikusan megoldható a szövegek elemzése is. Részint a nemzetközi tapasztalat, részint talán bizonyos intuíció azt súgta azonban, hogy a szövegekre áttérve érdemes egy lépést hátra tenni: első közelítésben úgy vizsgálni őket, mintha szótárunk nem is lenne; azokat az információkat kivonni belőlük, amelyek onnan szótár nélkül is, minimális emberi előkészítéssel, kinyerhetők. Ezzel egyben lehetővé vált, hogy orosz (és kisebb mértékben egyéb) szövegeket is feldolgozzunk, ahol az *Értelmező Szótár*éhoz hasonló hatalmas szótári anyag nem állt rendelkezésünkre. 1972 tavaszán lépett át munkánk ebbe a fázisába.

A kutatás egyes egymásra épülő szakaszai részben csak így, félútról visszatekintve, alkotnak ilyen logikusan egymásra épülő sort. A hagyományosabbnak mondható kutatásokkal szemben mi nem láttuk mindig pontosan előre, mi fog a kutatás adott állapotából mint késztermék előállni; milyen stádium fog a most megtettből következni. A vizsgált *a n y a g n a k* kell köszönetet mondanunk: előzmény, nemzetközi tapasztalat nem vagy alig lévén, jól rá kellett hallgatni az anyagra (részben meg az adott gépi lehetőségekre) — az maga lökte az embert egy-egy késztermék megalkotására, egyik kutatási fokról a másikra.

⁵ Bővebben l.: Ф. ПАИП: Два вопроса автоматического синтеза русских парадигматических форм. In: The Slavic Word. Ed. by Dean S. WORTH. Mouton, The Hague — Paris, 1972. 283–301 l.

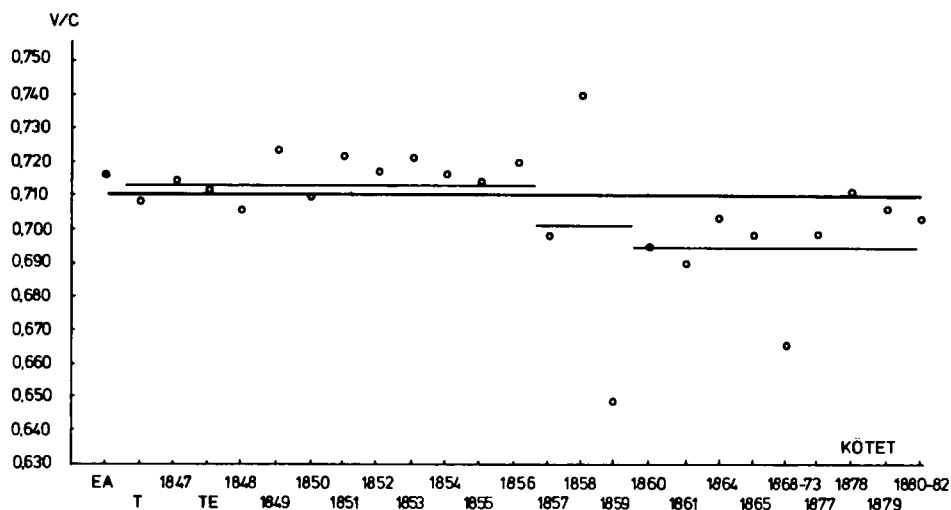
2. Balassi összes műveitől Juhász Ferenc egyes műveiig eddig több millió fonémányi magyar költői szöveget rögzítettünk; ehhez kontrollként egyes magyar szakszövegeket vettünk; rögzítettünk továbbá orosz és részben más nyelvű szövegeket is.⁶ Ennek az anyagnak tekintélyes részét (10–12%-át) teszik ki azok az Arany János-művek, melyek fonéma szintű elemzésének néhány eredményét az alábbiakban tárgyaljuk. Az 1. ábra mutatja, hogy összesen mintegy félmillió fonémányi szövegről van szó. Ennek durván szólna egynegyedét *Az elveszett alkotmány* teszi ki, egy másik negyedét a *Toldi* és a *Toldi estéje*; a fennmaradó részt az ún. „kisebb költemények” 1847-től 1882-ig, az utolsó töredékekig.

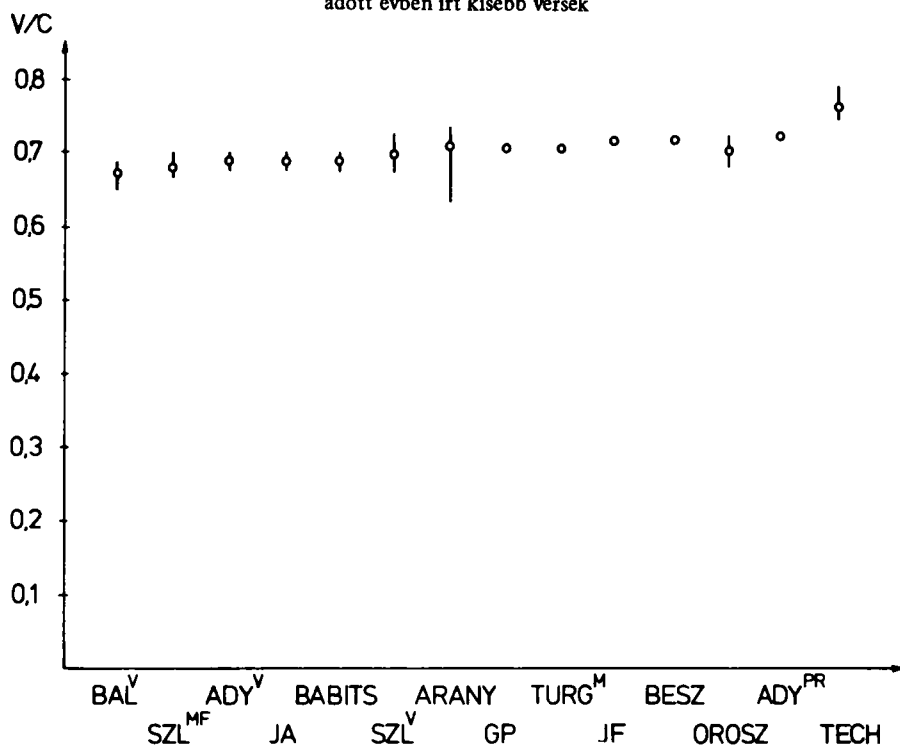
1. ábra. EA = *Az elveszett alkotmány*, T = *Toldi*, TE = *Toldi estéje*, Versek = Kisebb költemények 1847–1882. A számok az egyes korpuszok terjedelmét jelölik ezer fonémában

A 2. ábra kiemeli még e legsóbb színtről is a legegyszerűbb kérdést: vajon mit mondhatunk magánhangzó–mássalhangzó eloszlás tekintetében Arany Jánosról? Az ábra erre hozzátétőlegesen időrendben ad választ: előbb következik az EA értéke, majd a *Toldi*é, az 1847-es verseké és így tovább. Az egész vizsgált anyagban a magánhangzó–mássalhangzó arány 0,711 volt: 1000 mássalhangzóra 711 magánhangzó esik. (Ugyanez kifejezhető lett volna így is: az összes fonéma 58,44%-a mássalhangzó, 41,56%-a magán-

⁶ Az egyes magyar szerzők szövegeinek rögzítése a kritikai kiadás, annak híján – a legelfogadottabb jelenlegi szövegkiadás alapján történt. (A cikk gerincét képező Arany-szövegeket a VOINOVICH Géza által sajtó alá rendezett akadémiai kiadás megfelelő köteteiből vettük.) A kontrollként vett nem költői szövegek: UNVÁRSZKY Miklós: Fedettívű hegesztés és villamos salakhegesztés. OMK DOK, Házi sokszorosítás, Budapest 1968; Híradástechnika–elektronika–automatika. OMK DOK, Házi sokszorosítás, Budapest 1968; Magyar Hírlap 6. évf. 231. sz., 1973. aug. 23, csütörtök (minta: 53 cikk, ill. hír az újságból, az 1–9. és a 11. oldalról); ZALA Ferenc: Gazdasági mutatók a belkereskedelemben. Budapest 1963, 7–37. A magyar beszélt nyelvi adatok a következő munkából: SZENDE Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Budapest 1973. Hasonlóan vettünk mintát a megfelelő Puskin és Turgenyev kiadásokból; a nem költői szöveggént vett orosz minta a következő forrásból: Материалы XXV съезда КПСС. Издательство политической литературы. Москва 1976.

2. ábra. V = magánhangzó, C = mássalhangzó; EA, T, TE, mint az 1. ábrán; 1847, 1848 stb. – az adott évben írt kisebb versek

3. ábra. V , C , mint az 1. ábrán. A rövidítések feloldása (zárójelben a nagyobb korpuszok terjedelme ezer fonémában): Balassi *Összes versei* (102), Szabó Lőrinc műfordításai (239), Ady *Összes versei* (553), József Attila *Összes versei* (301), Babits Mihály *Összes versei* (406), Szabó Lőrinc *Összes versei* (639), Arany János vizsgált művei (498), Gulyás Pál: *Misztikus ünnepi asztal* (14), Turgenyev magyar műfordítás minta, Juhász Ferenc minta *A szent tűzözön regéiből* (24), spontán beszédanyag

1. 1. lábjegyzet (80), Turgenyev eredeti minta, Minta Ady prózájából (407), technikai-politikai jellegű szövegek – 1. 1. lábjegyzet (184)

hangzó.) Az egyes kötetek (egy-éves vertermése) mesterségesnek tűnhet. Valóban, a következőt állapíthatjuk meg még erről az ábráról. Az EA eléggé magánhangzó-gazdag ($V/C = 0,716$), majd következik egy évtized, 1856-ig, amikor a V/C -érték ennél valamivel alacsonyabb, ám az átlagnál valamivel magasabb ($0,713$); néhány évi (1857–1859) erős ingadozás után ismét kialakul egy egység 1860-tól a költő élete végéig ($0,696$ körül).

Mindez beszédesebbé válik, ha megnézzük, mivel hasonlíthatjuk össze ezeket az értékeket. A 3. ábrán Balassitól mai technikai szövegekig látjuk a hasonló eredményeket; sőt, a magyar eredmények közé egy helyen beékelünk orosz nyelvi mérésekből kapott adatokat is. Ezen az ábrán az egyes szövegcsoporthoz, költői életművek növekvő V/C arányuk szerint vannak sorba állítva: középen megjelölve az egész átlaga, alsó és felső határ – a legmássalhangzósból, illetőleg a legmagánhangzósból kötet/évi termés (Balassinál az Eckhardt-féle csoportosítást véve alapul) (az orosz szövegek nincsenek átlagolva, csupán szóródásuk van mutatva). Talán a leglényegesebb, ami ebből az ábrából kiolvasható: a vizsgált szempontból a két nyelv szövegei között nem vonható határvonal – az orosz nyelvű minták a magyar spontán beszédanyag és Ady prózája között foglalnak helyet (ezen belül a legmagánhangzósbabaknak Turgenyev vizsgált szövegei mutatkoztak, tompábbak a politikai nyelvből nyert eredmények, legkevesebb magánhangzót viszont Puskin vizsgált részlete tartalmazott). Az ábrán nem tüntettük fel, de ide vonhatjuk a más forrásokból rendelkezésünkre álló lengyel és ukrán adatokat: azok is ezen orosz értékek körül, tehát a magyar értékek közé ékelve szerepelnek.⁷ A második könnyen adódó következtetés: magán a magyar nyelvi szövegeken belül legalábbis Arany Jánostól kezdve e szempontból az idő mentén mérve nincs változás. Arany János vizsgált művei átlagukat tekintve Szabó Lőrinc összes versei és Gulyás Pál egy kötete között foglalnak helyet. A Balassi-eredményekhez hozzá kell fűznünk, hogy ezek azért állnak az élen s mutatják, hogy az elmúlt századok alatt mintha valamivel magánhangzó-gazdagabbá váltak volna mégis szövegeink, mert csupán a költő összes verseit vettük figyelembe. Ha leveleit, drámáját stb. is tekintjük, Balassi egészen belesimul ebbe a XIX–XX. századi csoportba.

Ha időben (és a környező szláv nyelvek tekintetében) nem is mutatkozik különbség, egy váratlan eltérés műfaji szempontból jelentkezik: Ady prózája magánhangzó-gazdagabb volt, mint versei (és egyáltalán: mint bármely eddig vizsgált magyar költői szöveg), aránylag a legtöbb magánhangzót pedig a kontrollként bevont technikai-politikai jellegű korpuszok tartalmazták. A technikai-politikai szövegek természetesen jóval hosszabb szövegszókából is álltak, mint a széppróza és kivált a költészet, tehát a vizsgált magyar szövegekben bizonyos numeróztatás mutatkozik: a hosszú szavakat tartalmazó minták egyszerű (rövidebb, kevesebb mássalhangzót tartalmazó) szótagokból állnak és megfordítva. Ezek az eredmények összhangban vannak a korábban a szótárból nyertekkel (ahol, mint láttuk, kiderült, hogy ősi tőszavaink aránylag kevesebb magánhangzót tartalmaznak mai alakjukban, mint egyes fiatalabb etimológiai rétegek képviselői). Ugyanakkor ennek a megállapításnak, hogy ti. költői szövegeink mássalhangzó-gazdagabbak, mint a spontán beszéd, mint a nem esztétikai rendeltetésű szövegek, talán további kihatásai lehetnek a nyelvi esztétikum megközelítése szempontjából.

Még egy megjegyzést kell tennünk annak kapcsán, hogy, amint az a 3. ábrából látható, Turgenyev eredeti orosz szövege némileg magánhangzó-gazdagabb, mint annak

⁷ Vö.: Д. М. СЕГАЛ: Основы фонологической статистики. «Наука», Москва 1972.

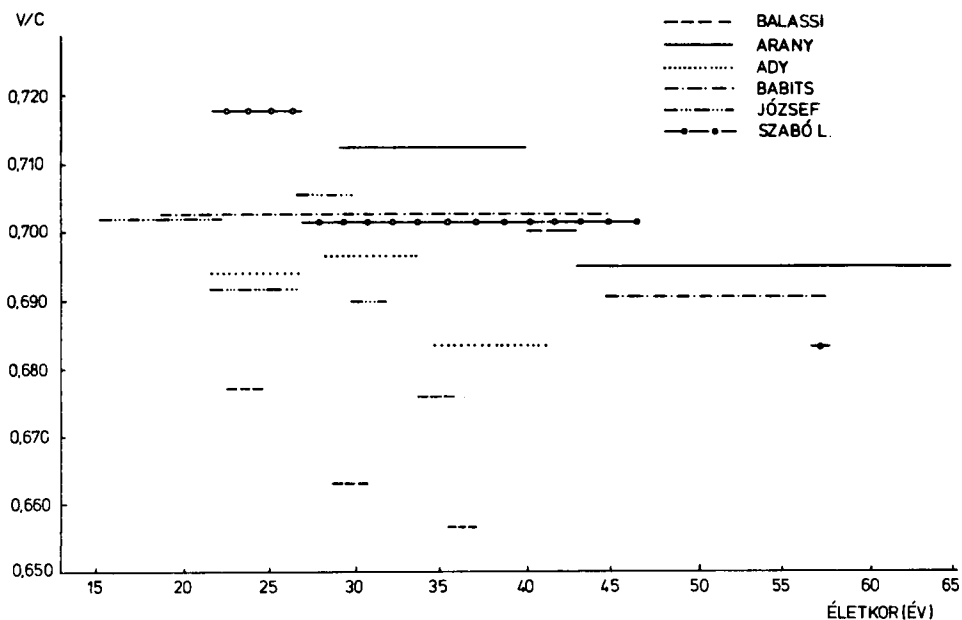
magyar fordítása (V/C: 0,730, ill. 0,718). A különbség nem nagy, a minták ebben az esetben elég kicsinyek voltak, így lehet, az arány nagyobb anyag, más minta esetében meg is fordulna. A lényeg azonban nem itt van. Hanem ott, ha megnézzük, milyen az orosz magánhangzók átlagos hossza és milyen a magyaroké⁸ (mind a két esetben úgy járva el, hogy egyrészt a hangsúlyos–hangsúlytalan, másrészt a rövid–hosszú magánhangzók értékét differenciáltnak vesszük figyelembe, de ugyanakkor eltekintünk az egyes magánhangzók fajlagos és környezet-diktálta hosszúságától), akkor közelítőleg azt kell mondanunk, hogy a magyar szövegek összhangzásából mintegy kétszer annyi idő jut a magánhangzók ejtésére, hogy tehát összhangzásukat tekintve a magyar szövegek „kétszer olyan magánhangzósak”, mint a nekik megfelelő oroszok. Ez az eredmény jól megfelel intuitív elképzelésünknek erről a helyzetről; ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a korábban oly szokásos „melyik nyelv a magánhangzó-gazdagabb” kérdést valószínűleg rosszul tettük föl: arra kaptunk választ, hogy darabszámra az olaszban, a finnben stb. van-e több magánhangzó – és nem arra, amit bele akartunk érezni: hogy ti., mely szövegek a ténylegesen „magánhangzósabbak”.⁹

A 4. ábra még egy másik oldalról közelíti meg ugyanezt a kérdést. Nevezetesen: ott több vizsgált költő életművében végeztünk el ahhoz hasonló átlagolást-csoportképzést, amelyet a 2. ábrán Arany számára elvégeztünk. Összefoglaltuk tehát azokat az éveket, amelyek a magánhangzó–mássalhangzó arány szempontjából kisebb ingadozással egységet mutatnak. Erről az ábráról leolvasható, hogy valóban, a többi költő életműve sem éppen évek, hanem nagyobb év-kötetcsoportok szerint oszlik meg e szempontból. Ugyanakkor mintha egy olyan tendencia is kiolvasható lenne (vö. kivált Arany, Babits, Szabó Lőrinc eredményeivel – Szabó Lőrincnél nem vettük figyelembe az utolsó éveket összefoglaló *Valami szép* kötetet), hogy megfelelő ingadozás után és mellett a költő nyelve mintegy besűrűsödik – az egész alkotó periódus mentén előre haladva egyre kevesebb magánhangzót találunk. Különösen szembeötlő ez kivált egy alább tárgyalandó mutatóval összevetve; ott valami efféle trend nélküli ingadozást találunk az életmű folyamán. Ez eddig a véletlen műve is lehet; még jóval több költő életművét kell átvizsgálnunk ahhoz, hogy akárcsak mint megfigyelt tény is ezt a tendenciát megállapíthassuk.

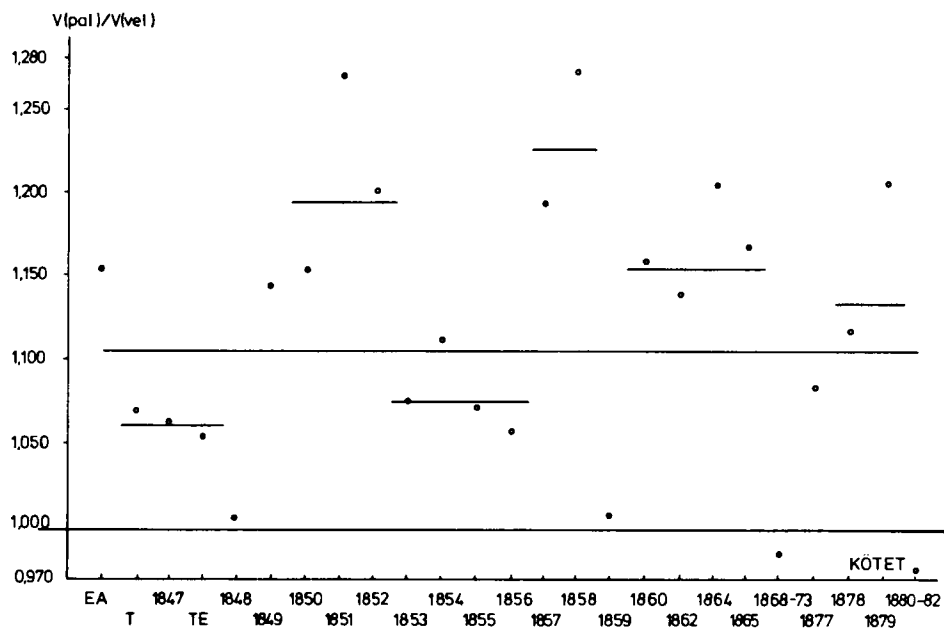
Nyelvünk egész szerkezete szempontjából nagy jelentősége van a hangrendnek, a palatális-veláris oppozíciónak. Az 5. ábra azt mutatja, hogy Arany vizsgált műveiben mi ezzel kapcsolatban a helyzet. Látjuk, hogy itt is kialakíthatók egyes évcsoportok (Arany esetében kisebbek, mint a magánhangzósság szempontjából kialakíthatók voltak): így a *Toldi*–1847-es „kis versek”–*TE* egy aránylag mély hangrendű csoportot alkot

⁸ Vö.: MAGDICS Klára: A magyar beszédhangok időtartama. *Nyelvtudományi Közlemények* LXVIII. (1966) 125–139. KASSAI Ilona: Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához. *Nyelvtudományi Közlemények* LXXIII. (1971) 171–190; К. БОЛЛИА: К вопросу соотношения длительности гласных и фонетической структуры слога. *Studia Slavica*. XIV. (1968) 75–87.

⁹ Az a gondolat, hogy a) a melódikusság a magánhangzók (esetleg még: a szonánsokkal) kapcsolatos és b) ezek egyszerű előfordulási arányával, újból s újból felbukkan az irodalomban. Egy nemrég megjelent s egyébként igen tanulságos cikk következtetéseiből: „4. A manysi nyelv dallamos [мелодичен], a hangzó manysi beszéd 70%-a szonánsokból és magánhangzókból áll”. (Ю. А. ТАМ-БОВЦЕВ: Некоторые характеристики распределения фонем мансийского языка. *Советское финно-угроведение*. XIII. (1977) 195–198.) A 70%-ot természetesen itt is „darabszámra” kell érteni, a szerző mintegy félmillió fonémát tartalmazó beszélt manysi szöveget dolgozott fel számítógéppel.

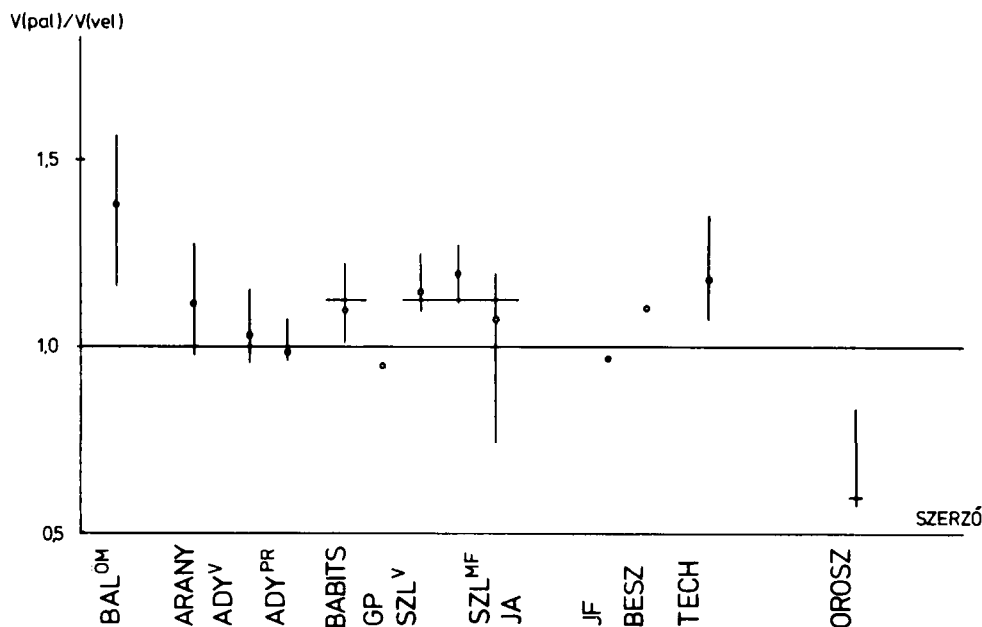
4. ábra. V, C, mint a 2. ábrán

5. ábra. V(pal) – palatális magánhangzók, V(vel) – veláris magánhangzók. Egyéb rövidítések, mint a 2. ábrán

[$V(\text{pal})/V(\text{vel}) = 1,061$], az 1850–52-es „kis versek” egy következő, lényegesen magasabb hangrendűt (1,194), és így tovább. Látjuk, hogy az egész életműben enyhe palatális dominancia tapasztalható, az 1868–73 közötti, valamint a kis terjedelmű 1880–82-es versek, töredékek csoportjától eltekintve. A palatális-veláris Arany-átlag körül fellépő ingadozást tudjuk mintegy normálisnak, különösebb trend nélkülinek elképzelni; hasonló volt e szempontból a helyzet az eddig vizsgált többi költő esetében is.

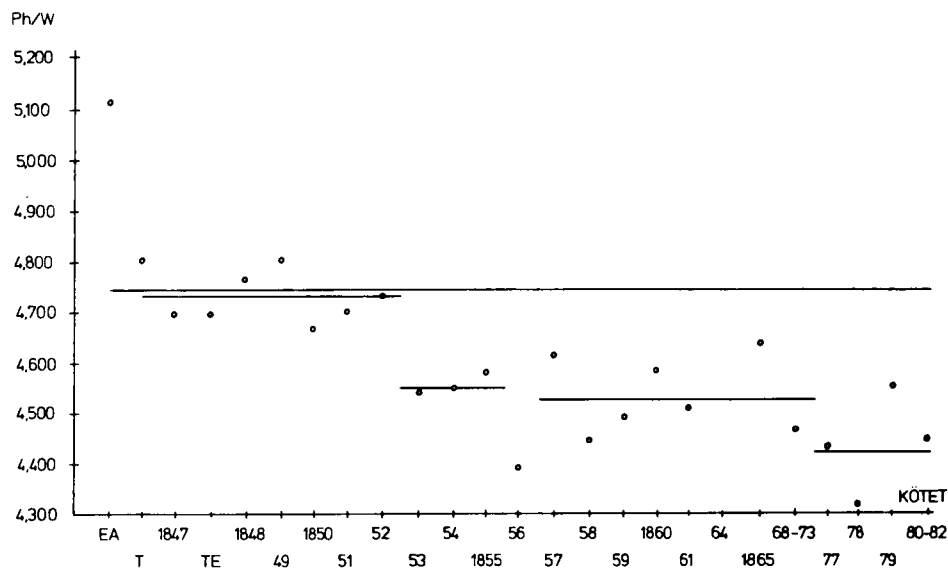
A 6. ábrán az egyes szövegcsoportok keletkezésük hozzávetőleges időrendje szerint vannak sorba rakva. Szembeszökik az idő mentén észlelhető különbség: Balassi összes művei sokkal palatálisabbak, mint a XIX–XX. századi szövegek (BAL: 1,386–XX. sz.: 1,120). Ha visszaillesztünk a szókinszben nyert eredményekre: ez a mélyülés részben úgy

6. ábra. Balassi Összes művei (272 ezer fonéma), egyéb rövidítések, mint az 5. ábrán

ment végbe, hogy a fiatalabb etimológiai rétegek eleve több veláris magánhangzót tartalmaznak; a veláris illeszkedés még ennél is gyakoribbá válhatott. Részben már Balassi korát megelőzően jellemző volt az egyre mélyülő magánhangzó-összetételű szavak tömeges kölcsönzése. Balassinál korábbiakról csak egészen kis szövegtöredékeket dolgoztunk fel eddig; ám el lehet képzelni, hogy korábban még palatálisabb színűek voltak szövegeink – annak ellenére, hogy, mint láttuk, az ősi szókinsz úgyszólván fele-fele arányban tartalmazott mély és magas magánhangzókat. Ha feltételezzük, hogy egy strukturális szabályszerűség akkor van ereje teljében, ha nagy anyagra érvényes, akkor azt mondhatjuk, hogy a századok alatt tapasztalható fokozatos mélyülés előnyére vált az illeszkedésnek: az oppozíció ma mennyiségileg a legnagyobb, a szövegszóknak úgyszólván a fele a magas, a fele a mély hangrend szerint kell hogy illeszkedjék. És ez a „ma” jól látható módon legalább Arany

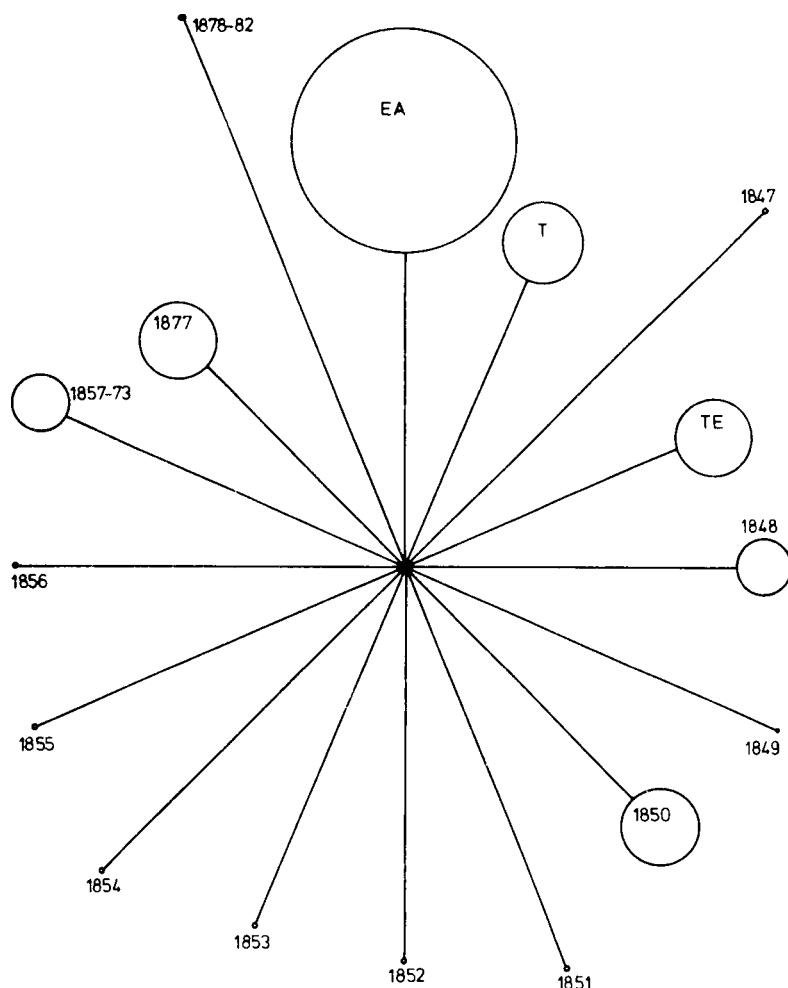
Jánostól (öt közvetlenül megelőző szövegek megint nem állnak még rendelkezésünkre) napjainkig észrevehető megszakítás, törés nélkül tart. Míg Aranynál 1000 veláris fonémára 1116 palatális esett, addig a XX. században kialakult költői átlag: 1000 velárisra 1120 palatális – egy hajszálnyival magasabb. Tekintsük meg egyébként ezt a XX. századi magyar költői átlagot: úgy nyertük, hogy Babits, József Attila összes verseit, Szabó Lőrinc összes verseit és műfordításait egyetlen korpusznak tekintve, ebben a nagy korpuszban állapítottuk meg a mély–magas arányt. (Látható, hogy Ady ennél egy kissé, Gulyás Pál feldolgozott kötete jelentősen mélyebb – ez utóbbi azonban igen kis minta

7. ábra. Ph – fonéma, W – szövegszó, egyéb rövidítések, mint a 2. ábrán

volt, eltérése tehát pusztán a véletlen műve is lehet.) Arany tehát e szempontból nyugodtan besorolhatna Babits és József Attila közé – „nyugodtabban”, vagyis kisebb eltéréssel, mint Ady. Ezt valószínűleg úgy kell értelmeznünk, hogy ebből a szempontból legalább Arany óta nem észlelhető mozgás nyelvünkben: a költői szövegek egyazon, 1,050–1,120-as érték körül mozognak. Jól látható, hogy míg a magánhangzó-gazdagság szempontjából Ady prózája és költészete erősen különbözött egymástól, addig a magas–mély magánhangzósság szempontjából alig: 1,050 a költészet, 0,992 a vizsgált évek prózája. Ehhez a XIX–XX. századi magyar költői maghoz képest mélyebbnek mutatkozik Juhász Ferenc – magasabbnak a spontán beszélt nyelvi meg a technikai szöveg; ám itt a minták kicsisége miatt nem érdemes még következtetéseket levonnunk. (Önmagukban ugyan elég nagyok lehetnének ezek a minták. Amikor azonban egy ilyen alig változó, igen finoman ingadozó jelenségről van szó, kénytelenek vagyunk igen nagy mintákat igen jól megválasztva feldolgozni.) Ismét csak szembeszökő viszont, hogy a magyar mintákhoz képest milyen kiugróan mélyek az oroszok (0,823, 0,587, 0,565). Első pillantásra azt

mondhatnánk, hogy ahol nincs palatális-veláris illeszkedés, ott megengedhető vagy könnyebben elképzelhető az ilyen arányeltolódás valamelyik irányban. A mi mintánk kicsiségét ellensúlyozzák az oroszokon végzett korábbi mérések eredményei, melyek a mieinkkel megegyeznek.¹⁰ Ám rendszerszerűen zavarhatja az eredményeket a mi fonémafelfogásunk, amellyel a mérés történt; a lágy mássalhangzó-környezet figyelmen kívül

8. ábra. Rövidítések, mint a 2. ábrán. Az egyes körök központjának az ábra központjától mért távolsága arányos a kör által szimbolizált kötet (év) többi kötethez (évhez) mért átlagos távolságával; a körök sugara arányos az egyes kötetek (évek) fonématerjedelmével (Pontos számszerű adatokat l. az 1. táblázaton.)

¹⁰ L. Л. А. БУЛАХОВСКИЙ: Курс русского литературного языка. Том I. «Радянська школа». Киев 1952. 28–30. Ugyanott hivatkozások korábbi hasonló statisztikai vizsgálatokra (БОГОРОГЫЦКИЙ, ПЕСКОВСКИЙ).

hagyása stb., tehát célszerűbb az orosz mérési eredményből egyelőre semmiféle következtetést sem levonnunk.

Mintha Arany művein belül az átlagos szóhossz is csökkenő tendenciát mutatna. A 7. ábrán az egyes Arany-kötetekben (években) rejlő szavak átlagos hosszúságát tüntettük fel (fonémákban mérve). Az *EA* kitűnik rendkívül hosszú szavaival (átlagos szóhossz: 5,111 fonéma – ezért is lett az Arany-átlag, mint látható, magasabb a további képezhető csoportok átlagánál). Az ezt követő csoportok: a *Tolditól* az 1852-es versekig (4,747), 1853–1855 (4,556) – majd elég nagy szétszóródottság tapasztalható e szempontból, de továbbra is talán csökkenő tendenciával. Meggondolandó, milyen viszony áll fenn az *EA* hexaméteres versformája és nagy átlagos (szöveg)szóhossza között; továbbá e tény s a korábban említett nagyobb magánhangzóarány között.

Végül a 8. ábra az egyes vizsgált Arany-kötetek távolságát és terjedelmét tükrözi, a terjedelmet fonémákban mérve, a távolságon (\bar{D}) pedig az egyes fonémák hasonló vagy eltérő terheltségét ábrázolva. (Tehát: közel van két kötet, ha különböző, páronként megegyező, fonémák arányai a két kötetben közel azonosak; távol, ha nem ez áll fenn.) Szembeötlük mindjárt az *EA*: elég hosszú, 126 ezer fonémányi, mégis viszonylag messze került a többi kötettől.¹¹ „Legaranyibb” hangzású (legközelebb van a többi eddig vizsgált Arany-kötethez) a *TE*, továbbá a *Toldi*, közel vannak a többihez az 1850-es versek (*Emléklapra, Furkó Tamás, Évek, ti még jövendő évek, Koldus-ének, Letésem a lantot* stb.), továbbá az 1877-es versek (*A lepke, Epilógus, Tamburás öreg úr, Honnan és hová, Tengerihántás* stb.). Az említett *EA*-on kívül messze vannak a többitől kivált az 1880–82-es utolsó versek, töredékek, valamint az 1847-es kisebb költemények (*Válasz Petőfinék, A varró leányok. A méh románca* stb.). További ehhez hasonló megfigyelések leolvashatók az 1. táblázatból. Így ott kiderül, hogy ha a kötetek (évi termések) közti hangzásbeli távolságot tekintjük, legközelebb egyes évek a *TE*-hez vannak (amelyhez, mint láttuk, általában minden közel van): így kivált a *Toldi*, továbbá az 1848-as és 1849-es versek; eléggé közel vannak továbbá egymáshoz az 1850-es és 1877-es költemények. A legnagyobb távolságok viszont az utolsó versektől-töredékektől adódnak: ezektől legtávolabb vannak az 1847-es, 1852-es, 1849-es alkotások; viszonylag a legközelebb ezekhez is a *T* meg a *TE* áll. (A szintén igen elszigetelt *EA*-hoz viszont időbeli társai állnak a legközelebb: az 1848-as versek, valamint a *T* meg a *TE*.) Ezek a nyers eredmények nyilván még további nyelvi vizsgálatokra és meggondolásokra kell hogy ösztönözzenek; esetleg azonban már így is mondhatnak valamit az irodalom kutatóinak is, akik viszont hozzásegíthetnek bennünket a jobb nyelvi elemzéshez.

Ahogy a szótári anyagokon, úgy természetesen a szövegekben végzett számlálgatások sem lehetnek öncélúak, már ezen a legalacsonyabb szinten sem. Velük egyrészt igyekeztünk közelebb férkőzni nyelvünk egyes mai szinkrón, valamint diakrón összefüggéseire. Másrészt törekszünk bekapcsolódni egyes költők életművének értékelésébe; nem csupán a múlthoz, hanem Akadémiánk jelenéhez kívánunk kapcsolódni, amikor egyelőre igen durva és alacsony szintű (a fonémák szintjén végzett) kutatásaink tárgyául az elsők között olyan szerzőket választottunk, akikről irodalomtörténeti-esztétikai, tehát

¹¹ Vö. ezzel azt a korábbi eredményünket, amely szerint Ady 1899-es „Versek” c. kötete igen távol van a többi Ady-kötettől: JÉKEL Pál–PAPP Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonéma-statisztikája. Bp., 1974. Akadémiai Kiadó. – 43. l.

1. táblázat

	D/A	EA	T	TE	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857- 73	1877	1878
A	0																
EA	45	0															
T	39	62	0														
TE	38	69	42	0													
1847	92	106	102	84	0												
1848	40	56	52	46	90	0											
1849	60	88	69	46	97	76	0										
1850	37	60	56	67	106	62	83	0									
1851	64	82	83	77	105	57	97	71	0								
1852	53	81	73	71	110	68	81	57	57	0							
1853	59	95	72	59	99	77	65	75	85	73	0						
1854	75	109	91	79	118	90	81	92	91	74	66	0					
1855	65	100	65	84	70	104	84	80	91	74	53	66	0				
1856	69	106	88	75	112	93	72	77	100	77	54	63	55	0			
1857-73	57	77	79	81	127	77	92	55	86	72	84	92	77	80	0		
1877	45	75	64	68	100	75	72	49	88	67	67	78	60	55	61	0	
1818-80	111	123	109	112	150	117	135	119	144	145	116	133	130	122	124	111	0
ΣD		1289	1107	1060	1586	1140	1238	1109	1314	1180	1140	1323	1193	1229	1264	1100	1890
\bar{D}		86	74	71	106	76	83	74	88	79	76	88	80	82	84	73	126
SD		20,1	18,5	17,9	18,5	20,1	19,6	19,8	20,8	22,0	17,5	19,7	20,6	21,3	19,4	17,9	13,0
terjedelem		125,7	48,5	51,8	5,8	30,0	15,0	40,3	18,9	19,5	24,2	9,0	16,4	13,6	32,2	42,8	4,2

Rövidítések: A = az összes vizsgált Arany, D/A = az egyes kötetek távolsága az összes vizsgált Aranytól;

ΣD = az egyes kötetek többitől való távolságainak összege;

\bar{D} = e távolságok átlaga;

SD = a ΣD adatok standard hibája
terjedelem ezer fonémában.

egy igen magas szinten, napjainkban egész monográfia-sorozatok látnak napvilágot (Ady, József Attila). Közvetlenül mérési eredményeink valószínűleg felhasználhatóbbak lesznek az irodalmárok, a költői nyelv kutatói számára, ha a fonémákon nyert eredményeket áttesszük hangokban értékelhetőkké; ha a hangokat több irányú vizsgálatnak vetjük alá. E szempontból sokat ígérőnek tartjuk a hangszimbolika terén folytatott, fonostilisztikai kutatásokat. Az egyes költőkről, korokról felhalmozott fonéma-anyag talán beszédesebbé válik, ha jobban látjuk: egyes hangok, hangcsoportok mit is „jelentenek” esztétikai-asszociációs síkon a mai magyar beszélőnek-hallgatónak.

3. Ha egy szinttel magasabbra, a szavakéra lépünk, elsődleges kiinduló gépi termékünk a konkordancia lehet. (A 9. ábra erre mutat példát: a Toldi „Előhangja”-nak és „Első éneké”-nek az összevont konkordanciájából mutatunk ott egy részletet.) Egy ilyen konkordanciából viszonylag könnyen továbbmehetünk a költői szótárak irányában: hiszen az ilyen listákon a fásasztó, gépies tevékenység el van végezve, az egyes lexémák különféle alakú előfordulásai többé-kevésbé egy-egy csoportba vannak gyűjtve. Ezek után az igazi emberhez méltó munka marad: ezekből az egybegyűjtött előfordulásokból megírni az egyes szócikkeket. Az emberi erővel elkészített, illetőleg készülőfélben levő költői szótárak tüzetes tanulmányozása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy ezekből a közvetlen gépi termékekből használható költői szótárakat hozzunk létre. (Esetleg nem is éppen a példaként felhozott Arany Jánosból s éppen a *Toldi*-ból, hiszen annak szótára, úgy tűnik, legalábbis kéziratban megvan.¹² Bár lehet, hogy legalább részben ezt a munkát újra el kell végezni, vö. alább, 4.)

A tömegesen és könnyen előállítható költői s gyakorisági szótárak révén megint lehetőségünk nyílik bizonyos nagyobb összefüggések együttes szemlélésére. Erre két példát idézünk.

Az elsőben még mind az orosz, mind a magyar anyagot fáradságos kézi munkával állították elő. A rendelkezésünkre álló adatok itt csak azt teszik lehetővé, hogy két egészen más kort, más stílust és jellemet vessünk egy pillanatra össze – Puskin és Juhász Gyulát.¹³ Költészetük legkedveltebb szavai között egyaránt előfordulnak az olyan jelentésűek mint 'lélek', 'éj', 'megy', 'élet', 'ég fn' stb. Szembeszökik ugyanakkor egy különbség is: Puskin, a politikus költő, a romantikus-nacionalista XIX. század költője, háromszor-négyszer olyan kevésszer írta le költeményeiben a *русский* 'orosz' szót, mint Juhász Gyula a *magyar*-t (melléknévi és főnévi használat együtt mindkét esetben). Juhász Gyula költészetében ez a 28. leggyakoribb elem; Puskin költői szókincsében a 124. Másképp szervezett emberi memóriánk könnyen feldob egyes példákat, mint a költőtől gyakran idéztet, rá jellemzőt: *Там русский дух . . . там Русью пахнет* (a *Ruszlán és Ljudmila* előhangjából: Hazai ott a lég s az illat¹⁴) – és viszont: *Magyar táj, magyar ecsettel*. Ám pontos összképet vagy csak fáradságos emberi tevékenység (és akkor csak

¹² Vö. VISKI Károly: Mutatvány az Arany-szótárból. *Magyar Nyelvőr* 72. (1948) 28–30., 70–74.

¹³ Az adatok a következő két forrásból: АН СССР. Институт русского языка. Институт языкознания. Предварительные публикации. Материалы к частотному словрю Пушкина. (Перспект) Москва 1963; BENKŐ László (szerk.): Juhász Gyula költői nyelvének gyakorisági szójegyzéke. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1973. Első rész. Szeged 1973. 95–122., kül.: 101.

¹⁴ FODOR András fordítása

- 10 -

1 +	MERT VIT<Z VOLT APJA	6-003
ORSZ>G*THA MESSZE,	MESSZE B>MUL, MINTHA	3-003
VASKOS L>BNYUM>TOL	MESSZE RENÜ A PARLAG	13-002
SZ<LES ORSZ>G*THA	MESSZE, MESSZE B>MUL	3-003
G A3ZI <JTSZAK>KON,	MESSZIRAL LOHOGVA TE	1-001
ELD HELY NAGY HAT>R	MEZABEN. + NINCSE EGY	1-002
E B>MUL, MINTHA M>S	MEZAKRE V>GYNA E HAT	3-003
KARJA, MARGA V>LVA,	M<G CSAK MEG SE REZZ	9-005
D>S VOLT. + = AMIT	M<G E SZÖHÜZ GONDOLT	9-003
ASZOS V>LL>N, PEDIG	M<G LEG<NYIOLL SEM P	3-002
EGY PARASZT FI>VAL	M<G SEM >LL KI SENKI	10-005
, MORIMORGAS G<MMEL	M<LYEN N<Z A K>THA S	2-001
HELY SOV>RGO LELK<T	M<LYEN SZ>NTOGATJA,	6-001
LATTON CIFRA NYERG>	M<NEKI N<ZI MIKLÓS,	7-003
AS >TAT V>GES-V<GIG	M<RTI T>L A TORNYON,	4-001
A? +	M<RT NEM JASZ CSAT>R	12-004
BEN? + SZ<P &CS<M,	M<RT >LLSZ OTT A NA	3-005
+ ILYENFORMA TOLDI	MIKLÓS GUNDOLOTJA, M	6-001
PUSZTAS>GON: TOLDI	MIKLÓS K<PE UGY LOBO	1-001
NYERG> M<NEKI N<ZI	MIKLÓS, N<ZI, S UCHO	7-003
AL, <S EL>MUL RAJTA	MIND EG<SZ HAD>VAL,	10-001
A S ELJANE K<Z<TEK,	MINDEN DULG>T SZEM<	1-004
>JASAT VAGY SZ<PET,	MINDENIK DEROT R> EG	12-002
MOSOLYGO K<PETI +	MINDENIK MUND N<KI N	12-002
YAL>ZATI Z>G, MOROG	MINDENKI, EGY PARASZ	10-005
ZELET, MINT AZ, AKI	MIND>RT MEGBIKKOZIK	3-007
><, OLYAN A J>R>SA,	MINT A BARNÁ <JF<L,	13-003
, SZEME PILLANT>SA,	MINT A S<RIETT VADKA	13-003
OLYAN FORGO ZELET,	MINT AZ, AKI MINU>R	3-007
I MELIETT NATT FEL,	MINT BAR>TJAJ + UYAR	6-004
KANNYEDEN FORGATJA,	MINT CSEK<LY ROTOCSEK	9-004
ALTA R<GIGIS<HEN. +	MINT HA P>SZTORT>Z <	1-001
R>D VAS KEZ<HEN. +	MINT KOMOR BIK><, OL	13-003
, + ILY LEG<NYNEK,	MINT TE, OTT VAN >M	12-005
JA SEBESEN HALADVA,	MINTHA F>STOK>DÓ NAG	3-007
AGJ>NAK. + R<MLIK,	MINTHA L>TN>M TERMET	1-002
K<T SZOLGA HORTYOG,	MINTHA LEGJOBB RENOI	1-003
SSZE, MESSZE B>MUL,	MINTHA M>S MEZAKRE V	3-003
N<Z ELARE HAJOLVA,	MINTHA SZIVE=LELKE A	4-004
OL BUO>RA T>R EL, S	MINTHA VASS> VOLNA K	9-005
IR>LYUUVARBAN. + S	MOG A B<KESEKKEK GY>	6-005
R EZ MAG><RT" LACFI	MOND " AK>KKI; + " E	10-002
K<PETI + MINDENIK	MOND N<KI NY>JASAT V	12-002
, NEKIK JO<JTSZAK>T	MONDANI ARAKHE? + ME	5-005
+ " M>SIK SZ>NVA	MONDJA: " SZ<P &CS<M	12-006
A T>BOR, CSILLAPUL	MORAJJA: EZT A SZ<L	13-001
N <S GYAL>ZATI Z>G,	MOROG MINDENKI, EGY	10-005
NDENIK DEROT R> EGY	MOSOLYGO K<PETI + MI	12-002
E, A VIL>G<RT SINCS	MOST EGER<SZNI KEDVE	3-007
NEK MINN<TEK. + HA	MOST FÉLT>MADNA S EL	1-004

9. ábra. Részlet a *Toldi* Előhangjának és Első énekének közösleges konkordanciájából (az *m*-mel kezdődő szövegszók *mert*-től *most*-ig). A jobb szélső oszlop első száma a versszakra, a második a mondat sorszáma utal.

egy-két kiemelt költőre), vagy tömeges gépi munka eredményeképpen láthatunk; csak ezt követően merhetjük felvetni a kérdést: vajon véletlen-e ez az eltérés.

Másik példánk nyelvi oldalról rávilágít arra, hogyan van a mi memóriánk szervezve. Az egyes szavak kiváltotta asszociációkról van szó. Egy kísérletről, amelyben a kísérleti személyek előtt sorban felolvassnak egy-egy szót, és ők azt a feladatot kapják: írják le az első erről eszükbe jutó lexémát, kifejezést stb. Amikor egy kisebb kísérleti személycsoportnak hangoztattuk a magyar *bemegy* szót, azok jelentős része így reagált rá: *kijön* (és csak harmadannyian így: *kimegy*, pedig ez utóbbi alak formailag közelebb látszik lenni az asszociáló szóhoz); a *keres*-re a többség *talál*-t mondott, és így tovább. A tömegesen előállítható írói–költői konkordanciák felkínálják a lehetőséget, hogy megvizsgáljuk: milyen egyéb szavak környezetében használja a költő ezt vagy azt a szót. E vizsgálat eredményeit összehasonlíthatjuk a mai magyar beszélőkről készült felméréssel, ahol az ő jellegzetes asszociációikat rögzítettük. E tipikus magyar reakciók várhatóan el fognak térni például a tipikus oroszoktól. A magyar *föld* szóra ilyen válaszokat kaptunk csökkenő gyakoriságuk sorrendjében: *ég, víz, zöld, anya-, eső, fa, kert, -tulajdon, világ* stb. А *земля* 'föld' szóra az orosz anyanyelvűek („orosz anyakultúrájuk”) ugyanakkor így reagáltak: *родная* (ennek megfelelő melléknévünk nem is igen van, ez az „anyaföld”), *круглая* 'kerek', *черная* 'fekete', *планета* 'bolygó', *небо* 'ég', *люди* emberek' stb. A magyar 'föld' asszociációs körében, mint láttuk, elég hamar megjelent az 'eső' – az oroszából ez (*дождь*) majdnem teljesen hiányzott, viszont megvolt a *снег* 'hó'; az oroszából hiányzott a 'tulajdon' jelentésű szó, és így tovább.¹⁵ A költő nyilván egyrészt saját népe-nyelve-kultúrája asszociációs körére támaszkodik; másrészt új és új kontextusok létrehozásával igyekszik új jelentéseket adni a szónak.¹⁶ Sőt, nyilván ki kell lépnünk pusztán a szavak világából: a művészetek jelei is egyrészt ugyan stílushoz-korhoz kötött jelentésűek egy nagyobb kultúrkörön belül; másrészt azonban mindig nemzetiek is, az adott nép történetéhez, művészeti előzményeihez, hagyományaihoz kötődnek. A művész nem menekülhet: egy-egy nemzetközi áramlatba föl-földobott kőként visszahull; mindig magyar tájat is fest magyar ecsettel, magyar vágyakat is mond el magyar szavakkal. A nyelvvel s a művészetekkel foglalkozó „lágý” társadalomtudományok, valamint a „kemény” társadalomtudományok és a természettudományok közti különbség az itt vázolt fogalomrendszerrel is megragadható. A Földön mindenütt ugyanazok az aerodinamikai törvényszerűségek érvényesek – ám mi éppen azt vizsgáljuk, mit jelent, esetleg társadalmi rétegenként is különböző módon, az *air*, a *Luft*, a *levegő*, a *воздух* stb. az egyes népek képviselői számára: nem magát a jelenséget vizsgáljuk, hanem annak nyelvi tükörképét; az egyes művészetekben megalkotott tükörképét. Egységesen és keményen meg van határozva a 'proletárdiktatúra' fogalma: egyesek nem kívánják magát ezt az objektíve létező jelenséget alkalmazni – mi azt vizsgáljuk, milyen asszociációkat, történetileg-társadalmilag meghatározott válaszokat váltanak ki a *dictature du prolétariat* kifejezés és megfelelői. A jelzett kutatási irány módot nyújt arra, hogy kemény, kísérletes eszközökkel mérjük ezt a jelenségcsoportot, mely természetesen nem lágý, az egyéni tudattól függetlenül objektíve

¹⁵ Az orosz adatok a következő forrásból: Словарь ассоциативных норм русского языка. Под редакцией А. А. ЛЕОНТЬЕВА. Издательство Московского университета. Москва 1977.

¹⁶ Vö. S. MARCUS: A szótári és a kontextusbeli jelentés. – A nyelvi szépség matematikája. Budapest 1977. Gondolat, 129–144.

- 7 -

NY ANYJÁNAK KENNY TOLUL SZEMERE	, KASZIV FIJÁNAK SO	9-002
ITT FELT A TERNEN TENYERERE	HAJT, S ZOKOGOTT	10-002
IK ANYJÁNAK, MINTHA A SZIVERE	NAGY KEST MERTANNA	7-007
K + IDE TOLDTNAK A SZO SZIVERE	NYILALITK, <S OLYA	9-004
ESERVEN ANNAN, AKT JUT KFERE	MEGHAT ANYJÁNAK	12-004
ANGYAT E CSAPASSAL HRS VEREMRE	TENN&K, ISTEN KENY	15-001
A SZEMERE F&J A7 FRAS N&Z&SRE	+ <S IIT&NA NYALKA	8-003
N&ZT, S DEHOGY V&SZI <SZ&E	, HOGY A SZEME IS F	8-003
A R&R&SEKKEL, HOVATON = " DE	GY&RGY &R F&ZT RIKOL	7-005
APTIG SEM FORADOTNA ASS&F; DE	MIDAN A7 &CC&E <PEN	15-001
K HAD&VAL H&N&R&RA K&LNEK; DE	F&L&IT IAC&O A B&R&E	2-002
DE GY&RGY K&N&H&L&A D&H&V&N; DE	AZ ELT&SZ&OT&JA TESTV	9-002
AM&D&R&JA H&TEN A MI&K&NAK, DE	FOGA N&M F<&K A&H&O	10-004
GY&RV&N, OTT B&M&NY&K&DIK, DE	GY&RGY K&N&H&L&JA D&R	9-002
AJT, S ZOKOGOTT MAG&RAN, DE	SENKT SEM H&LL& +	16-002
S, NY&RS, H&R&G&S D&RAN, DE	VAN D&R&GA D&LO&G OTT	1-001
M&ST&NT, AMI EN&G&M I<& + .DE	AMI AZ F&NY&M, AZT	13-003
>, HOGY K&V&L IS H&LL&K + IDE	TOLDTNAK A SZO SZIV	9-004
M&N&K&S, V&H&R&S H&R&V&L + Z&E	KI VONA RAJT A7 <GT	12-001
T&N M&G&UNTA CY&SZ&R&SZ&V&G&S&RE	>GY&T, S M&S&NAK AD	4-004
.>TOK <S H&Z&I&D&G&G M&ND&N I&G&E	SZ&ORAN +	12-001
OST M&G&Y&VEN&D MAG&VAL, R&NY&H&E	S&S&KA N&P&N&K P&IS&TYT	6-003
SZ&I&LL&S L&FL&E K<&Z&IK D&EL&J&E	+ TOLDT MI&K&L&S&NAK	14-004
MI&K&L&S&NAK S&INC&S M& CAL&M&R&P&J&E	, R&O&S&Z&I&LL&S L&EL&E	14-004
T TOLDT GY&RGY&E SZ&J&A; L&FL&E	GY&L&L&S&G&N F&R&AT V&F	8-005
AL&M&R&P&J&E, B&O&SZ&I&LL&S L&EL&E	K&L&T&Z&IK D&EL&J&E +	14-004
F H&I&D&VA, M&INTHA SZ&IVE-L&FL&E	A SZ&F&M&R&F&N V&OL&NA +	5-004
L + <S& AN&YT&T D&ER&G K&EL SZ&H&K&E	P&OR K&D&R&AL, I&GY K	5-003
K&EL + I&SZ&N&D&T H&OR&N SZ&E&C&NY&K&E	K&UN&N A R&H&R&S&F&K&K&EL	7-005
M&SZ&K&E F&F&GY&VER C&ST&LL&O&G, R&H&SZ&K&E	H&AND&R&F&G K&EL + J&R	5-002
V&OLT T&EM&P&D&EK, S A&R&RA R&H&SZ&K&E	M&J&A, S&OK N&E&M&S V&T	6-002
M&SZ&K&E H&AND&R&F&G K&EL + J&R&H&SZ&K&E	F&E&GY&VER C&ST&LL&O&G, R	5-002
&GY H&NY&JA, M&NTI K&SZ&H&I &K&LE	C&S&ONT&S R&U&T&O&G&NY&A	14-005
D&Y&D&T&M N&C&HA; N&EM V&D&IK R&EL&AL&E	S&E&M&T, C&SA&K N&AG&Y L	11-001
D&E&P&V F&AJ&AN&K&O V&D&IK &GY R&EL&AL&E	+ J&M&R&T&AD T&E&I&B&E&V	10-003
I&H&F&V&A&I&HA, M&IT S&E K&O&M&L&T T&AL&E	, M&AJ&D D&E&R&K&K F&AJ&AN&K	10-003
A, M&INT A B&AR&NA <I&F&L, SZ&EM&E	P&ILL&ANT&SA, M&INT A	14-003
O&GY V&E&SZT <SZ&R&E, HOGY A SZ&EM&E	IS F&J A7 FR&AS N&Z&C	8-003
K&L&F C&S&ONT&S R&U&T&O&G&NY&A + IS&Z&EM&E	, M&INT A&Z A&C&L, A	14-005
T, HOGY S&EN&K&INE&K I&B&R A&L&ATT N&E	L&E&GY&EK, N&E&M B&N&O&M	13-001
AD&T&AM + .N&E	M&ON&D&D, HOGY K&T N&E&M	14-002
N, DE S&EN&K&T S&E&M H&ALL& + M&N&E	F&L&R&US&UL&VA, N&M&N&N H	16-002
F&S SZ&O&IG&J&A, S&OK NY&F&RO&TA M&N&E	, N&AG&Y S&E&R&E&G, K&I&TY&J	6-002
M&E&I M&E&LY&N N&Z A K&O&TRA S B&E&NN&E	V&I&Z&ET K&M&EL; O&R&I&S	2-001
M&INTHA I&E&G&J&O&R R&E&ND&T&N M&E&NN&E	D&O&L&GA + .R&O&GL&Y&K H	1-003
+ I&HA M&OST F&P<&M&AD&NA S F&L&J&AN&E	K&E&T&E&K, M&IND&EN D&O	1-004
H&SZ&T&AS&G&ON; T&OLDI MI&K&L&O&S K&E&P&E	I&GY L&O&B&O&G F&EL N&K&E&M	1-001
+ NY&FL&VE&L A K&U&V&AN&Z I&S F&A&LD&R&E	H&E&N&G&E&R&E&D&VE, A V&IL&	4-003
T K&F&V&L&Y H&AD&V&AI I&AC&Z&FT E&ND&R&E	M&AG&A + J&ITT V&AN I&M	8-001
P&EN NA N&AP&ON&K&INT ANY&JA R&P&M&R&E	+ .M&OST T&E&H&E&T&O A&BL	11-002

10. ábra. Részlet a *Toldi* Előhangjának és Első énekének a tergo konkordanciájából (az *e-e* végződő szövegszók szemébe-től örömére-ig). Jobb szélső oszlop mint a 9. ábrán.

éppen úgy létezik és éppen úgy megismerhető, mint a levegő, a proletárdiktatúra maga; nem is kevésbé érdekes és fontos a megismerése. Az meg közművelődésünk feladata, hogy egyrészt megértessük mindenkivel e törvények objektív voltát, másrészt társadalomtól-történettől való függését; tudatosítsuk saját kultúránk jeleit s fogékonnyá tegyünk a más kultúrákéira.

4. Vessünk még egy pillantást a 9. ábrára. Lehet, hogy egy, ott még aprónak tűnő, vonásban eltér az egyes eddigi, ember által összeállított költői szótáraktól, így alkalmasint a kéziratban elkészült Toldi-szótártól: az önálló jelentéssel nem rendelkező szavakat (az ábrán: *még, mint, mintha* stb.) is közli minden egyes előfordulásukban. Ez nem éppen a szókincs, hanem a nyelvtan kutatójának igen lényeges, sőt elengedhetetlen követelmény.

A 10. ábrán látható a tergo konkordanciák (fordított betűrendes szóalaktárak) egyenesen nyelvtani céllal készülnek. Egy-egy ilyen fordított konkordancián a hasonló jeles-ragos szóalakok kerülnek együvé, így e listák kiváló lehetőségeket nyújtanak valamely szöveg (költői mű stb.) alakitani szerkezetének a vizsgálatára olyan nyelvekben, mint a magyar, az orosz, a latin stb. (Ugyanakkor alig-alig érdekesek egy olyan igen kevésbé ragozó nyelvben, mint az angol – talán ezért maradtak eddig szinte homályban? Az is világos, hogy a nyelvtani viszonyító elemek zömét a szóalakok elején hordozó nyelvekben, amilyenek például a bantu nyelvek, a „közönséges” konkordancia szolgálhat a nyelvtan vizsgálatára, a „fordított”-ból pedig a szókincset lehet vizsgálni.)

A fordított szóalaktárakból kiindítható morfológiai vizsgálatokra két példát hozunk a *Toldiból*. (A mű egész nyelvtani feldolgozása még nem készült el; így lehet, hogy az alábbiakon végül némi módosítást fogunk majd végrehajtani, ezek azonban várhatóan nem fogják mondandónk érvényességét befolyásolni.)

(i) Az alanyesetű egyes harmadik birtokos személyragos alakok kérdése (tehát az olyanoké mint *világa, marhája, lelke* stb.; az összesítő mennyiségi adatokat l. a 2. táblázaton). Ennek kapcsán többek között a következő megállapításokat kellett tennünk: a) Szóalakvégen jelentősen visszaszorul az /e/ fonéma és jelentősen előtérbe került az /a/ fonéma – még akkor is, ha az a névelőt kihagyjuk a számításból (tehát sem a szövegszók, sem az /a/ végűek közé nem számítjuk be). b) A *Toldiban* előforduló mintegy 270 ilyen alak 59%-a mély, 41%-a magas. c) Bár e harmadik személyű birtokos alakok természetesen elég gyakoriak, az összes /a/ és /e/ végű szóalakoknak csupán 8–10%-át teszik ki (ha, amint ez reálisabbnak látszik, az a névelőt teljesen kihagyjuk a számításból). d) Míg a mélyek között a három említett típus (*világa, haragja, marhája*), bár más-más arányban, de egyaránt képviselve van, addig a magasak között úgyszólván csak a *lelke*-féle alak található meg; egyáltalán nem volt példa (így, alanyesetben) az *ingje*-változatra (ahol tehát mássalhangzó után -je morfból realizálódik e végződés). Ez csupán a véletlen műve: a ragos alakok között nyilván fogunk ilyenre találni, vagy a további ellenőrzések során még az alanyesetűek között is felbukkan egy-két ilyen alak (ez kevésbé valószínű); mindössze arra hívja fel a figyelmünket, amit korábbi kutatásainkban vártunk is: hogy a szövegekben a jelzett aránytalanságot tapasztaljuk, ami az *ingje*-típus teljes hiányához vezethet egyes, nem is túlságosan rövid, szövegekben. Ez elméletileg is érdekes, de esetleg egyes alkalmazásokban (így a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatásában) is megfontolandó következményekre vezethet.

(ii) A tárgyeseti alakok kérdése (tehát olyanoké, mint *utat, virágát, vizet, szavakat, szebbeket, gyermekünket, hangjait, Toldi Miklósét* stb.; az összesítő mennyiségi adatokat

2a. táblázat

A	B	B'	C'	-a	l...Cja	l...Vja
összes szövegszó	összes a végű a ne-vel	összes a végű a ne nélkül	összes mély 3 PERS			
10 084	1653	984	159	76	60	23
A) 100 = 10 084	16,39		1,58	0,75	0,60	0,23
A') 100 = 9 415		10,45	1,69	0,81	0,64	0,24
B) 100 = 1 653	100,00	59,53	9,62	4,60	3,63	1,39
B') 100 = 984		100,00	16,16	7,72	6,10	2,34
C) 100 = 269			59,11	28,25	22,30	8,55
C') 100 = 159			100,00	47,80	37,74	14,47

Az abszolút értékek A) az összes szövegszó (A' = az a ne nélkül), B) az összes |a| végű (B' = az a ne nélkül), C) az összes 3 PERS-ok százalékában (C' = mély).

2b. táblázat

A	B	C'	-e	l...Cje	l...Vje
összes szövegszó	összes e végű	összes magas 3 PERS			
10 084	828	110	106	0	4
A) 100 = 10 084	8,21	1,09	1,05	0,00	0,04
B) 100 = 828	100,00	13,29	12,80	0,00	0,48
C) 100 = 269		40,89	39,41	0,00	1,49
C') 100 = 110		100,00	96,36	0,00	3,64

Az abszolút értékek A) az összes szövegszó, B) az összes (e) végű, C) az összes 3 PERS-ok százalékában (C' = magas).

3. táblázat

A	B	C	SG	PL	SG/SG	SG/PL	PL/SG	{é}
összes szövegszó 10 084	összes /t/ végű 1 380	összes Acc. 701						
A) 100 = 10 084	13,69	6,95	4,51	0,25	2,03	0,03	0,12	0,01
B) 100 = 1 380	100,00	50,80	32,97	1,81	14,86	0,22	0,87	0,07
C) 100 = 701		100,00	64,91	3,57	29,24	0,43	1,71	0,14

Az abszolút értékek A) az összes szövegszó, B) az összes /t/ végű, C) az összes Acc. százalékaiban. SG/SG = tő egyes szám, birtokos egyes szám, SG/PL = tő egyes, birtokos többes; PL/SG = tő többes, birtokos egyes; {é} = a tövet {é} birtokos képző követi.

4. táblázat

PL:	szavakat (VII/9), házfalakat (IX/1), sátrakat (XI/9), krónikákat (XII/19), kutyákat (IX/6), pányvákat (IX/10), lándzsákat (VII/5), dolgokat (VIII/13), nagyokat (IX/5, 16, X/22), farkasokat (VI/5), mészárosokat (IX/10), kortyokat (X/18); szembeket (XI/8), kincseket (XII/20), köteleket (IX/10), melyeket (XI/4), szemeket (XII/12), öket (V/16, VI/20, IX/2, IX/5 bis), kereszteket (IV/17).	14
SG/PL:	házakat (IV/6), gyermekünket (IV/18), szívüket (XII/17).	11
PL/SG:	hangjait (0/1), csontjait (X/4), tollait (II/2), rágalmait (VIII/11), farkasait (VI/2), ruháit (VI/5), kutyáit (VII/2); szemeit (II/16), körmeit (V/7), parittyaköveit (0/2); legényit (III/2); csapásit (V/5). Toldi Miklósét (VII/1)	3 7 3 1 1 1

{ é }

1. a 3., a ritkább tárgyeseti alakok listáját a 4. táblázaton). Ennek kapcsán többek között a következő megállapításokat kell tennünk: a) /t/ végű szóalak jóval több van, mint akár /a/, akár — kivált — /e/ végű. b) Ezek a szóalakok viszont jól tömörülnek az Acc. körül: a /t/ végűek valamivel több, mint a fele Acc. (Megjegyzendő: a /t/ végű alakokat a hosszú /t:/ végűektől teljesen függetlenül szemléljük, mint ahogy minden¹ más összefüggésben is külön kezeljük a rövid és a hosszú mássalhangzó-fonémákat.)

Az (i) és a (ii) példát összevetve meg kell állapítanunk a következőket. Amint az talán várható is volt, korpuszunkban jóval több (kerekén két és félszer annyi) tárgyeseti alak van, mint egyes harmadik birtokos személyragos; még egyes tárgyeseti alak is másfélszer annyi, mint egyes birtokos harmadik személyű. Ugyanakkor figyelmet érdemel az a körülmény, hogy magán a tárgyeseten belül jóval népesebb az *anyját*, *szolgáját* stb. féle alakok csoportja (ahol tehát a tárgyeseti ragot birtokos személyrag, legtöbbször éppen az egyes harmadik birtokosé, előzi meg), mint a *szavakat*, *kincseket*-féle alakok, többes jellel a tárgyeseti végződés előtt. Várható, hogy az összkép is ehhez hasonlóan fog alakulni: a birtokos személyragos alakok gyakoribbak lesznek a többes számúaknál.¹⁷ A bonyolultabb agglutinatív alakokat, mint *parittyaköveit*, *hangjait* stb., nyilván ritkábban alkalmazzuk, a mindössze kételemes jel-rag tömbök esetében viszont a birtokos alakok lépnek előtérbe — szép összhangban van ez nyelvünk többes számot kerülő szerkezetével.

Amikor orosz szövegeket vetettünk hasonló vizsgálat alá, kivált az egyes funkcionális stílusrétegek okozta tömeges nyelvtani eltérések ötlöttek szembe. Így láthatóvá vált, hogy az anyegini szövegmintában előtérbe kerül az /a/ szóalakvég — mint kiderült, főleg a nőnemű alakok gyakorisága miatt. Ugyanakkor a kontrollként feldolgozott politikai jellegű szövegben kiugrott az /i/ szóalakvég: főleg a számos többes számú igei, névmási stb. végződés miatt. (Természetesen mind az /a/, mind az /i/ alakvégi fonéma számos más nyelvtani jelenséget is rejtett magában.)

Úgy gondoljuk, érdemes olyan zárt korpuszoknak, mint a *Toldi* vagy az *Anyegin* a „véges grammatikáját” elkészíteni. Valójában igen hagyományos feladat ez: egy-egy kódex nyelvtanának az összeállítása hasonlítható hozzá. A tömegesen és könnyen elkészíthető a tergo konkordanciák mindössze lehetőséget nyújtanak arra, hogy a korábbiaknál lényegesen több ilyen véges grammatika készüljön, főleg csak szellemi ráfordítással; hogy a kutató számára egy a korábbiaknál bővebb és rugalmasabb alaktani tár álljon rendelkezésre akár egy-egy szinkrón metszet tekintetében, akár diakrón vonatkozásában.

5. Itt tartunk most. Így jutottunk el hangok-fonémák rendezése, számlálása után az egyes lexémák, majd az egyes nyelvtani alakok csoportos vizsgálatához. Mind e három szinten még igen sok kutatási lehetőség van külön-külön is. Ugyanakkor világos a továbbhaladás egy másik útja: az egyes szinteken, kivált a legutolsón, a grammatikáén, még jobban elszakadni a számoktól és még inkább a szövegeinkben megbúvó, azokat létrehozó törvényszerűségeket kutatni.

¹⁷Vö. NEMES Zoltán hasonló eredményeivel: *Magyar Nyelv* XXVIII. (1932) 30–36, 106–111.

Papp Ferenc tudományos munkássága
(1956–1975)

Önállóan megjelent munkák

- Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. (OMK–DOK: Időszerű műszaki dokumentációs kérdések 6.) Budapest, 1964. – 122 pp. – (Ugyanaz angolul: *Mathematical Linguistics in the Soviet Union*. Mouton and Co. The Hague, 1966. – 165 pp.) (Ism.: Petőfi: *Magyar Nyelvőr* 89.2. 257–259., J.-M. W.: *Revue de Phonétique Appliquée*. 1967. 6. 73–75., Bierwisch: *Germanistik* 8. 4. 717.)
- Русь современного русского языка. Budapest, 1968. Tankönyvkiadó. – 669 pp. (Szerkesztő és társszerző BOLLA Kálmánnal és PÁLL Ernával.) (Ism.: Leontyjev: *Русский язык за рубежом*. 1969. 3. 117–119. Kysin: *Studia Slavica* XVI. 141–148., Vascenko: *Romanoslavica* XVIII. 549–553., Chvany: *Soviet and East-European Journal*. XV. 358–363.)
- A magyar nyelv szövegmutató szótára. (Szerk.) Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. – 594 pp. [Ism.: Décsy: *Ungarn-Jahrbuch*. 2. 173., Seilenthal: *Советское финно-угроведение*. VII. 4. 315–317, Rácz: *Magyar Tudomány* XVI. 1. 56–58., Tuomi: *Virittäjä* 69: 401–405., Csapó: *Hungarian Studies in English* (1971) 153–154., Kiss: *Acta Linguistica* XXII. 225–228., Mel'čuk: *Научно-техническая информация* 1972. 8. 24–27.]
- Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. (JÉKEL Pállal közösen.) – 63 + 179 pp.
- A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere. (Leírás és automatikus szintézis.) Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. – 329 pp.

Tanulmányok, ismertetések

1956.

- A szófajok meghatározásának kérdéséhez. (Az orosz nyelv anyaga alapján.) – *Acta Universitatis Debreceniensis* III/1. 75–82.

1957.

- Mit tudott Lomonoszov a magyar nyelvről és a finnugor nyelvrokonságról? – *Magyar Nyelvőr* 81/4. 463–468.

1958.

- Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada és a most megjelent orosz helyesírási szabályzat. – *Magyar Nyelvőr* 82/2. 149–161.
- Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. – *Filológiai Közöny* IV/2. 346–349.
- Az új orosz helyesírási szabályzatról. – *Idegen Nyelvek Tanítása* I/3. 92–94.

1959.

- М. В. Ломоносов и финно-угроведение. – *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. I. 56–67.
- Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXI/2. 392–410.
- Új filológiai folyóirat a Szovjetunióban. – *Filológiai Közöny* V/1–2. 225–229. (Ism.)

1960.

- Вопросы культуры речи. 1–2. – *Magyar Nyelvőr* 84/3. 394–399. (Ism.)

1961.

- A matematikai módszerek alkalmazásáról nyelvtudományunkban. – *MTA I. Osztályának Közleményei* XVII/1–4. 289–306.
- A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. – *Filológiai Közlöny* VII/1–2. 69–85.
- Функции и значения местоимения *свой*. (DRAHOS Józseffel közösen.) – *Acta Universitatis Debreceniensis* VII/1. 143–148.
- Количественный анализ словарной структуры некоторых русских текстов. – *Вопросы языкознания* X/6. 93–100.
- Matematikai módszerek a nyelvtudományban. – *Valóság* IV/1. 76–82.
- Трансформационный анализ русских присубстантивных конструкций с зависимой частью – существительным. – *Slavica* I. 53–83.
- Трансформационный анализ русских присубстантивных конструкций с зависимой частью – существительным в родительном падеже. – *Studia Slavica* VII/1–3. 195–206.
- Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. (Felszólalás.) – *MTA I. Osztályának Közleményei* XVIII/1–4. 98–102.
- B. K. Чичагов: Из истории русских имен, отчеств и фамилий. – *Magyar Nyelvjárások* VII. 160–162. (Ism.)
- Вопросы культуры речи. Вып. 2. – *Русский язык в школе*. XXII/1. 104–106. (Ism.)
- Újabb orosz nyelv művelő kiadványok a Szovjetunióban. – *Magyar Nyelvőr* 85/4. 415–418. (Ism.)

1962.

- Морфологическая система глагольных основ в современном русском литературном языке. – *Slavica* II. 127–150.
- Материалы и исследования по русской диалектологии. Новая серия т. I. *Magyar Nyelvjárások* VIII. 158–160. (Ism.)
- A IX. Nemzetközi Nyelvész-Kongresszus előtt (Trends in European and American Linguistics). – *Nyelvtudományi Közlemények* LXIV/1. 126–130. (Ism.)

1963.

- Nyelvészet és nyelvtanítás. – *Modern Nyelvtanítás* I/3–4. 76–85.
- К построению одной структурной модели словосочетаний современного русского языка. – *Studia Slavica* IX/1–4. 229–237.
- Классификация русских глаголов. – *Русский язык в школе*. 4. 98–101.
- Некоторые вопросы обучения пониманию русской речи на слух. – *Русский язык в национальной школе*. 2. 66–70.
- Классификация русских глаголов. Русский язык в школе. 24/4. 98–101.
- Некоторые вопросы изучения устной и письменной разновидностей языка. – *Slavica* III. 21–30.
- Каковы основные задачи статистического анализа славянских языков? In: *Славянска филология* I. София, 1963. 198–199.
- Каково соотношение статистических методов с другими методами изучения славянских языков? In: *Славянска филология* I. София, 1963. 210–211.
- Как обнаруживается динамика языка при синхронном анализе? In: *Славянска филология* I. София, 1963. 222–223.
- Каковы различия между отдельными лингвистическими традициями в понимании грамматических категорий и каковы возможности унификации этих различных точек зрения? In: *Славянска филология* I. София, 1963. 245–246.
- A. V. Isačenko: Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I. Formenlehre. – *Slavica* III. 168–170. (Ism.)

- A. Руд–Е. Чапник: Обучение структурным моделям в английской речи. – *Modern Nyelvoktatás* I/3–4. 185–186. (Ism.)
- Проблемы структурной лингвистики. – *Acta Linguistica* XIII/3–4. 393–399. (Ism.)
- Matematikai és alkalmazott nyelvészet a Szovjetunióban. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXV/2. 456–463. (Szemle, KLAUSZER Judittal közösen.)

1964.

- A magyar szókincs lyukkártya-rendszerű feldolgozása. – *Magyar Nyelvőr* 88/4. 457–464.
- A magyar szószerkezet-rendszer néhány sajátosságáról. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXVI/1. 129–139.
- Этикет и язык. – *Русский язык в национальной школе* 1. 74–77.
- Mathematische und strukturelle Methoden in der sowjetischen Sprachwissenschaft. – *Acta Linguistica* XIV/1–2. 119–137.
- Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje. – *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* III. 75–88.
- Felszólalás a matematikai nyelvészeti és gépi fordítói konferencián. – *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* II. 292–294.
- A rendezés művészetétől a művészetek tudományáig. – *Valóság* VII/3. 88–90. (Ism.)
- Mathematical and Applied Linguistics at the University of Debrecen. – *Computational Linguistics* II. 213–218.
- О готовящемся обратном словаре венгерского языка. – *Computational Linguistics* III. 205–211.
- Механизация лексикографических работ и обратные словари. – *Computational Linguistics* III. 212–215. (Bibliográfia, DEZSŐ Lászlóval közösen.)
- P. M. Фрумкина: Материалы к частотному словарю языка Пушкина. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXVI/2. 462–464. (Ism.)
- И. И. Ревзин: Модели языка. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXVI/1. 234–238. (Ism.)

1965.

- A kibernetikai módszerek jelentősége a nyelvtudomány számára. – *Magyar Tudomány* X/11. 704–714.
- A katedra túlsó oldaláról. – *Modern Nyelvoktatás* III/1. 175–179.
- A Magyar Szóvéghmutató Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok. – *Magyar Nyelv* LXI/2. 187–200.
- Algoritmus. – *Magyar Nyelvőr* 89/1. 87–93.
- Esztétika és kibernetika. – *Valóság* VIII/7. 29–40.
- Gubera, guberál. – *Magyar Nyelvőr* 89/2. 242–243.
- Kód. – *Magyar Nyelvőr* 89/2. 201–208.
- Modell. – *Magyar Nyelvőr* 89/4. 462–468.
- Szemiótikai jegyzetek. – *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* III. 157–176.
- Bíró Yvette: A film formanyelve. – *Kritika* III/5. 57–59. (Ism.)
- Первый программированный учебник венгерского языка. – *Computational Linguistics* IV. 177–181. (Ism.)
- Roman Jakobson: Selected Writings. I. – *Computational Linguistics* IV. 167–176. (Ism.)
- И. И. Ревзин: Модели языка. – *Acta Linguistica* XV/1–2. 181–187. (Ism.)
- Változások lesznek az orosz helyesírásban? – *Magyar Nyelvőr* 89/2. 275–277. (Szemle.)
- Pesti levél a pécsi balettről. – *Alföld* XVI/11. 64–66.

И. И. Ревзин–В. Ю. Розенцвейг: Основы общего и машинного перевода. — *Nyelvtudományi Közlemények* LXVII/2. 425–428. (Ism.)

1966.

A magyar főnévragozás három modellje. — *Magyar Nyelv* LXII/2. 194–206.

A magyar szókinsz törzsanyagának lyukkártya-rendszerű feldolgozása. — *Információ-elektronika*. 1/1. 52–56.

A társadalomtudományok matematizálódásáról. — *Alföld* XVII/2. 41–45.

Kettős és hármas szófajságú szavaink. — *Magyar Nyelvőr* 90/4. 404–408.

Megszóltak a gépek. — *Magyar Nyelvőr* 90/2. 181–188.

On the Depth of Hungarian Sentences. — *Linguistics* 25. 58–77.

Strukturális-matematikai-algebrikus (nyelvészet) — *Magyar Nyelvőr* 90/1. 55–62.

Le vocabulaire du hongrois contemporain sur cartes perforées. — *Cahiers de lexicologie* VII/2. 103–117.

Általános és alkalmazott nyelvészeti szeminárium Besançonban. — *Nyelvtudományi Közlemények* LXVIII/1. 166–168.

Машинный перевод и прикладная лингвистика, вып. 8. — *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV, 259–265. (Ism.)

Математическая и прикладная лингвистика в Венгрии. — *Машинный перевод и прикладная лингвистика* 9. 45–52. (Szemle, SZÉPE Györggyel közösen.)

Обзор таблиц венгерского словаря, полученных на перфокартных машинах. — *Computational Linguistics* V. 158–167.

1967.

A magyar szókinsz gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. — *Nyelvtudományi Értekezések* 58. 518–522.

A Magyar Szóvégmutato Szótár és az alaktani ingadozások vizsgálata. (JÁNOSKA Sándorral közösen.) — *Magyar Nyelv* LXIII/2. 138–148.

A strukturális leírás és a nyelvtörténet kapcsolata. — *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* V. 237–246.

Die Bearbeitung des ungarischen Wortschatzes auf Lochkartenmaschinen. — *Acta Linguistica* XVII/1–2. 141–172.

Néhány fontosabb adat szókinszünk szófaj és ezen belül hosszúság és jelentés szám szerinti megoszlásáról. — In: *Nyelvfeldolgozás és Dokumentáció*. (Szerk. SZÉPE György.) 104–116.

Tőigéink. — *Magyar Nyelvőr* 91/1. 45–52.

A *buli* és társai az Értelmező Szótárban. — *Magyar Nyelvőr* 91/3. 346–353.

О некоторых количественных характеристиках словарного состава языка. — *Slavica* VII. 51–58.

И. А. Мельчук–Р. Д. Равич: Автоматический перевод 1949–1963. — *Nyelvtudományi Közlemények* LXIX/2. 451–454. (Ism.)

Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok — *Magyar Nyelvőr* 91/2. 250–252. (Ism.)

Машинная обработка словарей. — Конференция по машинному переводу. *Тезисы докладов*. Ереван, 1967. — 115–117.

1968.

Сzófaj és végződés. — *Magyar Nyelvőr* 92/1. 29–37.

Amíg a gépi listából olvasható tanulmány lesz. — *Magyar Nyelvőr* 92/3. 321–333.

Hangutánzó és hangfestő szavaink az Értelmező Szótárban. — *Magyar Nyelv* LXIV/1. 32–38.

A szinkronizálás néhány nyelvészeti kérdése. In: *Szinkron és művészet*. Szerk. VERESS József. Debrecen, 1968. 41–58.

Adatok tőszókinszünk etimológiai rétegeinek végződés szerinti eloszlásához. — *Nyelvtudományi Közlemények* LXX/1. 200–209.

- О плане машинной обработки этимологического словаря венгерского языка. – *Советское финно-угроведение* IV/3. 207–214.
 Русская орфография в венгерской школе. – *Slavica* VIII. 195–204.
 Прикладное языкознание и преподавание русского языка. In: *За современное обучение русскому языку*. Budapest, 1968. 100–109.

1969.

- Tő, rag és ami közöttük van. – *Magyar Nyelv* LXV/1. 33–39.
 Filmszinkronizálás és szemiotika. – *Rádió és televízió szemle* 1/4. 83–97.
 Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban. – *Magyar Nyelvőr* 93/3. 376–381.
 Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen. Zusammengestellt ... von Wolfgang Veenker. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXXI/1. 190–194. (Ism.)
 Az Értelmező Szótár legtöbb jelentésű szavairól. – *Magyar Nyelvőr* 93/1. 94–97.
 „A magyar nyelv történeti-etimológiai Szótára”-nak gépi feldolgozásáról. – *Magyar Nyelv* LXV/2. 145–154.
 Hogyan tanítunk meg az orosz igék parancsoló módjának képzésére egy embert és hogyan – egy elektronikus számológépet? – *Magyar nyelvőr* 93/4. 456–466.
 О машинной обработке одноязычных словарей. – *Научно-техническая информация* 3. 20–29.
 Совместные исследования в области автоматической обработки русских и венгерских текстов. – *Slavica* IX. 65–69.

1970.

- Программа образования повелительного наклонения стандартных русских глаголов на ЭЦВМ Odra 1013. – *Slavica* X. 37–56.
 Деякі кількісні характеристики одного угорського словника. – *Питання структурної лексики* Київ, 1970. 167–178.
 Inversiu li leksikoni. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXXVII/1. 266–269. (Ism., ISTVÁNOVITS Mártonnal közösen.)
 Idegen nyelvű szövegek kézirat-előkészítése, szedése és korrektúrája. – *Magyar Nyelvőr* 94/2. 255–256. (Ism.)
 A számítógépek mint az oktatás modellálásának eszközei. – *Felsőoktatási Szemle* XIX/7–8. 457–461.
 Sur quelques lois statistiques du vocabulaire. – *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*, Vol. IV. – Bucarest, 1970. 471–475.

1971.

- A magyar nyelvre irányuló számítógépes vizsgálatok a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. – *Magyar Nyelvjárások* XVII. 147–158.
 A szókincsbővítés az orosz nyelvtanárak oktatásában. (HADAS Ferencsel közösen.) – *Felsőoktatási Szemle* XX/4. 217–21.
 Дубляж sub specie оптимізації. In: *Фонетика–фонологія–грамматика*. Москва, 1971. 368–377.
 Szókincsünk -at/-et végű névszóirol. (JAKAB Lászlóval közösen.) – *Magyar Nyelv* LXVII/1. 46–57.
 A generatív nyelvészet újabb eredményei és a nyelvoktatás. – *Modern Nyelvoktatás* IX/1–2. 12–22.
 Конференция о славянском слове. – *Slavica* XI. 171–173.
 Russian Derivational Dictionary. – *Slavica* XI. 181–182. (Ism.)

1972.

Два вопроса автоматического синтеза русских парадигматических форм. In: *The Slavic Word* (ed. by D. S. WORTH). The Hague–Paris, 1972. 283–301.

Окончательная редакция текстовых единиц, длиннее предложений или квази-правильность речи лиц, освоивших иностранный язык. – *Slavica* XII. 27–41.

Два аспекта анализа художественной структуры повести Ч. Айтматова «После сказки (Белый пароход)». – *Slavica* XII. 141–147.

A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága. – *Magyar Nyelv* LXVIII/1. 23–33.

1973.

Hang, fonéma, betű és a teljes magyar ábécé. – *Magyar Nyelvőr* 97/3. 324–331.

Hagyomány és újítás a nyelvtudományban. – *Magyar Tudomány* XVIII/12. 829–832.

Néhány gondolat a felsőfokú nyelvoktatás elméletéről. (Hozzászólás.) – *Modern Nyelvoktatás* X/1. 3–40.

Gépi fordítás és számítógépes nyelvészet. *Tudományos és műszaki tájékoztatás* 20/11–12. 840–844.

О некоторых общих чертах славянских заимствований в венгерском языке. – *Studia Slavica* XIX/1–3. 225–234.

Вычислительная лингвистика и образование преподавателей-словесников. – *Computational Linguistics and Computer Languages* IX. 185–192.

Tőszókincsünk etimológiai rétegenkénti hangstatisztikája. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXXV/1. 3–40.

1974.

A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete. – *Magyar Nyelv* LXX/1. 55–68.

Szövegszó, szóalak, lexéma. – *Magyar Nyelvőr* 98/1. 76–82.

Stílus és költői nyelv számítógépes vizsgálata. – *Nyelvtudományi Értekezések* 83. 428–434.

Számológépes vizsgálatok fonetikai-fonológiai síkon. – *Általános Nyelvészeti Tudományok* X. 131–139.

1975.

Some Questions on the Process of Teaching and Time Factors. In: *Modern Linguistics and Language Teaching*. Ed. by Zs. TELEGDI et. al. Budapest, 1975. 145–150.

Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen. – *Magyar Nyelvőr* 99/3. 351–355.

Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken. (GÖRGEY Eszterrel és JÉKEL Pállal közösen.) – *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. 115–125.

Hozzászólás Kiefer Ferenc előadásához. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXXVII/2. 386–391.

Ami, amcsi. – *Magyar Nyelv* LXXI/1. 71.

Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. (JÉKEL Pállal közösen.) – *Magyar Nyelv* LXXI/1. 104–107. (Ism.)

Paul L. Garvin: On Machine Translation. – *Nyelvtudományi Közlemények* LXXVII/1. 297–300. (Ism.)
Gyakorisági eloszlás. In: *Világirodalmi Lexikon* 4., 95. Budapest, 1975.

TANULMÁNYOK

BODROGI TIBOR

TÖRZSI MŰVÉSZET (EGY KUTATÁSTERÜLET KÖRVONALAI)

I.

„... nincs abban a nációban semmi barbár
és vad, csak mi nevezünk barbárnak min-
dent, ami nem hazai” ...

Montaigne: Az emberevőkről

Dürertől Picassóig

Az első európai, aki — ezeknek az alkotásoknak a szépségét idegenszerűségük ellenére is felismerve — az európán-kívüli művészetről említést tett, a német festő és grafikus, Albrecht Dürer. 1520-ban, Brüsszelben tett látogatása idején alkalmá volt megtekintve a király mexikói eredetű kincseit, amelyek a legnagyobb elragadtatásra készítet-
ték. Mint írja: „Megtekintettem azokat a tárgyakat, amelyeket a királynak hoztak az Új Aranyországból ... Egész eddigi életemben nem láttam még semmi olyat, ami annyira megörvendeztette volna szívemet, mint ezek a dolgok, mivel csodálatos műalkotásokat láttam közöttük és csak csodálni tudtam az idegen országokban élő emberek kifinomult ügyességét. Még kifejezni sem tudom mindazt, amit ott éreztem.” (1971, 65–66.)

Nézetével Dürer — bár kortársai számára a mexikói vagy perui aranyművek, amelyek a XVI. század első felében Európába eljutottak, főleg anyaguk miatt jelentettek értéket — nem állt egyedül; a század nem egy spanyol krónikása emlékezett meg elismeréssel e távoli földek grandiózus építészetéről, szobrairól vagy finom kidolgozású használati tárgyairól.

Nyilvánvalóan e méltatások és talán az angliai vagy kontinentális Kunstkammerek exotikus tárgyainak ismeretében is írhatta a XVIII. század végén Lord Kames *Sketches of the History of Man* c. munkájában: „A szépművészetek nem voltak ismeretlenek Mexikóban. Aranyműveseik kitűnő mesteremberek voltak, különösen abban jeleskedtek, ahogyan az aranyat és ezüstöt állatalakokká formálták. Festőik tájképeket készítettek, és a természetet más formákban is utánozták olyan művészien elhelyezett tollakkal, amelyek munkáiknak egyaránt életet és színt kölcsönöztek ... Ivóedényeik a legfinomabb agyagból készültek igen finom kivitelben s egymástól színben, sőt illatban is különböztek. Ugyanebből az anyagból nagy változatosságban csináltak edényeket mind használati, mind pedig díszítési célokra” (1776, 119–120.).

Amikor Lord Kames ezeket a sorokat megfogalmazta, a nem európai művészet már korántsem volt ismeretlen Európában. A Távol-Kelettel folytatott kereskedelem következtében kínai porcelánok, hímzett selymek és egyéb iparművészeti munkák jutottak el nagy számban földrészünkre, és ez a XVII–XVIII. században nemcsak a kínai pavillonok

építésében és a Kínából származó tárgyak kedvelésében érezte a hatását, hanem új motívumforrást is jelentett az európai művészet számára, ha nem is módosította ennek általános fejlődését. E befogadás érthető, és nemcsak Kínára, hanem a közel-keleti kultúrák összességére és művészeti alkotásaira is vonatkozott. Kína – jóllehet távol volt és a helyszínen csak kevesen láthatták monumentális építészeti és szobrászati alkotásait –, kultúrájának kifinomultságával, iparművészeti termékeinek művességével, a felső körök életvitelének a spanyol etiketthez mérhető mesterkélttségével nem csupán exotikus, hanem formái miatt elfogadható is volt az európai ízlés számára. Ugyanezzel magyarázható a még közvetlenebb érintkezés miatt jobban ismert Közel- és Közép-Kelet, különösen Irán kultúrája iránti érdeklődés is, amint ezt például Montesquieu 1717 körül íródott „Perzsa levelei” vagy az „Ezeregyéjszaka” történeteinek ugyancsak XVIII. század eleji első európai nyelvű fordításai mutatják.

Az európai ízléstől eltérő alkotásokat létrehozó kultúrák művészete azonban jobbára csak elutasító értékelésben részesült. Hegel az indiai epikáról nyilatkozott lelkicsinylően (Eszttetikai előadások. I., 1952.), míg Goethe – elismerve az indiai líra értékeit – képzőművészeti alkotásait „a vallás fantasztikus szörnyeinek” nevezte, „iszonyatos torzképek”-ről szólt, s úgy vélte, hogy „az indiai szörnyek gyűlöletesek a tiszta érzelem számára” (West-östlicher Divan) (Goethe, 175.).

Mindezek a kijelentések, ítéletek, megnyilatkozások ha tükrözik is a kor magatartását a nem európai kultúrákkal és művészetekkel szemben, nem kielégítő leírásokon, nem beható elemzéseken alapulnak. Még csak csirájukban voltak meg azok a tudományok, amelyek majd a század második felében egyre növekvő intenzitással végzik vizsgálataikat akár a keleti, akár más exotikus kultúrák körében és a vegyes anyagú Kunstkammerek sem alkalmasak arra, hogy tárgyaik a művészeket inspirálják, vagy pedig lehetővé tegyék a tudományos kutatást. Az érdeklődés esetleges, az útleírásokban és más művekben jelentkező ilyen vonatkozású adatok egyéb megfigyelések melléktermékei, s ha a XVIII. század második felének nagy felfedező, világkörüli utazásai nyomán gyarapszik is az említett kultúrák tárgyi anyaga Európában s ha a XVI. század óta egyre növekszik is tudásunk a távoli területekről, mindez mennyiségében még gyér és alig gyakorol érzékelhető hatást.

Így csak meglepődhetünk, hogy 1842-ben a művészettörténet már felfigyelt a nem európai művészetre és F. Kugler kézikönyvében a csendes-óceáni térség művészetéről, valamint Mexikó és Peru prekolumbián művészetéről nemcsak említést tesz, hanem kitér azokra a formai problémákra is, amelyekkel e kultúrák művészeinek foglalkozniuk kellett. Kugler univerzális megközelítése, amely Hegel és Herder eszméinek hatására alakult ki, a század későbbi évtizedeiben azonban folytatás nélkül maradt, olyan magányos mű ez, amelyet ha regisztrálnunk is kell, a kutatás további menetét nem befolyásolta. Az éppen kialakuló etnológia más kérdéseket tett fel magának, a művészettörténeti kutatás pedig a századfordulőig, K. Woermann összefoglaló művészettörténetéig lényegében elhatárolta magát a művészet kezdeti formáinak vizsgálatától.

Ami Dürertől Kuglerig az Európán kívüli művészet megismerése terén végbement, „hangolásnak” nevezhető csupán: a partitúrára az első hangjegyek csak a XIX. század második felében íródtak fel s bár halványan, de kirajzolódtak az első ütemek. Mindehhez az alapot az európai látóhatárnak a gyarmatosítással párhuzamosan fokozódó kiterjeszkedése adta meg. A mind több kutatóút eredményeként Európába került tárgyi anyag

befogadására a hatvanas évektől kezdődően szakmúzeumok létesültek és a kutatók beszámolóiban megjelentek a képző- és díszítőművészeti munkák leírásai. Az anyag-bemutatás mellett megtörténtek az első kísérletek az anyag rendszerezésére és értelmezésére is.

A tudósok figyelme ebben a nagyjából 1880-tól 1910-ig tartó időszakban elsősorban a kétdimenziós művészetre és a kor urakodó eszmeáramlatának, az evolucionizmusnak megfelelően az eredet és a fejlődés kérdéseinek megválaszolására irányult. Az evolucionista gondolkodás kialakulásában a régészeti leletek játszottak kiemelkedő szerepet, amelyeken a díszítés elsősorban kétdimenziós és ornamentális volt. A századforduló közepe táján az addig előkerült anyag ismeretében így azt a tételt állíthatták fel, hogy a művészet legkorábbi formái geometrikus jellegűek, a geometrikus formák pedig a technikából, különösen pedig a fonás és a szövés technikai sajátágaiból adódnak. A tételt módszeresen elsőként Gottfried Semper fejtette ki 1861–63-ban írt nagyszabású munkájában. Nézetei hosszú időn keresztül rányomták bélyegüket a kutatásra, amint ez világosan kifejezésre jut olyan „semperiánusok” munkásságában, mint W. H. Holmes, aki az észak-amerikai indiánok agyagedényeinek ornamentikáját textília- és hálólényomatokból vezette le (1888), vagy Max Schmidt íásaiban, aki a közép-brazíliai indiánok díszítőmotívumait fonásmintákból eredeztette (1905).

A korszak másik jelentős irányzata az ún. degenerációs teóriából indult ki. Eszerint az ornamentika kezdetét az ember- és állatábrázolások jelentik, amelyek a természetes előképek szolgálai és értelmetlen másolása során fokozatosan geometrikus mintákká rögződtek. Az irányzat jelentőségét főleg abban láthatjuk, hogy követői megkísérelték téziseiket fejlődési sorok felállításával igazolni és az anyag módszeres osztályozásával ismereteinket biztosabb alapokra helyezték. A degenerációs elmélet megalapítójának A. H. Pitt Rivers tekinthető (1875), aki az evolucionista felfogás szellemében sorozatait az egyszerűtől a komplexig, a homogéntől a heterogénig terjedő menet szerint állította össze és kísérte meg kimutatni, hogyan degenerálódott az eredetileg naturalisztikus emberi alak geometrikus ornamenssé. A degenerációs magyarázat azonban sem Pitt Rivers, sem a teória más híveinek, H. Balfournak (1893), A. C. Haddonnak (1895), K. H. Stolpenek (1892) vagy H. Schurtznak (1895) látszólag meggyőző sorozatai ellenére sem bizonyult kielégítőnek a napjainkig ismert, az eredet kérdésében döntő paleolitikus művészet stílusjegyei alapján. A. A. Gerbrands (fejtegetéseire itt és a későbbiekben nemegyszer támaszkodunk), joggal állapíthatta meg, hogy „a művészet sokkal bonyolultabban jött létre, mint ahogyan azt a régi racionalisták feltételezték, lettek légyen akár Semper követői, akár pedig a degenerációs elmélet hívei” (1957, 42).

Ha a degenerációs elmélet nem is bizonyult kielégítőnek, kiemelkedő képviselőinek érdeme, hogy megvetették mai tudásunk alapjait az etnológia által vizsgált művészeteket illetően. Mái is hatóan két fontos irányzatot hoztak létre, amelyeknek mindegyike a formai kritérium elvének alkalmazásán alapszik. Az egyik irányzat a stíluselemek összehasonlításával arra törekszik, hogy kulturális kapcsolatokat állapítson meg és ezzel rekonstruálja az írás nélküli történelmet. Kétségtelen, hogy e korai kutatások és az ezek során kialakult elméletek – példaként Schurtzét említhetjük, aki a „szem-motívumnak” nevezett ornamenst Csendes-óceáni, „cirkumpacifikus” elterjedésében mutatta be – a formai kritériumra való egyoldalú támaszkodásuk miatt többnyire tévesnek bizonyultak, mégis fontosak, mivel ráirányították a figyelmet a művészet vizsgálatának ezekre a

lehetőségeire is. A további kutatás számára azonban nagyobb jelentőségű az az irányzat, amely a művészeti alkotásokat területi megoszlásuk szerint tárgyalta és ezzel – bár még mindig a formai elv alapján, de az ornamentika mellett már a plasztikára is figyelemmel – *stílustérsegeket* állapított meg, sőt egy-egy terület művészetének ismertetése, illetve egyes műfajok bemutatása során már a kulturális háttérre is tekintettel volt. E munkák közül K. Th. Preuss (1897/1898) és A. C. Haddon (1894) Új-Guinea keleti felének északi, illetve déli stílustérsegeiről szóló írásait, A. Heinnek a borneói dajakok művészetéről szóló munkáját (1890), K. von den Steinen (1894) Közép-Braziliáról írt könyvének a két- és háromdimenziós indián művészetet egyaránt tárgyaló fejezetét, és a múzeumi anyagot földrajzi eredetük szerint bemutató, főleg német publikációkat emelhetjük ki.

Bár a vizsgálatok e korszakban elsősorban a formai-stilisztikai jellegzetességekre koncentrálódtak, már jelentkezett a tartalom iránti érdeklődés is. K. H. Stolpe volt az első, aki – jóllehet még csak az ornamentika vonatkozásában – a motívumok szimbolikus jelentését feltételezve vallási képzetekkel hozta kapcsolatba azokat (1892, 19–26.). Később K. Th. Preuss jutott arra a következtetésre (1904/1905), hogy vallás és művészet között bensőséges kapcsolat van és a kozmikus rend fenntartásához a hiedelem szerint a természetfölötti szférában végbemenő események rituális utánpótlására van szükség, aminek egyik fontos eszköze a képi megjelenítés. Leo Frobenius (1896), a plasztikára fordítva figyelmét ugyancsak megállapíthatta már, hogy a szobrokban és maszkokban bizonyos ideák, gondolatok objektívalódnak és az alkotások ideológiai asszociációk felkeltését célozzák. A tartalom-forma ebből következő szükségszerű kapcsolódását feltételezve Frobenius arra is kísérletet tett, hogy bizonyos ideakomplexumok és objektívációk között korrelációt keressen: szoros összefüggést látott egyrészt az östisztelet és a koponyakultusz, másrészt az antropomorf szobrászat, illetve a maszkplasztika között.

Amerikában a tartalom intenzív kutatásának megkezdése F. Boas nevéhez fűződik. Mind ő, mind tanítványai az észak-amerikai indián törzsek díszítőművészetének vizsgálata során különös figyelmet fordítottak az ornamensek jelentésének tisztítására. E részletező vizsgálatok alapján állapíthatta meg Boas például az északnyugat-amerikai indiánok művészetének két stílusát, amelyek közül a férfistílusban (a faragás és festés, valamint derivátumaik) „bizonyos fokú realizmus és határozott jelentés ismerhető fel”, míg „a formális művészetben” legfeljebb a minták megnevezésével találkozunk, de nem szólhatunk kifejezett érzelemről. (1955, 183.) Boas érdeme azonban nemcsak az, hogy részletező leírásaival feltárta az északnyugat-amerikai művészet teljes formakincsét és tisztázta az egyes szimbólumok pontos jelentését. Figyelme kiterjedt arra is, milyen megoldásokat alkalmaznak ugyanazon téma esetében a rendelkezésre álló felület alakjától függően és észrevette, hogy a színek elhelyezése vagy bizonyos minták megjelenése kizárólag esztétikai célokat szolgál (így például az egyik jellegzetes, félholdszerű minta „feltehetőleg ugyancsak abból a kívánságból eredően jött létre, hogy a folyamatos felületek egyhangúságát megbontsák” [Boas 1955, 255, 254]).

De Boasnak és néhány más, e korszakbeli kutatónak esztétikai jellegű megjegyzései kivételek csupán. Mások inkább az ornamentális művészet keretén belül maradtak, kétségtelenül azért, mert ez a motívumok arányos eloszlásával, technikai tökélyével, a színek és formák összhangjával az európai művészethez szokott szemlélő számára is határos látványt nyújtott.

Más volt a helyzet a plasztika értékelésében. Ha szobrok és maszkok illusztrációi egyre sűrűbben jelentek is meg az etnológiai monográfiák vagy összefoglaló munkák lapjain, ezek inkább egy gondolati rendszer illusztrációiként, mint esztétikai értékek hordozóiként szerepeltek. A megítélésben még mindig mintha Goethének az indiai művészetről vallott véleménye élne makacsul tovább, amint ez az etnológus F. Ratzelnek a nyugat-afrikai plasztikáról 1887-ben megjelent soraiban is tükröződik: „A csúfság ábrázolásában egyetlen nép sem múlja felül ezeket a nyugat-afrikaiakat . . . Hogy szobraik szemérmelenségét ne is említsük, többségükben ezek annál inkább is visszataszítóak, mivel semmi stilizáltság nincsen rajtuk, hanem brutálisan természetűek vagy legfeljebb a csúfság eltúlzására törekednek. Ehhez járul még, hogy különösen azoknak a bálványképeknek, melyek emberi alakokat ábrázolnak, felettébb ügyetlen a kidolgozása. A szemek helyettesítése csillogó fehér kaurikkal, a has díszítése négyyszögletes tükördarabbal, annyira gyermekes alakításmód, hogy nevünk kellene rajtuk, ha nem ezeknek az embereknek az isteneiről lenne szó és ha az effektusok nem ennyire barbár módon jelentkeznek.” (1887, 590.)

Hasonló az álláspontja a század utolsó évtizedében megjelent, és a művészet evolúcióját tárgyaló munkák szerzőinek is. Az esztétikai értékek tagadása vagy ezek alacsony szintjének emlegetése logikusan következik a mechanikus evolucionizmus gondolatmenetéből; a fejlődés eszerint a kezdetlegestől a tökéletesig, a durvától a kifinomultig haladó sorozatok összességét jelentette. E kutatók számára a kortárs „primitívek” művészete az ősművészet analógiája volt, és magától értetődően alkalmazták az utóbbira vonatkozó előítéleteket az előbbire is. Még a művészettörténész E. Grosse látott legvilágosabban e kérdésben, amikor korát megelőzve arra hívta fel a figyelmet, hogy egy-egy társadalom művészete – az alkotásokhoz kapcsolódó asszociációk miatt – mást jelent a szóbanforgó közösséghez tartozók, mint a külső szemlélők számára, vagyis az alkotásoknak – legalábbis létrehozóik és társaik számára – meghatározott értéke van. Grosse általánosító ítéletében is messzebb ment kortársainál s ha úgy is vélte, hogy „az etnológia által feltárt anyag legnagyobb részének . . . nincsen tiszta esztétikai karaktere” (1894, 24.) és „a primitív művészetben megnyilvánuló érzelmek beszűkültek és durvák, anyagai szegényesebbek, formái nehezebbek”, mégis úgy látta, hogy „lényeges motívumaiban, eszközeiben és céljaiban az ősidők művészete egy minden idők művészetével”. (1894, 293.)

E kutatások és elméleti általánosítások nyomán a „primitív” művészet ismét bekerült az egyetemes művészettörténetbe: K. Woermann már említett összefoglaló munkájában evolúciós fokozatok szerint adott rövid áttekintést a „Natur- und Halbkulturvölker” (természeti és félkultúrnépek), valamint az óamerikai „Kulturvölker” (kultúrnépek) művészetéről. A munka megjelenésének éve – 1900 – akár szimbólumnak is tekinthető; bár az etnológiában továbbéltek az 1880-as évek elméletei (még hosszú évekig tartott, míg Boasék munkássága nyomán letűntek a geometrikus és a degenerációs iskolák teóriái), az élő művészet oldaláról olyan ösztönzések jelentkeztek, amelyek nyomán az esztétikai szemlélet megváltozott és a kutatás új szempontokkal bővült.

„MERŐBEN ÚJ MŰVÉSZET FELÉ HALADUNK...”

(G. Apollinaire)

Míg a világ messzi tájait járó etnológusok munkássága nyomán egyre több etnográfiai tárgy került a múzeumok tárlóiba s egyre több leírás mutatta be a távoli népek alkotásait, az európai művészetben is jelentkezett az exotikus munkák iránti érdeklődés. Az indítékot részben – mint a tudomány esetében is – az európai látóhatár kitágulásában, részben pedig a művészet belső fejlődésében kell keresnünk. A horizont kiszélesedése nemcsak annyit jelentett, hogy a gyarmatosítás rohamos terjeszkedésével újabb és újabb népekkel és ezek alkotásaival ismerkedett meg Európa, hanem azt is, hogy a régészet és a művészettörténet kutatásai és eredményei nyomán felébredt az érdeklődés az őskori, az archaikus görög, az etruszk, az ókeresztény, a románkori művészet és a népművészet iránt is. A lényegében saját kultúrájuk körébe zárt európai művészek legfogékonyabbjainak, azoknak, akikben megvolt a tehetség arra, hogy a hagyomány bilincseit széttörve új stílusban fejezzék ki önmagukat, kinyílt a szeme erre a gazdagon kitárulkozó idegen világra. A talajt a japán művészet megismerése készítette elő és tette termékennyé. A XIX. század közepétől kezdve a Japánnal folytatott, egyre növekvő mértékű kereskedelem és érintkezés során iparművészeti munkák mellett japán fametszetek, köztük Hokusai és Utamaro művei is eljutottak Európába. E japán fametszetek hatása nemcsak olyan külsőségekben nyilvánult meg, mint szerepeltetésük képek hátterein, hanem stíluselemek átvételében, a látásmód utánzásában, a sajátos technika alkalmazásában is.

Mindez igazán Vincent van Gogh és Paul Gauguin munkásságában vált maradandóvá, annak a két művésznek életművében, akik az európai modern művészet forradalmát ihlették. A japán művészet mindenestre csak egy szín volt művészetük, különösen Gauguin palettáján. Van Gogh még lelkesedett az 1889-es párizsi világkiállításon látott exotikus munkákért, de nemsokára meghalt, így Gauguin, „a civilizációk közeledésének hőse”, ahogyan Pierre Francastel találóan jellemzi (idézi: Németh 1970, 182.), volt az, aki a japán mellett a népművészet, a középkori üvegfestészet, különösen pedig a polinéziai táj és élet hatásait befogadhatta és művészetébe beépíthette.

De nemcsak két vagy akár több kiemelkedő alkotó egyéni fogékonyságáról van szó. Mind ők, mind később a szimbolikus művészet vagy az avantgarde különféle izmusai azt jelezzik, hogy a művészetben, az életfelfogásban, a látásmódban valami megváltozott. A művészetben nyilvánvalóvá vált, hogy az addig uralkodó tendencia, a „görög-renaisszansz tradíció válságba került. Természetszerű kísérőjelenséggént az erre épülő esztétikai értékrend is megroppant és érvényét veszítette”. (Németh 1970, 220.) A korszakváltást érző művészek új tartalmakat és formákat kerestek és ezt – úgy vélték – a primitív művészet és a népművészet tiszta forrásánál találják meg, egy olyan létben, amely megőrizte a kezdeti állapotok harmonikus ember–természet viszonyát. Mítosz volt ez nyilvánvalóan, „egy saját magunknak szánt, folyamatos saját magunk számára kidolgozott mítosz” (Cocchiara 1965, 17.), amely az európai kultúra válságának érzése mellett az új utak megtalálásának kívánását és lehetőségét is tükrözte. Mindebből következett, hogy szakítani kellett a lélektelen és a jelenségek felületét ábrázoló akadémiassággal s visszatérni a művészet ősi funkciójához, a világról kialakult képzeteknek a lényegét hangsúlyozó formákkal való megjelenítéséhez. A konkrét formai ösztönzést ehhez a századforduló utáni években az afrikai és az óceániai művészet adta.

Nem tudjuk pontosan, Vlaminck vagy Matisse fedezte-e fel elsőnek a francia művészet számára az afrikai szobrászatot. Vlaminck szerint 1905-ben Argenteuil-ban találkozott egy bisztróban először az afrikai plasztikával: „Lelkem legmélyéig fel voltam kavarva . . . Egyidejűleg voltam elragadtatott és megzavart. A néger művészet jelent meg előttem teljes primitívtségében és egész nagyságában. Amikor Dérain megérkezett, a fehér maszk megpillantásakor a torkára forrott a szó . . . Magával vitte a maszkot és a Rue Tourlaque-i műtermében a falra akasztotta. Amikor Picasso és Matisse a maszkot meglátta Dérainnál, el voltak ragadtatva tőle. Ettől a naptól kezdve megkezdődött a vadászat a néger művészet alkotásaira.” (In: *Exotische und moderne Kunst*. 1968, 93.) Gertrude Stein és Tristan Tzara az 1906-os évhez és Matisse személyéhez kapcsolja az afrikai szobrászat megismerését s azt állítja, hogy ő tárta fel ezt a művészetet Picasso előtt. De a pontos évszám és az elsőség kérdése különösebben nem fontos. Ami lényeges, az az új formai lehetőségeket kereső európai művészet találkozása volt a hasonló megoldásokat már megvalósított néger szobrászattal. Találón fejezi ki ezt Tzara, miután elmondja, hogyan fedezett fel Matisse egy kongói szobrot egy párizsi üzletben: „Az igazság az, hogy (ebben a bálványban) saját útkereséseivel való megegyezést fedezett fel.” (Cocchiara 1965, 277.)

Ez a találkozás volt az egyik eredője annak az irányzatnak, amelyet kubizmusnak nevezünk és a forrása azoknak a műveknek, amelyek összességét Picasso, Matisse és mások néger korszakának nevezzük. Picasso volt az, aki – mint Vlaminck írja – „elsőként felfogta, milyen hasznos . . . húzhatunk Afrika négereinek plasztikai koncepcióiból” (in: *Exotische und moderne Kunst*. 1968, 11.) és aki az első ilyen fogantatású művet megalkotta (*Az avignoni kisasszonyok* két matrózára gondolunk, 1907), de ő volt az is, aki teljes mélységében értette meg ennek a művészetnek a lényegét. Salmontól tudjuk, hogy ezt a lényegét Picasso az afrikai alkotások „ésszerűségében”, fogalmi jellegében látta, abban a sajátosságban, hogy a néger szobrász inkább azt akarja ábrázolni, amit *tud* a témáról, mint azt, amit *lát*, azaz a róla kialakított ideáját kísérli meg kifejezni. Ebből adódik az egyszerűsítés és a stilizálás, a formában a lényeges vonások, bizonyos részletek hangsúlyozása. [Mindjárt állapítsuk meg, hogy bár Picassónak a fogalmiságot illetően igaza van, e művészetekben korántsem kizárólagos az egyszerűsített, stilizált megoldás, s nem véletlen, hogy Picasso és társai az afrikai művészetnek jóformán csak kubista formáit adaptálták művészetükben. Utalhatunk például Picasso *Le corsage jeune-ère* (1907), 1909–10-ben készült bronz *Női fejére* vagy Modiglianinak a gaboni fang maszkok hatását mutató köffejére.]

A francia kubizmussal egyidőben hasonló erjedés indult meg Németországban. Itt 1904-ben Ernst Kirchner fedezte fel a drezdai Museum für Völkerművészetben óceániai és az afrikai művészetet, majd a Blaue Reiter és a Brücke körben támadt fel az érdeklődés a térségek művészei iránt. Az érdeklődés mélyén rejlő mozgatóerőt legkifejezőbbben Emil Nolde fogalmazta meg, aki 1913–1914-ben Óceániába is elutazott, hogy a helyszínen tanulmányozza az akkoriban még valóban primitív életet: „Úgy tűnt nekem, hogy az expresszionizmus eszközeivel olyan útra kerültünk, amely valami mást, valami többet ragad meg, vagyis megragadja a legmélyebb dolgokat. Nagyon szeretném, ha képeim valami többet nyújtanának, nem valami szép, véletlen szórakozást, hanem mozgatórugóként és ösztönzéseként szolgálnának, s szemlélőjünkben étellel és emberi léttel teljes visszhangot keltenének. A primitív emberek természeti környezetükben élnek, teljesen

egyek a természettel, és a nagy egésznek egy részét alkotják . . . A primitív népek művészi termékei egy őseredeti művészet végső maradványai . . . Mindaz, ami primitív és őseredeti, lebilincselte érzékszerveimet . . .” (Cocchiara 1965, 281.)

E felfogás szellemében mutatkozik meg 1910-től kezdődően Kirchner, Nolde, Schmidt-Rottluff, Heckel és mások művészetében az afrikai, különösen pedig az óceániai művészet hatása; a csendéleteken afrikai és óceániai tárgyak tűnnek fel (pl. Kirchner *Csendélet tulipánokkal, exotikus tárgyakkal és kezekkel* c. festményén), de a portrékon, emberábrázolásokon is világosan szembetűnnek az exotikák formai jellegzetességei (mint például Schmidt-Rottluff 1918-ban készített *A Kowni-i lány* c. fametszetén).

Az akkoriban összafoglalóan „néger”-nek nevezett primitív művészet elismerése az 1905–1920 közötti években művész- és műértőkörökben továbbgyűrűzött. Nyilván nemcsak Apollinaire tért haza Auteuilbe aludni „óceániai és guineai bálványai” közé s nemcsak Matisse-ről írhatta ugyanő e jellemzést: „okos Fauve, aki régi és új tárgyakkal, becses anyagokkal és azokkal a szobrokkal veszi körül magát, amelyekben Guinea, Szenegál vagy Gabon négerei egyedülálló tisztasággal mutatják ki ijesztő emócióikat” (idézi Fraser 1971, 29.). Ha lassan is, de kezdett hatni az újfajta értékelés, amit nagyon határozottan 1912-ben A. Macke fejezett ki: „A nyugat-afrikai, benini négerek bronzöntvényei . . . a Csendes-óceán Húsvét szigetének bálványai, az alaszakai főnökök fejdíszé, s az új-caledóniai faálarc ugyanazon a határozott nyelven beszélnek, mint a Notre-Dame rémei és a frankfurti Dóm sírköve.” (In: Koczogh 1964, 138–139.) Ugyanebben az évben Leo Frobenius *Fekete Dekameronjának* (Budapest, 1974) történetei keltik fel a közönség figyelmét az afrikai folklór iránt, 1915-ben pedig Carl Einstein jelenteti meg az első, kifejezetten az afrikai művészet esztétikájának szentelt munkát. Einsteinnek mindenesetre még keserűen kellett megállapítania: „Aligha van még egy olyan művészet, amely iránt az európai annyira bizalmatlan lenne, mint az afrikai. Az európai még arra is hajlamos, hogy a 'művészet' tényét is letagadja, és azt a különbséget, amely ezek és a kontinentális alkotások között található, olyan megvetéssel juttatja kifejezésre, amely egyenesen tagadó terminológia kialakulását eredményezte.” (Einstein 1915, V.) S ha a művészet iránt érdeklődők széles körében a döntő áttörésre még nagyon sokáig – lényegében a második világháború utáni évekig – várnunk kellett, a változásnak már olyan korai jeleivel találkozunk, mint amilyen az 1912-ben Párizsban rendezett első afrikai és óceániai szoborkiállítás a Devambez galéria termeiben vagy az Action c. folyóirat *Opinions sur l'art nègre* körkérdése olyan ismert művészekhez, mint Picasso, Lipschitz vagy Cocteau.

A művészetetnológia kialakulása

Jóllehet az avantgard művészeknek és egyes művészettörténészeknek jelentős szerepe volt a nem európai művészet esztétikai értékeinek elismertetésében, mégsem érthetünk egyet L. Adammal, aki szerint „A művészet etnológiai kutatását nem az etnológusok, hanem a művészettörténészek, művészek és műértők teremtették meg.” (Adam-Trimborn 1958, 113.) Kétségtelen, hogy az etnológus – aki esztétikai téren természetesen kora közízlésének hatása alatt állt – vizsgálataiban (bár művészetről szólt) az etnográfiai megközelítést részesítette előnyben, amiben az egyes alkotások esztétikai értékelése háttérbe szorult. Mégis, az ő kutatásai voltak azok, amelyek e művészet tartalmi oldalának, kulturális-társadalmi kapcsolódásainak és formáinak bemutatásával

biztos alapokra helyezték ismereteinket. Az 1910-es évektől egyre sokasodnak azok a munkák, amelyek e művészet egyes területeit, bizonyos térségek, korszakok vagy társadalmak művészetét egészükben mutatják be; a példákat P. Germannak *Das plastisch-figürliche Kunstgewerbe im Grasland von Kamerun*-jától (1910) M. Heydrich *Afrikanische Ornamentik*-jén (1914) és A. Krämer *Die Malangane von Tomboraján* (1925) keresztül Karl von den Steinen *Die Marquesaner und ihre Kunst*-jának (1925–28) három vaskos kötetéig idézhetjük, hogy csupán a német kutatásokról tegyünk említést. Bármennyire szükséges és hasznos volt az anyaggyűjtésnek és a bemutatásnak ez az iránya, a művek címében szereplő „művészet” kifejezés ellenére a kutatók a leírt alkotásokban nem a művészi „akarást” megnyilvánulásait látták. Kitűnően foglalja össze ezt a tendenciát E. Vatter: „Az etnológus ezekben a képmásokban nem a tudatos művészi akarást eredményét látja, hanem azt a szándékot, amely a lét anyagi és lelki Ínségének megszüntetését célozza.” (1925, 8.) Ugyanakkor azonban a művészek és művészettörténészek csak a formai hatás oldaláról, tértől és időtől, tartalomtól és kulturális kötöttségtől függetlenül közelítették meg az egyes alkotásokat, C. Einsteinnel együtt úgy véelve, hogy lehetséges „a tárgyat, illetve a tárgyakat a környezeti kapcsolatokból kiemelni és azokat önálló alkotásként elemezni”. (1915, VII.)

A két – végtelen – tendencia szintézisére a húszas évek második felében került sor. Az előkészítésben – az etnológiai tevékenység mellett – E. von Sydow 1921-től kezdve csaknem évente megjelenő összefoglaló és tematikus munkái játszottak fontos szerepet, és K. Woermann után az általa írt *Die Kunst der Naturvölker und der Vorzeit* (1923) képviselte újból az etnológiai anyagot a Propyläen egyetemes művészettörténeti sorozatban. Az új időszak kezdetét F. Vatter *Religiöse Plastik der Naturvölker* (1925) és F. Boas *Primitive Art*-ja (1927) jelzi. Vatter célkitűzését könyvének előszavában fogalmazza meg: „Ebben a könyvben arra teszünk kísérletet, hogy a természeti népek plasztikája és vallása közötti összefüggéseket a lelki alkattól és a kultúra-típustól való függésükben... kövessük nyomon és ezzel a természeti népek plasztikáját, mint egy meghatározott világszemlélet művészi kifejezését hozzuk közelebb az olvasók szélesebb köréhez.” (1925, 5.) E cél elérése szempontjából tárgyalja a tartalom kérdéseit, majd külön fejezetben a forma és a stílus problémáit, elsőként foglalkozva kiemelten a művész szerepével.

Boas megközelítése más szempontú volt, de nem kevésbé termékeny ösztönzéseket nyújtott. Elemzését két fő elvre alapozta: a bárhol és bármikor élt emberek mentális folyamatainak lényegi azonosságára és arra, hogy minden kulturális jelenség történeti események következményeként jelenik meg előttünk. Ez utóbbit a társadalmi és földrajzi környezet határozza meg, de Boas nem zárja ki a kulturális kölcsönzés szerepét sem a belső alkotóképeség elsődleges fontosságának hangsúlyozása mellett. A tartalmi és formai oldal együttes vizsgálatának jelentőségét minden korábbi szerzőnél határozottabban emeli ki: „Lényeges, hogy mindig szem előtt tartsuk a művészi hatás kettős forrását: azt, amelyik pusztán a formán alapszik és azt, amelyik a formához kapcsolódó képzeteken. Másként a művészetelmélet egyoldalú lenne.” (1955, 13.) Az etnológiai irodalomban ez egyúttal annak a kifejezett elismerését jelenti, hogy az alkotás egyik lényeges létrehozó szempontja az esztétikai gyönyör érzése, ennek a formák által történő kielégítése. A forma által keltett érzékelésből azonban csak akkor lesz gyönyör, ha a forma tökéletes. Ezzel Boas lényegi kapcsolatot tételez fel a technika fejlettsége és a szépség érzése között. Ez a

felfogás jut kifejezésre közismert művészet-meghatározásában is: „Ha a technikai eljárás a kiválóság egy bizonyos szintjét elérte, amikor az ezzel együttjáró folyamatok ellenőrzése olyan, hogy bizonyos tipikus formákat reprodukálnak, akkor ezt a folyamatot művészetnek nevezzük és bármilyen egyszerűek legyenek is a formák, megítélhetők lesznek a formai tökéletesség szempontjából.” (Boas 1955, 10.)

Nincs terünk arra, hogy akár E. Vatter – kora ismereteinek szűkösségéből eredő – tévedéseivel, akár F. Boas definíciójának fél-igazságával foglalkozzunk. A lényeg nyilvánvaló: az eltérő megközelítés ellenére munkáik már az új szintézis lehetőségét, a „primitív” faragványokat művészi alkotásoknak tekintő irányzat megszületését mutatják. Erre a következtetésre jut az elsősorban művészettörténész von Sydow is 1928-ban: „... behatóan kell ismernünk azt a komplexumot, amelyet műalkotásnak nevezünk, hogy az összes összefüggés ismeretében értsük és ítéljük meg azt a formai elvet, amely iránt elsősorban érdeklődünk.” (1928, 212.)

Vattert és Boast követően a művészetetnológiai kutatásban – napjainkig tartóan – több jelentős vizsgálati és bemutatási tendencia különíthető el. Tovább folytatódik a múzeumi – részben vagy egészben művészeti anyagot is tárgyaló – anyagpublikációk sora, mindenesetre már azzal a szemponttal bővülve, hogy a korai gyűjtések tárgyait megvilágító feljegyzések hiányát terepmunkával egészítsék ki. E vonatkozásban példaként a berlini Museum für Völkerkunde sorozatát emelhetjük ki, amelynek kötetei egy-egy terület teljes múzeumi anyagát vagy annak egy-egy csoportját ismertetik. [Az előbbire G. Koch *Maprikját* (1968) vagy a Santa-Cruz-szigetek anyagi kultúrájáról írt munkáját (1971), H. Kelm *Kunst vom Sepikjét* (I–III., 1966), az utóbbira B. Menzel *Goldgewichte aus Ghanáját* (1968) említhetjük példaként az utóbbi évtized munkái közül].

A képző- és díszítőművészeti munkák formai sajátosságainak elterjedéséből érintkezésekre következtető vagy genetikus kapcsolatokat feltételező írások ugyancsak nem ritkák, bár módszertanuk a századfordulóhoz képest kifinomultabb és a régészeti leletekre is inkább tekintettel van. Az ilyen irányú érdeklődés egyik jeles képviselőjeként C. Schustert említhetjük. Schuster például az ún. izületmotívum csendes-óceáni elterjedését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ez egy kínai központ hatásának tulajdonítható, feltételezve ugyanakkor, hogy „története időben még messzebb nyúlik, térben pedig távolabb, egészen Nyugat-Ázsiába” (Schuster 1951a, 39.). Egy másik írásában a melanéziai *kapkapok* geometrikus mintáit a kínai bronztükrök ornamentikájából eredezteti (1951b, 51–66.), míg figurális díszítését világelterjedésében időben 9000 évre, az ókori Kelet nagy kulturális központjaira vezeti vissza (Schuster 1964, 213–279.). [Ehhez az irányzathoz sorolható például a D. Fraser tanítványai által összeállított és különféle művészeti motívumok, stíluselemek elterjedését vizsgáló *Early Chinese Art and the Pacific Basin* c. munka (1968) vagy A. Lommel *Motiv und Variation in der Kunst der zirkumpazifischen Raumes-je* (1962) is.]

Míg C. Schuster és más szerzők egy-egy elemre támaszkodva kísérelnek meg kulturális kapcsolatokat kideríteni, mások mint F. Speiser vagy R. von Heine-Geldern teljes stílusokat hasonlítanak össze. Így Speiser 1936-ban megjelent *Über Kunststile in Melanesien* c. tanulmányban meghatározott stílusjegyek (arcforma, testtartás, állat-attribútumok, egyenes és görbevonalú ornamentika stb.) alapján Melanéziában hat stílust különböztet meg, amelyeket kronológiai sorrendbe illeszt és ebből kultúrák vándorlására következtet. Heine-Geldern ezzel szemben úgy véli, hogy stílusok, az őket eredetileg

hordozó kultúrák nélkül, önállóan is elterjedhetnek és ebből kiindulva nagy arányú történeti rekonstrukciókra vállalkozik (1937).

A vizsgálat egy másik vonalát azok a munkák jelentik, amelyek a művészet formai jegyeinek földrajzi elterjedése alapján stílusprovinciák és stíluscsoportok kialakítására törekednek. E megközelítés módszertanában mind a múzeumi tárgyak vizsgálata, mind a terepmunka, ill. az irodalom adatai egyaránt helyet kapnak. Az irányzat kezdetei a már említett K. Th. Preuss és A. C. Haddon nevéhez fűződnek és napjainkig folytatódnak. Az újabb munkák közül P. J. Vandenhouthe-nak az afrikai Elefántcsont-parti stílusokat tárgyaló munkáját (1948) és A. A. Gerbrandsnak a nyugat-új-guineai stílusokat vizsgáló, módszertani szempontból is kiemelkedő tanulmányt említhetjük meg (1950). Gerbrands a nyugat-új-guineai eredetű, pontosan lokalizálható tárgyakat formai elemzésnek vetette alá, majd az így megállapított típusokat térképre vetítette és az elterjedés alapján meghatározta az egyes stílusprovinciák, ezeken belül pedig a stíluscsoportok határait. Az elemzésben ezúttal – és e munkákban ez az új – a forma mellett a funkció és az alkotás elnevezésének vizsgálata is helyet kapott.

Ugyancsak a formai elemzést teszik módszerük alapjává azok a kísérletek, amelyek az egyes stílusok történetének felvázolását tűzik ki célul. Az irányzatot elméletileg C. A. Schmitz alapozta meg azzal a feltételezéssel, hogy az egyes formákat (például az emberi test) alkotó ábrázolási jegyek (például a fej az arcvonásokkal) stíluselemekre bonthatók, amelyeknek nagyobb területen történő összehasonlító vizsgálata művészet-történeti, illetve kultúrtörténeti rekonstrukciókra nyújt lehetőséget (1956, 107–116.). A módszer gyakorlati alkalmazása nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket; az egymás mellett, egyidejűleg létező, csak a kutató szubjektív felfogása szerint régebbinek és újabbnak tartott stíluselemekből történeti következtetések aligha vonhatók le.

A 30-as években egy másik irányzat körvonalai kezdtek kibontakozni. A tartalom és forma együttes vizsgálata szükségességének hangoztatásán és elég ritka megvalósításán túlmenően – az ekkoriban angolszász területen uralkodó funkcionista teória hatására – egyre világosabbá vált, hogy az egyes műalkotások értelmezésén túl az *egész művészet* megértésére van szükség, ez pedig a társadalmi-kulturális környezet integráns része, olyan „szele” az életnek, amelynek meghatározott funkciója van. R. Firth 1936-ban megjelent munkájának a címe – *Art and Life in New Guinea* – is mutatja az új szemléletet, elméleti megállapításai pedig iránytmutatóak. Már ekkor figyelmeztetett arra, hogy „általánosításainkat mindig valamely specifikus terület tárgyainak megnevezésével kell alátámasztanunk, hogy azoknak egyáltalán értelmük legyen” (1936, 27.), 1951-ben pedig már elfogadott tételként hangoztatja: „Minden művészet társadalmi környezetben jön létre; kulturális tartalma van. Ha ezt a tartalmat meg akarjuk érteni, többre van szükség, mint általában emberi értékek és emóciók tanulmányozására; ezeket sajátos kulturális kifejezéseik szerint, az adott időszakban kell megvizsgálnunk” (1951).

A Firth szavaival jellemzett felfogás képviselői számára nyilvánvaló volt, hogy a múzeumi tárgyak és az irodalomban fellelhető gyér adatok az alapkérdésre, a művészet egészének az életben elfoglalt helyére és egy sor más kérdésre, a funkcióra, a művész szerepére, az alkotói tevékenységre, a helyi esztétikára stb. nem adnak kielégítő feleletet. A választ csak egyféleképpen lehetett megadni: a helyszínen, valóságos körülményei között vizsgálni a művészetet, különféle aspektusaiban és megnyilvánulásaiban, részleteiben és egészében. A terepmunka – részben kifejezetten a művészet vonatkozásában,

részt általánosabb vizsgálatok keretében – a 30-as évek második felében indult meg, a második világháború utáni években pedig egyre intenzívebbé vált. E kutatók közül, akik – hogy Philip Darkot idézzük – „azzal a kifejezett céllal mentek el más kultúrák körébe, hogy művészetüket kulturális hátterük előtt tanulmányozzák” (1967, 131–148.), itt csak néhányat említhetünk. Afrikában H. Himmelheber (Elefántcsont-part, Kongó), P. J. Vandenhoute (Elefántcsont-part), M. Griaule (Mali), W. Fagg, U. Beier (Nigéria), M. Herskovits (Dahomey) végzett fontos vizsgálatokat, Amerikában H. Himmelheber (eszkimók) és W. H. Fenton (irokézek) működött, Ausztráliában A. P. Elkin és a Berndt-házaspár, valamint K. Kupka (Arnhem-föld) kutatott, míg Melanéziában F. F. Williams (Új-Guinea), A. A. Gerbrands (Új-Guinea), C. A. Schmitz (Új-Guinea), Philip H. Lewis (Új-Írország), C. A. Valentine és Philip Dark (Új-Britannia) terepmunkái jártak jól hasznosítható eredményekkel. E munkákhoz kapcsolódóan két – remélhetőleg folytatódó – sorozatot kell megteremtünk, a Museum of primitive Art (New York) stílusprovincia monográfiáit, amelyekben egy-egy térség teljes művészetének, sokoldalú társadalmi-kulturális kapcsolódásának bemutatására tesznek a szerzők (így D. Newton, S. Kooijman) sikeres kísérletet, valamint az Art in Context köteteit (Mouton and Co., Hága) van Baaren, C. A. Schmitz és A. A. Gerbrands tollából.

Különösen ezek az újabb, főleg a második világháború után megjelent munkák és más, szintetizáló könyvek és tanulmányok lényeges eredményei azok, amelyekre tanulmányunk második részében támaszkodhatunk.

II.

Definíció és terminológia

A terepen végzett intenzív vizsgálatok, a részletkérdések tisztázódása ellenére sem állíthatjuk, hogy a kutatás állásfoglalása – különösen az alapproblémákat illetően – egyértelmű lenne. A. A. Gerbrands 1957-ben megjelent, már többször hivatkozott jelentős munkája, néhány évvel később Herta Haselberger a Current Anthropology 1961-es évfolyamában, majd A. Claerhout kérdésfelvetése ugyane folyóirat 1965-ös évfolyamában és az ezeket követő vita jelentős felfogásbeli eltérésekről tanúskodik. Nem kevesebbről van szó e vitákban – a terminológiai kérdésnek csak látszólagos akadémikus felvetésen túl –, mint a művészetetnológia által vizsgált művészet meghatározásáról, valamint annak a feltevésnek a jogosultságáról, hogy e művészet olyan egységet alkot-e, amelynek megnevezésére külön terminust alkalmazhatunk.

Nézzük meg először, hogyan látják a művészetetnológusok (illetve azok a művészet-történészek, akik az etnológia által vizsgált művészettel is foglalkoznak) tárgyak alapvető jellegzetességeit. A sokoldalúan tájékozott H. Read szerint „... a művészetet leg-egyszerűbben és legáltalánosabban úgy határozhatjuk meg, mint tetszetős formák alkotására irányuló kísérletet” (1954, 16.). E definíciót kiegészíthetjük Readnek a művészetet és a nem művészetet elválasztó megállapításával; szoros kapcsolatot látva művészet és kézműves ügyesség között, leszögezi: „A művészet azonban több mint ügyesség (és ezzel részben Boasnak is felel), mivel az ügyesség teljesen funkcionális. A művészet ott kezdődik, ahol a funkció végződik: finomítás a funkción, bár nem kell beavatkoznia a

funkcióba.” (1963, 35.) Herta Haselberger lényegében hasonló állásponton van, amikor említett írásában úgy véli, hogy „a műalkotásokat a kizárólag használati tárgyaktól az esztétikai széndék, a játéktól pedig a hatásra való törekvés különbözteti meg” (1961, 342.). (Ezzel a felfogással találkozunk Lukács Györgynél is, aki szerint a munka és a művészet között a választóvonal „ott húzódik . . . , ahol a közvetlen hasznosság megszűnik” [1969, 124.].)

A művészetnek a „szándékot”, a „Kunstwillen”-t hangsúlyozó és központba állító meghatározását a Haselberger-vita résztvevői szinte kivétel nélkül elvetették. A polinéziai, különösen pedig a maori művészetet kitűnően ismerő T. Barrow jól képviseli az etnológus álláspontot, összefoglaló érvennyel is kijelentve: „A primitívek rendszerint mágikus segítség megidézésére törekednek és *a szépség csak melléktermék*, amelynek a hagyományos mesterember többé-kevésbé nincsen tudatában.” (Kiemelés tőlem, B. T.) „A Pacifikumban – folytatja – tehát kifejezett szándék nélkül született meg a ’magas-művészet’.” Megállapításának érvényét Barrow a díszítőművészetre is kiterjeszti. Mint írja: „Az óceániaiak számára a legegyszerűbb motívumnak is lehet mágikus ereje és ennek a mintának egy-egy mindennapi használati tárgyon való alkalmazása . . . megnövelhette a tárgy *manáját* vagyis hatásosságát.” (1961, 359.)

A magunk részéről úgy véljük, hogy mindkét – példaként idézett – felfogás (ha tartalmaz is fontos elemeket) túlságosan végletes és nem körvonalazza úgy a művészet általános vonásait, hogy a meghatározásba a művészetetológia által vizsgálat alkotások, illetve művészeti tevékenységek kellőképpen beilleszthetők legyenek. Jóval megfelelőbb és a lényegre adekvátabban megközelítő ezzel szemben az a szemlélet, amely a művészetben a valóság esztétikai visszatükröződését látja és a művészetet olyan folyamatnak tekinti, amely fejlődésének menetében a valóság reális visszaadására egyre fokozódó mértékben képes. [A későbbiekben még visszatérünk ennek a tükrözésnek az általunk tárgyalandó művészeti korszakot, illetve szintet jellemző különösségére, mégis már itt hangsúlyoznunk kell leglényegesebb vonását. Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a visszatükrözés alapvetően *nem* a természeti tárgyak és dolgok, köztük az ember, naturalista „fényképezését” jelenti, hanem a dolgok *lényegének* megragadását célozza: „lényeges összefüggést vagy lényegre jelenít meg érzéki formákon keresztül” (Szigeti 1964, 161.).]

Az említett viták azt is mutatták, hogy mennyire eltérőek a vélemények az etnológia tárgyát képező művészet összefoglaló megjelölését illetően. A kutatók egy része mindennemű összefoglaló megnevezés ellen felfogást állást (mint Philip Dark megjegyzi: „Miért nem beszélünk egyszerűen művészetről?”, 1965, 433.), és A. A. Gerbrandssal vagy Frank Willettel (1965, 435.) együtt úgy véli, hogy a különféle kifejezésekben („néger művészet”, „primitív művészet”, „a természeti népek művészete”, „exotikus művészet”, „törzsi művészet”, „népművészet”, „bennszülött művészet”, „a vadak művészete” stb.) a „mi” művészetünk ellentéte jelenik meg az „ő” művészetükkel szemben és így etnocentrikus beállítottságot tükröznek. Ezért azt tartják helyesnek, ha minden jelzőt elvetve az egyes művészeteket földrajzi, periódusbeli, etnikai megnevezésekkel határozzuk meg. Mások (elvetve az olyan újabb terminusokat, mint „az írással nem rendelkező”, „preindusztriális”, „civilizáció előtti” népek művészete vagy „etnológiai”, „etnikai”, „etnikus” művészet) a már régebben használatos „primitív” vagy az újabban felmerült „törzsi” kifejezés mellett foglalnak állást. Így D. Fraser (1965, 434.) és mások nem látják problematikusnak a „primitív” jelző használatát, arra hivatkozva,

hogy e konvencionális kifejezés nem jelent lebecsülő értékelést és eredeti jelentését – „kezdeti”, „kezdetleges” – már régen elvesztette. Bár e megállapítás helytálló, mégis tény, hogy ez a felfogás a szakemberek szűk körére vonatkozik csak, és a szó a kívülállók, mindenekelőtt az érintett társadalmak számára megtartotta pejoratív melléköngéjét. Ezért – nem értve egyet például A. A. Gerbrandssal, aki a „törzsi” kifejezésben ugyancsak pejoratív ízt érez – a magunk részéről [mások között William Fagghez kapcsolódva aki, hosszú időn keresztül kutatott „a törzsinél jobb és szabatosabb szó (meghatározás) után, de ilyet nem talált” (1961, 365.)], összefoglaló megnevezésként a „törzsi” kifejezést találjuk a legmegfelelőbbnek.

Ezzel természetesen azonnal felvetődik az a kérdés, melyek azok a társadalmak, amelyeknek akár „primitív”-nek, akár „törzsi”-nek nevezett művészetével foglalkozunk. R. Firth olyan társadalmakat sorol ide, „amelyeknek általános technológiája preindusztriális” (1963, 163.); Philip Lewis a primitív művészetet, mint a „tipológiailag primitív társadalmak művészetét”-t (1965, 435.) határozza meg; Philip Dark szerint ezek a társadalmak „olyan hagyományokkal rendelkező társadalmak, amelyeket általában nem kapcsolunk a civilizációkhoz” (1967, 131.), amelyeknek tehát „kisebb hagyományai” vannak, míg A. A. Gerbrands „kevésbé differenciált nem európai társadalmakról” szól (1957, 8.), hogy csak néhányat idézzünk az utóbbi évtizedekben elhangzott megállapítások közül. Pontosabban definiál Leonhard Adam. Szerinte a „primitív művészet” a „primitív népek” művészete; „primitívek” pedig azok a népek, „amelyek kívül állnak (a) a modern európai civilizáció és (b) a nagy keleti civilizációk körén – más szóval olyan népek, melyek viszonylag alacsony kulturális fokozato(ka)t képviselnek” (Adam 1954, 27–28.).

L. Adam meghatározása véleményünk szerint a lényegét fejezi ki, bár magunk is úgy látjuk, hogy a definíciót ki kell egészítenünk a „lényegében” és a „nagyobb” kifejezésekkel (tehát a „lényegében kívül állnak” és „a nagyobb keleti” fogalmazás a megfelelő), hiszen e civilizációk hatása az indonéziai–óceániai térségekben, Afrikában, illetve az amerikai kultúrák esetében is megállapítható (Altman, 1961, 356.). Felvethető természetesen itt is, hogy vajon nem etnocentrikus szemlélet következménye-e e társadalmak lényegében negatív jellemzőkkel történő összefogása, illetve nem annak a következménye-e ez, hogy e társadalmakkal a nagy felfedezések korát követően egy külön tudomány foglalkozik, amely objektíve létező egységet lát abban, ami esetleg csak művelőinek tudatában szerepel egységként. A magunk részéről egyik ellenvetést sem tudnánk elfogadni. Bár ellene vagyunk minden etnocentrizmusnak, mégis úgy látjuk, hogy legalábbis a középkor vége óta a fejlődés fővonalát az európai jelentette s ha a relativista szemléletnek nem egy vonatkozásban megvan a maga jogosultsága, egészében véve helyesen járunk el, ha e fővonal teljesítményei szerint, tehát az itt kialakult, napjainkra univerzálissá vált tudomány objektív mércéi szerint járunk el. Így tudományunk – ha kezdetét a „Fremdphenomän” jellemzi is – vizsgálatait egészében véve jogosultan korlátozza az európai (ezen az európai kultúra teljes körét értve) és az ázsiai civilizációk fejlődésétől elmaradt társadalmakra, amelyeket bizonyos közös vonások együttese határoz meg, illetve tesz bizonyos mértékig egységessé.

E közös általános jellemzők között említhetjük, hogy bármilyen legyen is a létfenntartás módja (a gyűjtögetés-vadászattól az öntözéses-teraszos földművelésig terjedően), húzóállattal történő ekés földműveléssel e társadalmakban nem találkozunk; a technológia

pedig mindenütt preindusztériális. Jóllehet státus- és rangkülönbségek mindenütt vannak, még az ún. egalitárius társadalmakban is, a hierarchikus berendezésű társadalmakban sincsenek antagonisztikus osztályok, ebben az értelemben tehát e társadalmak osztály nélkülieknek tekinthetők. A társadalomszervezetben lényegesebbek a vérségi kapcsolatok, mint a területi szerveződés; az utóbbi, csak elszigetelten, a fejlődés tetőpontját jelentő néhány „állam”-nál tűnik csak fel alapvető organizációs tényként. (Egyéb vívmányok vonatkozásában megemlíthetjük, hogy például az építészetben nem ismerik az igazi boltozatot, a közlekedés technológiájában hiányzik a kerék és ha írásrendszerrel találkozunk is, az írás nem általános kommunikációs eszköz.) Az egyes társadalmak kultúrája egészében véve egységesnek mondható és mint ilyen, közösségi kultúra, mégha egyes vonásai ezoterikus vagy társadalmi indítékok miatt csak szűkebb csoportok számára ismertek. A vallást illetően nem tartoznak egyetlen ún. magasvalláshoz sem vagy legfeljebb újabb csatlakoztak valamelyikhez. Az intenzív érintkezés hiánya, a kapcsolatok aránylag szűk körre való korlátozódása miatt kultúrájuk etnikus jellegű és erősen hagyományokhoz kötött. (Tegyük ehhez hozzá, hogy – a szó tág értelmében véve – „kortárs” társadalmakról van szó, olyanokról, amelyekkel a XV–XVI. századtól kezdődően a kutatás még találkozott. Ez nem zárja ki, hogy bizonyos fokig az etnológia e társadalmak régészeti anyagát ne vonja be tárgyalásába, hiszen egyik fő feladata az egyes kultúrák történetének a lehetőségeihez képest teljes feltárása. E megfontolások értelmében foglalkozunk munkánkban például az amerikai kultúrák, de más kultúrák régészeti anyagával is.)

Mindezzel nem állítottuk, hogy e társadalmak uniformizáltak. Márcsak azért sem mondható ez, mivel e (jobb kifejezés hiányában) „törzsinek” nevezett nagyobb társadalomfejlődési kategórián belül több fokozat különíthető el, szintekként is jellemző vonásokkal s mivel az egyes társadalmak *történetileg kialakult, individuális kultúrák* hordozóiként jelennek meg előttünk. Mindez szükségessé teszi, hogy a törzsi művészetben belül olyan megkülönböztetéseket használjuk (a tárgyalásmódnak és célnak megfelelően), mint „afrikai művészet”, „eszkimó művészet”, „benini művészet”, „Arnhem-földi szikla-művészet” vagy a „vadász-gyűjtőgető társadalmak művészete”.

Nem szükséges Marxot idéznünk ahhoz, hogy technológia → gazdasági és társadalmi rendszer → kultúra → művészet kölcsönös és meghatározott összefüggését igazoljuk. A technológiát illetően emlékeztethetünk F. Boasra [„... szoros kapcsolat van az egy bizonyos iparban való jártasság fejlődése és a művészi tevékenység között (1955, 19.)], vagy a filozófus Lukács Györgyre („... a technika meghatározott foka minden művészet feltétele”) (1969, 167.), a társadalom-kultúra, illetve a művészet kapcsolatának vonatkozásában pedig mindenekelőtt R. Firth már idézett megállapításaira. A kérdés így abban a formában merül fel, vannak-e olyan mozzanatok a törzsi művészetben, amelyek speciálisan erre a művészetre jellemzők és különállását biztosítják. Leonhard Adam például nem lát lehetőséget ilyen elkülönítésre. Szerinte „Tudományos értelemben véve nincsen egyetlen olyan elem sem, amelyet megtalálnánk a primitív művészet minden ágában; pusztán formájuk és tartalmuk idegenszerűsége kapcsolja össze őket a művészeti kritika számára a mi gondolkodásunkban. Az összekötő kapocs azonban az alkotásokon kívüli tényező: tőlünk és irántuk való állásfoglalásunktól függ.” (1954, 30.) Mint bevezetőnk első részéből kitűnt, Adam indokolása nem kielégítő; e művészet megismerésével, formáinak megszokásával napjainkra ez a korábban kétségtelenül megvolt

idegenszerűség lényegében megszűnt. Figyelemreméltóbb és konkrétabb A. A. Gerbrands álláspontja, aki 1957-es munkáját többek között e kérdés tisztázásának szentelte. Gerbrands arra következtetésre jutott, hogy a *formát* illetően „egyetlen olyan elv sem található a nem európai művészetben, amely egyetemes érvényre tarthatna igényt”, a *tartalom* vonatkozásában pedig „... ugyancsak lehetetlen felfedezni egyetlen *alapvető* különbséget az európai és a nem európai művészet között”. E két művészet között tehát nincsenek lényeges eltérések (legfeljebb *fokozati* különbség, ami ugyancsak nem elválasztó kritérium). (1957, 137–138.)

Gerbrands és mások állásfoglalásával sok szempontból egyetérthetünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a művészet kifejezést éppen azért alkalmazzuk a jelenségek egy csoportjára, mert *alapvető* jellemzőik állandóak, kortól, társadalomtól, környezettől függetlenek. Ha ez nem így lenne, nem használhatnánk a művészet szót olyan egymástól számos vonatkozásban távol álló alkotásokra, mint Kata Mbula luba király szobrára vagy Paul Klee „A lázadó viaduktok” c. festményére. Így a művészet egyes történeti vagy fejlődési korszakait csak az különítheti el egymástól, hogy az általános jellemzők hogyan és miként jutnak kifejezésre, melyek azok a tartalmak, amelyek „érzékszerveink által felfogható megjelenési formákon keresztül” (Szigeti 1964, 161.) kerülnek megjelenítésre s melyek e megjelenítési formák lényegi sajátosságai.

Világos ugyanakkor az is, hogy csak tendenciákról, statisztikai átlagokról, hangsúlyokról és nem e szintre kizárólagosan érvényes kritériumokról szólhatunk; minden állításunkkal szemben azonnal ellentétes példákat hozhatunk fel. Az alaptendenciát a kivételek azonban nem homályosítják el, mivel e jellemzők nem elszigetelten, nem önállóan tűnnek fel, hanem együttesen meghatározók.

Funkció – visszatükrözés – szimbolizmus

A törzsi művészet legfontosabb jellemzőjeként funkcionális, utilitárius jellegét emelhetjük ki, azaz konkrét vallási, társadalmi célok szolgálatában áll, illetve valamilyen használati tárgy díszítésében nyilvánul meg. A l'art pour l'art, a szemlélődést, a pusztan esztétikai élvezetet szolgáló alkotás a törzsi művészettől idegen. (A ritka ellentétes példák közül az új-guineai bosmunok kis agyagfiguráit, egyes afrikai – dan, baule, kameruni – társadalmak mutogatásra szánt munkáit említhetjük, bár lehet, hogy ezek készítésében és elkészíttetésében a társadalmi presztízis szempontja is szerepet játszik.)

Régi felismerés, hogy a művészet kezdeti szakaszaiban a legkiemelkedőbb szerepük a mágikus-vallási feladatokat ellátó alkotásoknak van. Már Hegel kijelentette: „Objektív oldala szerint a művészet kezdete a legszorosabb kapcsolatban van a vallással. Az első műalkotások mitologikus jellegűek.” (I. 1952, 324.)

E mágikus-vallási-mitologikus funkció számos módon, sokféle formában realizálódhat; hol az egyik, hol a másik oldal kerül az előtérbe, általában azonban a különféle aspektusok szoros kapcsolódásában jelennek meg. Csak néhány példát említünk. Az észak-ausztráliai sziklaképek ábrázolásait a hagyomány a nagy totemi ősökre vezeti vissza, akik vándorlásuk befejeztével képmásukat a sziklafalakon hagyták. Meghatározott időben, megfelelő szertartások keretében a képeket újrifestik azzal a céllal, hogy az újrifestéssel ismét életre keltsék az ősi szellemet és ezzel a megfelelő állatfaj szaporodását vagy a felidézett esőn keresztül a természet megújulását és így a társadalmi lét kontinuitását

biztosítsák. Hasonló a célja bizonyos szertartás-ciklusoknak például a délnyugat-új-guineai marind-animoknál vagy az északkeleti-új-guineai Wantoat-völgy lakóinál, akik a teremtsérről, az első lények megjelenéséről stb. szóló mítoszokat „játsszák” el, és az ezekben szereplő szellemeket, démonokat, állatfajtaikat megfelelő képmásokkal érzékeltetik. Másutt az ábrázolások mitologikus lényeket, kultúrhéroszokat, szellemeket, nevezetes halottakat, ősokeket perszonalifikálnak, szoros kapcsolatban a temetési és gyászszertartásokkal, mint például a melanéziai Észak-Új-Írország *malangan* figuráinak esetében. Az alkotások lehetnek védő- és vadászfigurák vagy bajelhárító szerepet tölthetnek be, mint nem egy borneói szobor; más munkák totemisztikus képzetekhez kapcsolódnak, mint például Észak-Nyugat-Amerikában vagy Ausztráliában. Ritkébbak a kifejezetten „isteneket” ábrázoló alkotások; például főleg Polinéziában és az amerikai magaskultúrákban találkozunk. A maszkoknak jórészt hasonló funkciójuk van s még ha a társadalmi ellenőrzés feladatait látják is el, a vallási szférához való kötődésük szembe-tűnően fontos, hatalmuk is a bennük jelen levőnek hitt természetfeletti erőnek tulajdonítható.

E példák világosan mutatják a törzsi művészet alapvetően mágikus-vallási jellegét. Így lényegében helyes H. Read általánosító megállapítása: „A nehézség ezen a fokon abban van, hogy bármilyen különbséget tegyünk művészet és vallás között” és „a művészet csak mint az imádás és a kiengesztelés funkciója létezik.” (1954, 62.). A megállapítás érvénye Ausztráliától Amerikáig terjed; még a rendkívül fejlett mezoamerikai művészetről is azt írja I. Bernal, hogy annak célja „vallási és nem polgári vagy politikai . . . A művészet az istenek kedvéért van” és „a szentség lényeges jellemzőjük” (1969, 81–82.).

E műalkotásokban azonban nem az objektív valóság tükröződik, nem a természet és társadalom tényleges viszonyai jutnak kifejezésre, lényegi megfogalmazásra, hanem olyan téves elképzelések, amelyek a való összefüggéseket természetfölötti tényezők működésével magyarázzák. Így egészében véve e művészetre is érvényes Lukács György megállapítása: „. . . minden mágikus vagy vallásos visszatükröződés egy *trancendens valóságra* (kiemelés tőlem, B. T.) vonatkozik” és „. . . a kezdeti korszakban a mágikus és esztétikai visszatükröződés együtt halad . . . ez utóbbi csak az előbbivel összefüggésben bontakozhat ki és válhat később önállóvá” (1969, 165., 195.).

Problematisabb a törzsi művészet szimbolikus jellegének a kérdése. A. A. Gerbrands joggal mutat rá, hogy egy-egy maszkot vagy szobrot nem a természetfölötti jelképének, ábrázolásának vagy portréjának tekintenek, hanem „úgy vélik, hogy a természetfölötti ténylegesen jelen van a látható és tapintható külső formában”. (Két példa tőle: „. . . a dagonok Nagy Maszk-jában a halott és *nyamá*-ja [lélek] kígyóként ténylegesen benne lakozik” és „a *go*-mester [dan varázsló-pap Libériában] kunyhójában az ősök valóságosan jelen vannak maszkjaikban” (1957, 131.). Új-Írországban a gyászünnepségeken megjelenő maszkokat ténylegesen halotti szellemeknek vélik. W. C. Groves ír le egy *murua* maszkos szertartást, amelyen egy idős nő az egyik maszkos szereplőt halott rokonai nevével szólította meg, melléje szegődött és többek között így szólt: „Várj rám, nemsokára és is menni fogok!” (1936, 226.)

Gerbrandsot kiegészíthetjük azzal, hogy stilizálás esetében sem beszélhetünk tudatos sűrítésről, a valóság absztrakt tükrözésére való törekvésről. Így számos ausztráliai ábrázolás esetében, ahol például egy általunk meandernek látott minta a mítikus

Szivárvány Kígyó vándorlását mutatja vagy egy kör jelenthet sziklalyukat, vagy valamilyen helyet vagy bármi mást, nincsen szó szimbólumalkotásról. A készítő és közönsége nem jelképet, hanem valóban a Szivárvány Kígyó vándorlásának, illetve egy konkrét helynek az ábrázolását látja a szóbanforgó alakzatban. Hasonló példákat hozhatunk fel az északnyugat-amerikai indiánoktól, akiknek művészetében e sajátos képalkotási mód több összefüggés jelzését is lehetővé teszi. Így például a hódok „nagy metszőfogak; nagy, kerek orr; pikkelyes farok és a mellső mancsokban tartott bot” (Boas 1955, 202.) bármelyike jelentheti, de kifejezésre juthat a mintában az is, hogy az állat egy emberi csoportot helyettesít, ha az állatot emberi arccal ábrázolják. A művészet tehát nemcsak a naturalista, hanem a számunkra absztrakt vagy konvencionális minták esetében is *ábrázol* (eltekintve itt a pusztán ornamentális mintáktól), de mondanivalóját a konvenció által meghatározott módon, a helyettesítés kialakult formájával fejezi ki. A kommunikáció így szűkebb körnek szól, az ábrázolás a „jelekkel” nem ismerős külső szemlélő számára nem érthető közvetlenül.

Mégis úgy véljük, igaza van H. Readnak (például 1968a, 54.), amikor ezt a művészetet (de egyéb művészeteket is) szimbolikusnak nevez, amennyiben az ábrázolás, legyen az maszk vagy figura, jöllehet ténylegesen „szent lény”-nek számít a közösség szemében, mégsem a „nemlétező”-nek mása vagy közvetlen ábrázolása, hanem helyette áll: nem a konkrét valóságot, hanem – különféle változataiban és alakjaiban – a róla alkotott képzeteket, tehát a transcendens realitást objektiválja és ezzel a képzelt alak (démon, szellem, ős, mítikus lény) *helyett* tűnik fel. Az objektumban ugyanis nem az jelenik meg, amit az alkotó és a közönség *lát* (hiszen nem láthat semmit), hanem az, amit *tud* róla. Ennyiben az alkotás tudattalanul ugyan – jelképszerű, szimbolikus, sűrít és a lényegét fejezi ki. Jól kitűnik ez R. Redfield egy jól ismert – férfit és nőt ábrázoló – kettős dogon szoborról adott elemzéséből: „A dogon ezt egy szent lény képmásának látja. Annak a népnek a számára, amelynek világában készítették, olyan rendszerezett ideákat képvisel és idéz fel, amelyek az eredet(ek)re és az univerzum való jellegére vonatkoznak. Mint ilyenről, mi kívülről, azt mondjuk, hogy az ő számukra ábrázol valamit és szimbolikus. Arról az oldalról, ahogyan a dogonoknak mutatkozik, ikon. Az ikon pedig nem más, mint egy jel, amely tárgyát jelképezi.” Így tehát „egy rendkívül bonyolult kozmológiai és metafizikai rendszer van e fából faragott ikerfigurákban, illetve kapcsolódik hozzájuk”. (Redfield 1971, 42.) Másodrendű dolog tehát, hogy a szemlélő, a szertartás résztvevője mit tud róla és minek tekinti. Az alkotás egy kozmológiai és metafizikai rendszert sűrít, ahogyan egy keresztény feszület is több, mint emberábrázolás: egy mitológiát, egy képzetrendszert tömörít egyetlen alakban.

E legfontosabb mágikus-vallási funkció után a művészet szűkebb értelemben vett társadalmi aspektusát említjük. Olyan alkotásokra hívhatjuk fel itt a figyelmet, mint a különféle státusszimbólumok, főnöki jogarok és botok, faragott, festett vagy berakással díszített zsámolyok, trónszékek, házdíszítő faragások stb. Így például a nigériai igitáláról tudjuk, hogy a szépen faragott ajtók emelték a tulajdonos társadalmi presztízsét stb.

Szorosan kapcsolódik e társadalmi funkcióhoz a politikai szerep. Különösen a titkos társasági maszkok látják el gyakran a társadalmi ellenőrzés feladatait és a maszk természetfölötti erejével gondoskodnak a vezető személyek, a „big men” csoport, hatalmának fenntartásáról. Mindenekelőtt a titkos társasági maszkoknak van ilyen funkciójuk. Ugyancsak a nigériai igitálánál például a fő maszknak az volt a feladata, hogy spirituális

tekintélye révén emberölési ügyekben eljárjon és felhatalmazza az áldozat valamelyik családtagját, hogy pusztítsa el a gyilkost. Adóssági ügyekben egy kisebb maszkot hatalmazott meg, hogy kikényszerítse az adósság visszafizetését. A vallási mellett, azzal szoros összefüggésben, ilyen szerepe volt a melanéziai férfitársaságok, mint például az új-britanniai *dukduk* szövetség maszkjainak is. Jól ismert a libériai-elefántcsontparti dan-kran maszkok társadalmi ellenőrző funkciója. Így a *poro* társaság legfelsőbb szintjén álló férfiak valamelyike a *go ge jó* (szellem) elnevezésű maszkokkal hozza meg a döntést a közösség fontos ügyeiben. Mint mondják: „A maszk ítél!” A *go ge* maszkos férfiakat az ügyek intézésében kisebb rangú, bírói, törvényhozói, rendőri, küldönci stb. maszkok segítik, de vannak háborús, gyógyító, élelmet szerző, továbbá a társaság különféle aktusain fellépő tanító maszkok is. Jól foglalja össze e különféle társadalmi-politikai funkciókat H. Himmelheber a *guere* maszkok egyes típusairól szólva. Mint írja: „A *guere* maszkoknak főleg társadalmi funkcióik vannak. Egyesek közülük fontos palávereken ítéleznek, békét diktálnak elhúzódó háború után, mások a bozótot és folyót védik a visszaélésektől, megint mások a főnök rendelkezésére állnak, hogy a fiatal férfiakat közösségi munkára hívják össze. Nem tudnánk kormányozni a maszkok nélkül, mondják a főnökök, mivel sohasem állt rendelkezésünkre fegyveres erő.” (1967, 194.)

Míg a társadalmi funkciót ellátó maszkok erejüket a hiedelem szerint a bennük lakozó szellemnek vagy egyéb természetfölötti tényezőnek köszönhetik, vannak olyan alkotások – mindenekelőtt maszkok –, amelyek még profánabb szerepkört látnak el. Így Afrikában, például Libériában és az Elefántcsontparton, a Kongó egyes csoportjainál, mint például a pendéknél, bizonyos maszkok – bohócot, epileptikust vagy más groteszk figurát ábrázolják és funkciójuk kifejezetten szórakoztató.

Végezetül, de nem utolsósorban, említjük a törzsi művészet esztétikai funkcióját. A díszítőművészet vonatkozásában – legyen dolgunk akár figurális elemekkel, akár görbe vagy egyenesvonalú ornamensekkel – az esztétikai szándék határozottan szembetűnő. Figurális elemek esetében elegendő például az afrikai lubák számolyaira vagy az új-gunieai Huon-öböl vidéke faragóinak változatos megoldásokat mutató fejtámaszaira, fakanalaira vagy akasztóira utalnunk. E tárgy-típusokon nemcsak a tökéletes kidolgozásra való törekvés figyelhető meg, hanem a tárgy funkciójához való igazodás is; a fejtámaszokon a felső lap a figura fején nyugszik és az emberalak felfelé nyújtott kezeivel tartja a súlyt; a kanál szára egyetlen emberalakká van kiképezve stb. Ha ezek és a még bőven említhető figurális munkák nem használati tárgyakhoz kapcsolódnának, még *l'art pour l'art*-ról is szólhatnánk.

Még szembetűnőbb az esztétikai szándék az ornamentális díszítőművészetben. Itt a rendelkezésre álló felületen a díszítőelemek legnagyobbbrészt szimmetrikus, kisebb részt aszimmetrikus, de ilyenkor is egyensúlyos elosztásában – legyen szó akár festéssel, akár véséssel és karcolással díszített felületekről – szembetűnő a kifejezetten esztétikai hatásra való törekvés. Gondoljunk például a polinéziai *tapa* anyagok geometrikus mintáinak elrendezésére, az új-zélandi maorik zsúfolt, a rendelkezésre álló teljes teret betöltő díszítő faragásainak harmóniájára, a melanéziai *kapkap*-okra, az afrikai szöttesek mintáira stb.

Nincsen tehát egyértelműen igaza a már idézett T. Barrow-nak (1961, 359.), amikor azt mondja, hogy még a díszítőművészet elemeinek is mágikus funkciója van. Kétségtelen, a beható vizsgálat során sokszor kiderül, hogy az ábrázolt figurális elem mágikus-vallási kapcsolódású (például az északi Salamon-szigetek dárdáinak stilizált s már-már

gemoetrikus mintának tűnő emberalakjai elhárító és segítő funkciókat látták el) vagy más ornamensek elsősorban nem díszítésként szolgálnak, hanem embert vagy állatot helyettesítenek (például a délnyugat-új-guineai aszmat pajzsok motívumai vagy az északnyugat-amerikai indiánok számos díszítménye). Más vizsgálatok viszont azt mutatják, hogy — a tisztán geometrikus ornamentikától eltekintve — sok motívum természeti előképekből származik. Példaként a magunk vizsgálatait említhetjük, amelyek során kimutattuk, hogy az északkelet-új-guineai Tami-stílusnál egyes motívumok és díszítményegyüttesek ékszerekre (görbe vadkanagyar, fonott karkötő stb.) vezethetők vissza (Bodrogi 1961, 165–174).

Problematisabb az esztétikai funkció a kifejezetten vallási-rituális vagy társadalmi-politikai funkciójú alkotásoknál. Példák sora mutat arra, hogy a munkát elsősorban rituális hasznossága szempontjából ítélik meg. Így a kongói regáknál — mint D. P. Biebuycktól tudjuk — minden munka, amit a *bwami* szövetség rendel meg, jó (1969, 17.). Ez annyit jelent, hogy célját és funkcióját betölti. Hasonlót állapított meg J. W. Fernandez a gaboni fangok (pangvék) által készített relikviatartó-figurákról. Mint írja, nem tud egyetlen esetet sem, hogy — ha kritizálták is a figurákat — ne vették volna át a művészetől. „Úgy látszik, az a nézet uralkodik, hogy bármely szobor betöltheti a maga funkcióját az ereklyetartó tetején, akár kielégítő esztétikailag, akár nem.” (1968, 728.) Ennek ellenére — jöllehet ez mellékes jelentőségű — a maszkot vagy szobrot esztétikai értékei alapján is megítélik. R. Sieber írja a nigériai igitálakról, hogy egy maszk megjelenésekor a nézők emócióit nemcsak a funkcionális asszociációk idézték elő, hanem a munka „well-carved goodness”-e (szépen faragott jósága) is (1971, 211.). R. Bohannon a nigériai tivekről jegyezte fel, hogy a vallási rítusokhoz szükséges, férfiakat és nőket reprezentáló póznákon elegendő, ha csak a száját és a szemeket jelzik. Egyesek mégis készítettnek figurális faragványokat e célra. Ezek sem hatékonyabbak, mint az egyszerűek, „de a figuráskák tekintélyt szereznek a tulajdonosnak és ... tetszenek a szemnek” (1968, 743.). Mindez arra mutat, hogy az egyébként rituálisan „jó” műalkotást esztétikailag is értékelik és a társadalom esztétikai értékrendje szerint ítélik meg. J. W. Fernandez vizsgálatai a fang relikviatartók figuráiról például azt mutatja, hogy az értékelésben a szimmetria a legfontosabb szempont, az ellentétes részeknek azonos méretűeknek kell lenniük (1968, 730.).

Mindebből — úgy gondoljuk — nyilvánvaló, hogy bár az alkotások (és itt nem a díszítőművészetekre gondolunk) elsősorban tartalmuk miatt jöttek létre, megtestesül bennük egyfajta művészi törekvés is, ami a kultúra esztétikai felfogásának megfelelő formaadásban jut kifejezésre. A műben így a mágikus-vallási és esztétikai visszatükröződés együttesen van jelen. Erre a lényeges jellemzőre mutatott rá egyébként Lukács György: „... a forma spontánul, tudatos esztétikai szándék nélkül, ami akkoriban (a művészetek kezdeteiről van szó) még egyáltalán nem is létezhetett, mindenféle rejtélyes 'művészet-akarat' nélkül, mint egy meghatározott tartalom formája érvényesül.” (1969, 196.).

Művészet és társadalom

Mivel minden művészet valamilyen módon társadalmi igényt elégít ki, nyilvánvaló, hogy a törzsi művészetet illetően is csak tendenciabeli és fokozati különbségekről szólhatunk. Ebben a vonatkozásban általánosságban mindenekelőtt azt a sajátosságot kell R.

Firth-tel egyetértve kiemelünk, hogy „a primitív művészet nagy mértékben szocializált” (1963, 171.), ami kétféleképpen is kifejezésre jut. Első aspektusként az említhetjük, hogy a művészet vallási és szűkebben társadalmi funkciója vonatkozásában mindig a léthez szorosan kapcsolódó feladatokat lát el. Úgy is fogalmazható ez, hogy a mindennapi létről ezen a szinten még nem vált le a művészet, hogy csupán saját, önálló, belső törekvései szerint formálja alkotásait. Az élethez való ilyen szoros, funkcionális kötődésből adódik, hogy a törzsi művészetekben (néhány hierarchikus organizációtól eltekintve) csak *egyetlen* művészet van és ez a művészet lényegében a közösség minden tagja számára azonos értékeket hordoz és mindenki számára érthető. Ez az „értés” természetesen nem jelenti azt, hogy a közösség minden tagja azonos mértékben, azonos mélységben fogná fel az alkotásokat; például az ezoterikus szférába tartozó munkák mélyebb tartalmát pontosabban csak a beavatottak ismerik. E tartalmi vonatkozású közérthetőség mellett jellemző, hogy a közösségnek lényegében egyetlen esztétikai értékrendje van és az egyedi alkotások megítélése ennek megfelelően történik. S mert a művésznek és közönségének alapjában véve azonos az értékrendje, a művész és művészete nem válik el a közösségtől: az alkotás rezonanciája közvetlen és általános. A művészet és a mindennapi élet szoros kapcsolódása jut kifejezésre egyébként abban is, hogy sokszor a művészet különféle megnyilvánulási formái sem különülnek el egymástól. Olyan „Gesamtkunst”, művészeti szinkretizmus ez, amelyben a rítusok során a mitológiai-vallási tartalom dramatikus előadásban, táncban, énekben, zenében és anyagi formában együttesen jelenik meg, nem külön-külön, hanem összességükben szolgálva a fő célt, a társadalom létének fenntartását, a kultúra alapvető értékeinek megőrzését és megerősítését.

De miben különbözik az eltérő tartalmakon és formákon túlmenően az egyes társadalmak vagy a törzsi horizonton belül a különféle fejlődési szintekhez tartozó közösségek művészete egymástól; milyen kapcsolódások, korrelációk állapíthatók meg társadalmi intézmények és művészi megnyilvánulások, esetleg formák között? Nem egy kísérlet történt ilyen összefüggések kiderítésére. Többen összefüggést vélnek felfedezni „statikus” társadalom és „statikus” művészet, illetve „dinamikus” társadalom és „dinamikus” művészet között. Úgy véljük, hogy az ilyen merev korreláció feltevése aligha tartható fenn és plauzibilisabb R. Firth rugalmasabb hipotézise, amely szerint „annak a társadalomnak a művészete, amelyben a szabályok kevésbé merev rendszerét találjuk, valószínűleg inkább a változatok nagyobb körét mutatja mind stílusban és motívumokban, valamint az összetett szimbolizmusban, mind a dinamikus minőséget egészében véve”. (1963. 170.) Mások művészeti formák és társadalmi-kulturális viszonyok között kísérletnek meg statisztikai módszerrel korrelációt felfedezni. Kétségtelen, hogy bizonyos társadalmi intézmények, meghatározott hiedelemszisztémák stb. művészi megnyilvánulásokat hozhatnak létre (például titkos társaságok → maszkok), a kapcsolódás azonban korántsem szükségszerű, az ideák nem feltétlenül objektívalódnak anyagi és művészi formában; másról, mint tendenciáról, itt sem beszélhetünk. Igen problematikusok viszont az olyan feltételezések, mint amilyen például J. L. Fischeré. Megvizsgálva az egalitárius és a hierarchikus társadalmak ornamentális művészetét, Fischer kimutatni véli, hogy „egalitárius társadalmakat egy sor eléggé egyszerű elemet ismétlő minták jellemezhetnek”, míg „olyan minták, amelyek egy sor egymáshoz nem hasonló elemet integrálnak, hierarchikus társadalmakat jellemezhetnek”. (1971, 144.) Még ha ilyen kapcsolódás esetleg fel is fedezhető, akkor is valószínűtlennek tartjuk az indokolást, amely a „biztonság” jellegének

tükrözését látja az elemek különféle elrendeződésének módjában (például: „A biztonság az egalitárius társadalmakban azoknak az egyenlő társaknak a számától függ, akikkel az egyén rendelkezik. A mintaelemek számának szaporításával az egyén szimbolikusan megsokszorozza barátait.” (1971, 145.)

A magunk részéről társadalom és művészet kapcsolódását vagy korrelációját más vonatkozásban véljük meghatározhatónak. A művészet – nem elsősorban formális esztétikai oldalának, hanem inkább *egészének* tartalmi vonatkozásában – egy-egy társadalom fejlettségi szintjét, gondolkodásának módját, ideológiájának és értékeinek rendszerét tükrözi esztétikailag. Mondhatjuk úgy is, hogy a művészet társadalmilag, ezzel együtt pedig ideológiailag és esztétikailag determinált és a tartalom vonatkozásában egyfajta *preformáció* érvényesül. Hegel megállapítását nemcsak az antikvitás művészeire, de a törzsi társadalom művészeire is érvényesnek tarthatjuk: a művész „nem maga vállalja a nemzés és szülés folyamatát, s nem vesztegeti idejét a művészetnek megfelelő valódi jelentések kergetésével, hanem előtte készen fekszik egy magán- és magáért való tartalom, ezt felveszi és magából szabadon reprodukálja” (1952–1955, II. 176.), illetve maga a forma is „meghatározást nyer a tartalom által, s ehhez hozzátartozik magán- és magáért valósága szerint, úgyhogy a művész, mint látszik, csak azt hajtja végre, ami magáért valóan már készen van fogalma szerint” (1952–1955, II. 15.).

Mindez nemcsak általában, de konkrétan is érvényes. Konkrétan úgy, hogy minden társadalom történetileg létrejött és kialakult művészete a folyamat minden metszetében az adott társadalom gondolkodását, felfogását, látásmódját tükrözi, és éppen a történeti alakulás sajátosságai miatt csak ezt és nem mást juttat kifejezésre. Elegendő itt Marxot idéznünk. „A görög művészetnek feltétele a görög mitológia, vagyis az, hogy a népképzelet öntudatlan művészi módon már feldolgozta magát a természetet és a társadalmi formákat. Ez a görög művészet anyaga. Nem bármely mitológia, a természetnek nem bármilyen öntudatlan művészi feldolgozása (a természetbe itt mindent, ami tárgyi, tehát a társadalmat is beleértve). Az egyiptomi mitológia sohasem lehetett a görög művészet talaja vagy anyaole.” (1972, 35–36.)

Magának az alkotásnak az esztétikai értékelését mindez nem befolyásolja. A fejlődés nem annyira a mű formai elemeiben jut kifejezésre, hanem a művészet egészében; abban, hogy milyen társadalmat és gondolkodást tükröz, a társadalmi fejlődés milyen szintjén jött létre, mennyiben közelít az objektív valósághoz. Világosan látja H. Read is ezt a fajta különbséget: „Egy néger maszknak . . . és Riemenschneider Ádám-fejének formai értékei csaknem egyenlőek. Amiben különböznek, az a transzcendentális értékek eltérő fokának kifejezése . . . a nekik megfelelő vallások értékeinek különbségében nyilvánul ez meg, nem pedig művészi érzékenységük fokában.” (1954, 62.)

A forma

Igaza van A. A. Gerbrandsnak, amikor nem talál egyetlen olyan formai elvet sem a törzsi művészetben, amelynek *csak erre* jellemző egyetemes érvénye lenne. A formák – akár kétdimenziós, akár plasztikus művészetről legyen is szó – a fényképszerű naturalizmustól a legabsztraktabbáig végtelen változatosságot mutatnak. Itt is, mint más aspektusok

esetében, néhány általános elv érvényesülését láthatjuk csupán, mindenesetre olyan elveket, amelyek más művészetekben is megjelennek.

Legfontosabb tendenciaként azt állapíthatjuk meg, hogy a törzsi művészet plasztikus alkotásaiban nagyrészt a frontalitás elve az uralkodó. Az antropomorf szobrászatban az alak szembe fordul a nézővel, mindkét talpán egyenlően viseli a test súlyát, teljesen és egyformán érintve a földet, a testet az orron és a köldökön át húzott képzeletbeli vonallal két egyenlő értékű félre osztja, a váll és a csipő azonos magasságban helyezkedik el. (A frontalitásnak ez az elve vonatkozik mutatis mutandis – az ülő, guggoló figurákra is.) A frontalitásnak ebből a mozdulatlanságot hangsúlyozó szabályából következik, hogy a mozgás ábrázolása a plasztikában csak elvétve bukkan fel (kivéteklént az amerikai kultúrák agyagfiguráit említhetjük). Az egyensúlyos felezésnek ez a módja jut kifejezésre általában a maszkplasztikában is. Mindezt még kiegészíthetjük azzal, hogy a két test- vagy maszk-fél rendszerint tükröképszerűen szimmetrikus; ha pedig aszimmetrikus megoldással találkozunk, mint például egyes eszkimó maszkok esetében, vagy a szobrokon alkalmazott kiegészítő díszítő festésben, illetve véséseken, a két arc-fél harmóniában – egyensúlyban tartására való törekvés itt is szembetűnő. Jóval ritkábbak azok a plasztikus, főleg reliefes munkák, amelyeken az oldalnézet adja a hatást; példaként a mezoamerikai művészet egyes kőből faragott fejábrázolásait, domborműveit vagy kővéseit említhetjük meg.

Legnagyobb részt a szigorú szimmetria elve érvényesül a díszítőművészet területén is. Különösen ott, ahol kifejezetten esztétikai célzatú díszítéséről van szó, jobbára a két- vagy többosztatú arányosság elve jut kifejezésre: a motívumok egyezése az ellentétes oldalakon vagy helyeken, a körbefutó sávokban elhelyezett díszítések esetében a sávon belüli minták azonossága, a függőleges és/vagy horizontális szalagok arányos elosztása stb.

Ugyancsak általános formai jellegzetességeként említhetjük meg a perspektivikus ábrázolás teljes hiányát. Mivel úgy ábrázolják a dolgokat, amilyenek azokat tudják, ismerik, az alakok rövidülés nélkül, lehetőleg legnagyobb felületükkel kerülnek a domborműre vagy a rajzokkal, festményekkel borított felületre. Az alakok eltérő nagysága – emberábrázolás esetében – legfeljebb a társadalmi különbségek kifejezésére szolgál, amint ennek példáit nem egy benini – főnököt és kíséretét ábrázoló – domborműről ismerjük. A többalakos ábrázolás a körplasztikák esetében ritka, s ha ilyen van, az is leginkább az „anya gyermekével” témára szorítkozik.

A perspektíva hiánya mellett említhetjük meg a kompozíció szinte általános hiányát a grafikus, figurális művészetben. A művész ember- vagy állatalakjait többnyire rendszer nélkül helyezi el a rendelkezésére álló felületen (itt elsősorban a sziklaképekre gondolunk), sokszor a már meglevő figurára festve fel az újabbak körvonalait. Ha mégis találunk kompozíciót, akkor ez a témából következik, mint például egyes dél-afrikai sziklafestmények vadász-, az észak-amerikai indiánok vadász- vagy harci, illetve az ausztráliai vadász- és táncjelenet-ábrázolásain. Míg itt a kompozíció nem vezethető vissza esztétikai-formai megfontolásokra, hiszen általában a rendelkezésre álló nagy felület nem kényszeríti ilyen megoldásra a művészt, az észak- ausztráliai Arnhem-föld kéregfestésében a kéreglapok meghatározott alakja és az ábrázolás jellege miatt már határozott képszerkezet kialakítására van szükség. Ilyen kényszerszabta kompozíciós megoldásokkal találkozunk például a testdíszítés különféle módozatainál, a testfestésnél vagy a tetoválás-

nál is. Itt említhetjük meg, hogy a figurális munkák esetében a legnagyobb felület ábrázolásának elve is kifejezésre jut; az emberalakok általában szemben, az állatalakok oldalnézetben vannak ábrázolva.

További jellemző vonásként említhetjük meg az ábrázolások konvencionalizmusát. A részletek (például fül, orrcimpa) variálásától eltekintve az arcvonások elrendezése és megformálása a stílus alapelveinek megfelelően történik: az antropomorf figurák általában az embert ábrázolják, és nem egy-egy személy konkrét vonásait adják vissza. Eltekintve néhány magasszintű kultúra nem gyakori műveitől (példaként a nigériai Ifét és az amerikai magaskultúrák művészetének számos alkotását idézhetjük), a szó szoros értelmében vett portréval nem találkozunk. Még azokban az esetekben, amikor személynévvel megnevezett plasztikákkal van dolgunk, sem beszélhetünk igazi portrékról. Így a kongói kubák méltán híres királysobrain sem állapíthatunk meg egyéni vonásokat; megkülönböztetésük — a néven kívül — a király valamelyik kiemelkedő tetteinek, tulajdonságának a szobron való feltüntetésével történik. (Például Bope Pelenge szobrán a talapzaton üllőt láthatunk annak jelzésként, hogy a király kitűnő kovács volt.)

A konvencionalizmus azonban nem jelenti azt, hogy a művésznek ne lennének meg a maga sajátos eszközei az ábrázolt földi vagy természetfölötti lény elképzelt tulajdonságainak megmutatására. Így az eltorzított arc, a kinyújtott nyelv, a tágranyitott, faragott vagy berakott fogakkal ellátott száj, a kidülledt szem stb. a figura félelmetességét fejezheti ki, akár azzal a céllal, hogy ezzel természetét pontosan jelezzék, akár azért, hogy elhárító-védő funkcióját biztosítsák. (Ilyen tulajdonság-kifejező eszköz például a férfi nemi jelleg túlzott hangsúlyozása a férfiasság és a hatalom jeleként vagy mágikus elhárító célok miatt.)

A művész

Herder ismert megállapítása — „Das Volk dichtet” — *mutatis mutandis* a törzsi művészet vizsgálata terén is sokáig hatott. Bár a preformáció elvének megfelelően a tézis annyiban érvényes ugyan, hogy a művészetben a társadalmi gondolkodás, a közösségi világkép objektívalódik és a művész ennek a tartalomnak a társadalom esztétikai felfogásához igazodó megformálója, mégis az egyén és közösség kölcsönös függésének ebben az elvben különösképpen tükröződő módja miatt a művészre irányuló kutatásokat hosszú ideig sajnálatosan elhanyagolták. Elszórt adalékoktól eltekintve E. Vatter volt az első, aki — megállapításait kevésbé konkretizálva ugyan — 1926-os munkájában a művész szerepével is foglalkozott; mégis a kérdés (a harmincas évek elszigetelt kezdeményei után) csak napjainkban kapta meg megérdemelt hangsúlyát.

Kezdjük mindjárt annak megállapításával, hogy számos társadalomban a művész nem vagy csak kis mértékben különül el a közösség többi tagjától. Különösen az ezoterikus szertartások céljait szolgáló alkotásoknál fordul elő, hogy a résztvevők maguk készítik el a szükséges rituális kellékeket. Így például az afrikai dogonok *aww* közösségeiben minden résztvevő maga faragja az általa használt maszkot; a melanézia Új-Hebridákon az egyes rétegelt titkos társaságokban, férfiszövetségekben az új fokozatba lépők számára bevezetőik készítik el a maszkot; Ausztráliában és másutt a jelenlevő férfiaknak csaknem mindegyike részt vesz például a homo-rajzok előállításában, a test díszítésében stb. Különösen így van ez a használati tárgyak esetében; sok társadalomban jóformán minden férfi és nő ért többé-kevésbé a saját tevékenységi területéhez tartozó

tárgyak készítéséhez és díszítéséhez. A férfi és női munkamegosztás egyébként változatos; szabályként állapíthatjuk meg azonban, hogy a festészet (hacsak nem díszítő festészetről van szó) és a szobrászat szinte kizárólagosan férfitevékenység.

Mégis azt látjuk, hogy minden közösségben ismerik és valamilyen módon elismerik azokat, akik a többihez képest jobban értenek művészi alkotások készítéséhez, használati tárgyak díszítéséhez és ezért szívesen fordulnak hozzájuk. A. A. Gerbrands írja a dél-nyugat-új-guineai aszmatokról, hogy „jóllehet bármelyik férfi el tudja készíteni a maga kivájt csónakját, evezőjét, dárdáját, íját, sőt talán még saját dobját is, a bonyolultabb vagy finomabb famunkák faragása végett elismert fafaragók egy kis csoportjához fordulnak”. (1962, 37.) De még ott is, ahol látszólag közösségi munkával készül egy-egy objektum, ez a munkában járatosabb mester irányításával történik (mint például az északnyugat-amerikai haidák hatalmas totemoszlopainak faragása vagy az új-guineai Sepik-vidéki szellemtemplomok festményeinek esetében). A művész azonban csak kis mértékben válik el közösségének többi tagjától; a munkamegosztásban nem foglal el külön helyet, munkáját csak időlegesen veszik igénybe és létfenntartását mindenekelőtt vadász, földművelő stb. tevékenysége biztosítja.

Erőteljesebb a specializálódás ott, ahol különféle okok miatt (például a rendelkezésre álló földterület elégtelen a lakosság élelmezésére) egy-egy közösség művészi, ipari vagy kereskedelmi tevékenységgel kénytelen foglalkozni, mint például Északkelet-Új-Guinea vagy a Massim-térség szigetein; a falvak vagy családok szerinti munkamegosztásban készített tálak, dobok, fejtámaszok, dárdák, pajzsok, díszített csónakok stb. a kereskedelem révén széles területek használati tárgy- és művészeti igényeit elégítik ki.

Általában elmondható, hogy a specializálódás és a művész társadalmi különállása a munkamegosztás fejlődésének függvénye. Ettől és a piac igényeinek mértékétől függően találkozunk művészekkel vagy művészi kézművesekkel (az előbbi kifejezéssel a két kategória közötti alig észrevehető átmenet miatt általában az utóbbiakat is jelöljük), akik idejük kisebb-nagyobb részében alkotói tevékenységet folytatnak, vagy éppenséggel jóformán *csak* ilyen munkát végeznek. Úgy látszik, hogy ez a típusú specializálódás sokfelé a fémművességhez kapcsolódik, mint például a borneói dajakoknál, akiknél (kardok, kések előállítására gondolunk) a kovácsmesterség esetében specializált markolatfaragók, hüvelykészítők is vannak, s ahol törzsi csoportok szerinti munkamegosztással is találkozunk, vagy Afrika nem egy társadalmában, így például a bambaráknál, dogonoknál vagy szenufóknál, ahol a kovács a vasművesség mellett fafaragással is foglalkozik. Előfordul, hogy egy-egy törzs művészi munkáit csak néhány faragó készíti, létfenntartását nagyrészt vagy akár teljesen erre a tevékenységre alapozva. H. Himmelheber írja például Libéria és az Elefántcsontpart két törzséről, hogy az innen ismert faragványokat a vizsgálat idején lényegében egyetlen művész és tanítványai készítették. (1963, 80.)

Ez azonban inkább kivételesnek számít, mintsem szabálynak; általában azt látjuk, hogy a teljes specializálódás és a művész-mesterember munkamegosztásbeli elkülönülése csak a fejlett hierarchikus társadalmakban tűnik fel, ahol az udvari művészet mellett már valamilyen fajta népművészet is létrejön. A művész-mesteremberek itt céhszerű szervezetbe tömörülnek és jórészt szakmájukból élnek. Dahomeyben például a sárgarézöntők és az applikált textíliák mesterei a király alkalmazásában állottak, udvari emberek voltak, műveiket csak a király és a főnökök számára készítették. A faragás itt inkább nép-

művészetnek számít, sokan maguk faragnak, ami a fafaragás és a vallás szoros kapcsolatából adódik. Céhszerű szervezetbe tömörültek és elsősorban az udvar számára dolgoztak Beninben az öntők és a faragók is. Kamerunban még fejlettebb a specializálódás; a faragók között vannak, akik csak maszkokat, tálakat vagy zsámolyokat készítenek, egy-egy anyagpipa-készítő pedig csak egy-egy típus gyártására specializálja magát. A művész itt nagyobb területeket lát el termékeivel és már nem megrendelésre, hanem piacra dolgozik. Hasonló volt a helyzet a régi Mexikóban is. Az alkotások java részét specialisták vagy specialisták csoportjai készítették; különösen az építészetben, az architektúráis díszítményeknél és az aranyművességnél volt ez a helyzet. Mint D. T. Easby írja az aranyművesekről: „A spanyol hódítás idején a specializálódásnak olyan fokát érték el, amelynek láttán bármelyik modern szakszervezet szégyenkezhetne.” (1971, 298.)

A művész társadalmi helyzete, tekintélye területenként és társadalmanként eltérő. Ahol a munkamegosztásban tevékenysége még nem különült el, ott – ha számon is tartják képességeit – nem válik el érzékelhetően a közösségtől. A. A. Gerbrands az aszmat fafaragókról szólva megjegyzi: „... az a tény, hogy valaki művész, csak igen korlátozott mértékben választja el a többi falubelitől”. (1962, 37.) Azokban az afrikai társadalmakban, ahol a kovács egyúttal faragó, bizonyos fokig „szent”-nek számít; a kovács az a személy, aki például az eredetmítoszokban a kultúrhérosz szerepét is betölti. Polinéziában a művészek egyfajta arisztokratikus csoportot alkottak, és a papok, a *tohungák* elkülönült és tekintélyes rétegéhez tartoztak. Ugyancsak kiemelkedő volt a művész társadalmi helyzete a kongói kubáknál. Itt a különféle mesterségek képviselői udvari tisztviselők voltak. A legnagyobb tiszteletben a fafaragók képviselője, a *nyibina* részesült. Általában ugyanezt mondhatjuk el az „udvar” számára dolgozó, testületbe tömörült, más társadalmakból ismert művészekről is.

A hivatás sokszor öröklődik; generációkon keresztül apáról fiúra száll és családi foglalkozásnak számít. Ez kötelező érvényű is lehet. Így például a nyugat-afrikai szenufóknál a fafaragók külön kasztot alkotnak, amely a meglevő négy közül a legalacsonyabb rangú. A kasztba született férfinak faragónak *kell* lennie. A leggyakoribb azonban azonban az, hogy a művész hajlama szerint szabadon választja hivatását és a szakmát vagy maga sajátítja el valamely gyakorlott mester munkájának megfigyelésével, vagy inaskodik. Ez több évig tarthat, a növendék a tudás átadásáért megfizeti a mestert, sőt hosszabb-rövidebb időn keresztül csak a mesteren keresztül értékesítheti munkáját, amelyért tőle kapja a fizetséget. A fizetség kötelezettsége néha azzal jár, hogy a jövőendő művész más mesterséget választ. H. Himmelheber például megkérdezett egy baule faragót, miért választotta ezt a hivatást. A faragó közölte, hogy eredetileg szövő szeretett volna lenni: „Mivel azonban a nagybácsim faragó volt és kész volt ingyen tanítani engem, apám úgy rendelkezett, hogy ezt a mesterséget tanuljam ki.” (1963, 84.)

A művész és a közösség kapcsolata a munka elismerésében is kifejezésre jut. Ennek módozatai igen változatosak. Különösen ott, ahol nincsen különösebb specializálódás, az elismerés a tetszés nyilvánításában fejeződik ki, vagy éppen magától értetődő, hogy a művész például a szertartási kellékek esetében a közösségi munkából ezek készítésével vegye ki a részét. Másutt viszont, ahol a művész idejét részben vagy teljesen alkotással tölti el, az anyagi ellenszolgáltatás rendszere alakul ki, akár megrendelésre, akár „piacra” dolgozik. A régi Mexikóban például az aranyművesek szabadon cserélhették el termékeiket Tlaltelolco piacterén. Másutt, így a melanéziai Észak-Új-Írországbán, a *malangan*

figurákat faragó művészek a munka ideje alatt ellátásban részesülnek (egyébként általános, hogy hosszabb ideig tartó munka esetén a megrendelő gondoskodik a művészről), majd a munka végeztével disznóból és terményekből álló fizetést kap. Mivel az ellenszolgáltatás módjai igen változatosak, az egyes alkotások esetében általánosságban annyit állapíthatunk meg, hogy a megrendelő (legyen az egyetlen személy vagy csoport – a kongói regáknál például a *bwami* szövetség adja a megbízást a művésznek a kultikus tárgyak készítésére) és a művész állapotodik meg az ellenértékben; ennek mértéke a hagyományosan kialakult árviszonyokon belül a művész hírneve, az alkotással járó munka mennyisége, esztétikai kivitelezése, értéke szerint alakul. Lényegében ez a helyzet a díszített használati tárgyak esetében is, amelyek többnyire megrendelő nélkül készülnek és kerülnek kereskedelmi forgalomba; nem egy esetben, például Északkelet-Új-Guineában vagy a délebbi Massim-térségben jól nyomon követhető, hogyan növekszik a termék értéke a „műkereskedelem” közvetítő hálózatán keresztül.

Az alkotás mindig kissé „szent” folyamat. Fémről, fából vagy bármilyen más anyagból létrehozni valamit, ami csak lehetőségként rejlik benne, nehéz és technikailag is problematikus és még bonyolultabb folyamat, ha kultikus tárgyról, a természetfölötti hatalmakhoz kapcsolódó dolgokról van szó. Ebből adódik, hogy (mindenekelőtt kultikus objektumok esetében) a művész többnyire elkülönült helyen dolgozik, az őserdő rejtekében, az avatatlanoktól távol; munkája megkezdése előtt vagy annak végzése közben bizonyos szabályokat tart be, áldozatot mutat be, és az átlagos embernél szorosabban kötődik a természetfölötti szférához. Csak néhány példát említünk: az afrikai dan kovácsfaragóknak különféle mágikus eljárásaik vannak, amelyeket részben a kovács, részben a faragó munkánál alkalmaznak; a borneói dajakoknál a kovácsot a kovács-szellem „lelkesíti” meg, akinek időnként áldozatot mutat be, hogy mesterségét jól űzhesse; a régi Mexikóban az aranyműveseknek külön istenük volt, Xipe Totec, akinek áldozatot mutattak be; Új-Zélandban a faragó férfit munka közben nő nem közelíthette meg, mert ezzel megszegte volna a tabut és veszélyeztette volna a munka sikerét stb.

A törzsi társadalom művésze, mint egyén, csak az utóbbi időben került a kutatás előterébe. A művészre irányuló vizsgálatok elhanyagolását annak a feltevésnek is tulajdoníthatjuk, amely szerint a hagyomány olyan kényszerítő erővel köti meg az alkotót, hogy annak köréből nem tud kitörni és az egyszer kialakult stílusnak megfelelően kénytelen és tud csak alkotni, vagy mint például T. Barrow állítja, a művész „mindenekelőtt mesterember, akinek a számára a művészet kézműves tevékenységének a kiterjesztéséből adódik” (1956, 309.). Az újabb kutatások ismeretében árnyaltabban látjuk közösség és egyén viszonyát. Kétségtelen, hogy a hagyomány kötő ereje a törzsi társadalmakban nagyobb, mint korunk Európájában. Ez szükségszerűen adódik abból, hogy a változás folyamata tradicionális viszonyok között igen lassú, és ennek tulajdonítható, hogy az egyszer kialakított formákhoz merevebben ragaszkodnak. A művészet esetében ez a kötöttség azonban csak határokat, mezsgyéket jelent; a közösség által elfogadott stílus egészen belül lehetőség van a viszonylag szabad változtatásra. Az egyes stílusok egyformasága csak látszólagos, a beható vizsgálat során az egyes művészek alkotásai egymástól jól elkülöníthetők. A. A. Gerbrands például (1969) az aszmat *wow-ipit*-ek, a faragóemberek által készített keményfahengerek, bambuszkürtök és ősfurák elemzése során kimutatta a munkák közötti, az alkotó egyéniségéből következő eltéréseket; K. Kupka az észak-ausztráliai kéregfestményeken a regionális stílusokon belül ismerte fel az

egyes művészek alkotásait (1965); H. Himmelheber pedig a dan-kran faragók munkáin fedezte fel az egyéni stílus jegyeit (1963). A helyi közösség számára ezek a különbségek egyébként mindenütt nyilvánvalók, és ez nemcsak a könnyebben azonosítható plasztikus alkotásokra, hanem a mechanikus eljárásokkal készített munkákra is vonatkozik. Elegendő W. Faggot idéznünk, aki Nigériáról írja: „A keskeny textilanyagok férfi szövői csaknem mindig felismerik a maguk készítményét, jóllehet a minták a névvel megkülönböztetett motívumok helyi repertoárjából kerülnek ki, és ha ők képesek erre, akkor ezt a kutató is meg tudja tenni.” (1971. Bevezetés. Oldalszám nélkül.)

Az egyéni művésznak kell tulajdonítanunk egyébként az egyes művészetek, stílusok, műfajok kialakítását, létrehozását és változását is. Bár a közösség rezonanciájától szükségszerűen függően egyetlen ember volt az, aki valamely meglevő idea anyagban történt érzéki megjelenítésére, a képzet antropológiai vagy zoomorfizálására, esetleg általunk absztraktnak nevezett megformálására kísérletet tett, másodrendű kérdés az, hogy a formát álomlélménnyel (mint a kongói kubák *masamboj* maszkjánál) magyarázzák-e vagy a formát a minta birtokosa rendeli meg, mint például az észak-új-írországi *malangan* figurák esetében. (Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy nincsen minden társadalomnak képzőművészete, még ha vallási-mágikus képzetei lényegében meg is egyeznek egy másik, képzőművészettel rendelkező társadaloméval. Egy formátlan kő ugyanazt a funkciót töltheti be, mint egy mesteri antropomorf szobor.) Az így egyszer megtalált forma vagy formák egyéni – bár a stíluson belül maradó – változataiból adódhattak azután azok a stíluskorszakok, amelyeket sokszor inkább feltételezünk, mint történetileg nyomon követhetünk. Nem zárhatjuk ki természetesen azt a lehetőséget sem, hogy egy-egy társadalomban *lényeges* belső stílusváltozás egyáltalán nem volt (a kölcsönzés-átvétel kérdését itt nem érintjük); tudjuk, hogy a gyorsabban fejlődő és a hagyományoktól kevésbé kötött európai művészetben is milyen kevés olyan művész volt, aki gyökeresen új stílust volt képes kialakítani, s hogy a stílusváltás időbeli mértéke a társadalmi fejlődés általános gyorsaságának a függvénye.

Alkotó és alkotó között magától értetődően a törzsi társadalomban is vannak különbségek. A művészeti munkák illusztrációi és a múzeumi tárlók tárgyai gyakran azt a téves képzetet keltik, mintha minden alkotás remekmű lenne. A múzeumi raktárak ismerői azonban jól tudják, hogy hány alacsony nivójú munka közül emelkedik ki az a néhány, esztétikailag magasrendű alkotás, amely egy-egy társadalom művészetét méltó módon reprezentálja. Ennek oka nemcsak abban keresendő, hogy nincsenek mindenütt specialisták, hanem a művészek közötti belső alkati különbségekben is. Különösen ott, ahol öröklődik a mesterség, vagy ahol már a művészi „termelés” megindulásáról beszélhetünk, a faragók jó része nem tesz többet, mint az ismert munkákat utánozza, különösebb intuíció és ihlet nélkül gyártva konvencionális, sztereotip darabjait. Az ilyen esetben, H. Himmelheberrel szólva „a faragó általában inkább kézműves, mint művész” (1963, 85.), aki jóformán csak rendelésre dolgozik. Másutt, mint a kongói csokvéknél is, a faragó nem vár megrendelésre, kedve, ihletettsége szerint dolgozik és már a mi értelmünkben vett művésznak tekinthető. Mint Himmelhebernek mondta egy csokve művész: „A szívem olykor nyugtalanra válik. Azt mondja nekem, hogy lássak hozzá valamilyen jó faragáshoz. Ilyenkor fogom a szerszámaimat, és visszavonulok titkos munkahelyemre a bozótban. Mihelyt valamilyen szép tárgyat faragtam, a szívem újból megnyugszik.” (Himmelheber 1963, 85.)

A stílus

A stílust szokványosan úgy határozhatjuk meg, mint azonos (hasonló) formai elemek meghatározott körben (korszakban) érvényesülő, a művész és a társadalom számára normaként ható együttesét. Aszerint, hogy a formai elemek együttese milyen körben érvényesül, hogy e körön belül milyen változatok jelennek meg stb., további megkülönböztetésekre nyílik lehetőség.

Törzsi stílusról abban az esetben szólunk, ha a stílus egyetlen etnikai csoportra, esetleg rokon etnikumok együttesére korlátozódik. Az előbbire példaként az új-zélandi maori művészetet vagy Afrikából a bambara stílust, az utóbbira a borneói dajakok, az eszkimók vagy az északnyugat-amerikai indiánok művészetét említjük. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a törzsi vagy más kifejezéssel jellemzett stílusok uniformizáltak lennének. Abban a mértékben, ahogyan az etnikai csoport egyes részei egymástól elszigetelődnek, vagy ahogyan más csoportok művészetéből hatásokat vesznek át (tehát meghatározott történeti körülmények következtében, ide értve az egyéni művészek alkotásainak stílusváltozatait is) világosan felismerhető al-stílusok jöhetnek létre. Példaként a nigériai jorubákat idézhetjük, ahol több lokális stílussal találkozunk, vagy a szumátrai batakokat, ahol két nagyobb al-stílus alakult ki stb. További különbség adódhat a nemek közötti munkamegosztásból: így az eszkimóknál a férfiak realisztikus faragásokat és karcolt figurális rajzokat készítenek, a nők pedig hímzett vagy applikált munkáikon geometrikus díszítőelemeket használnak. Ugyanezt az eltérést láthatjuk az északnyugat-amerikai indiánoknál vagy az új-zélandi maoriknál, ahol a férfiak fafaragásaikat görbe vonalú, spirálisos ornamensekkel látják el, míg a nők által készített szövésen szögletes minták tűnnek fel. Ha nem is gyakran, de — különösen fejlettebb munkamegosztás és specializált iparok esetében — olyan etnikumokról is tudunk, ahol a különféle anyagok megmunkálásában, díszítésében különféle stílusok léteznek. Bascom a nigériai jorubáktól említ ilyen, ún. mesterség-stílusokat a fafaragásban, a vas- és a sárgaréz-munkákban, a tökedények díszítésében, a fazekasságban, a kosárfonásban, a szövésben, a hímzésben, a bőr- és gyöngymunkákban, a textíliák festésében stb. (1969, 99–119.)

Egy-egy művészeti stílus sokszor nem korlátozódik egyetlen etnikumra, hanem több társadalomnak van közös stílusa. Példaként az észak-amerikai síksági indiánok gyöngymunkáit és festészetét, Afrikából a kameruni „Grassland” művészetét, Óceániából pedig különösen az új-guineai stílusokat említhetjük. Ilyen esetekben *stílusprovinciáról*, *regionális stílusokról* vagy *művészeti térségekről*, *területekről* szólhatunk. Az ilyen, több etnikumra kiterjedő stílusok kulturális és kereskedelmi kapcsolatokra vezethetők vissza, esetleg arra a tényre, hogy egy vagy több központ kereskedelmi tevékenysége révén nagyobb területet, több etnikumot lát el művészeti produktumaival. Jó példa erre az északkelet-új-guineai, Huon-öbölről elnevezett stílustérség, ahol több kézműves-centrumról jutnak el csónakok, fatálak, dobok, agyagedények, fejtámaszok, ékszerek stb. a különféle etnikai csoportokhoz, amelyek maguk esetleg semmiféle művészi vagy kézműves tevékenységet nem folytatnak. Al-stílusokkal vagy stíluscsoportokkal természetesen ilyenkor is találkozunk. Különösen szembeötlő ez az észak-új-guineai Sepik-térségben, ahol számos, kisebb-nagyobb kiterjedésű stíluscsoportot különített el a kutatás. Mint a törzsi stílusokban, úgy a regionális stílusokban is megtaláljuk az ún. mesterség-stílusokat, előfordul az átvétel, a stílusösszeolvadás, a másolás stb. Az utóbbira —

Margaret Mead kifejezését használva — az „importált kultúrájú” arapseket említhetjük, akiknél a művészet parazitának mondható, amennyiben idegen elemeket vesz át, szisztematikusan másolva őket.

Az átvételről szólva említjük meg, hogy ez nem egy esetben szabályos „vétél” formájában történik. A forma „copyright”-ja egyes személyek vagy csoportok birtokában lehet, és az „eladás” rendszerint nem egyes formákra, például maszkokra, hanem a velük kapcsolatos egész komplexumra, rítusokra, énekekre, táncokra stb. vonatkozik. Ebből adódnak azután a regionális stílusoknak azok az esetei, amikor egy-egy társadalmi, vallási stb. intézménnyel együtt meghatározott formák és stílusok több társadalomban is előfordulnak, és ott más stílusokkal együtt élnek és hatnak.

Mindebből — és a korábban mondottakból — két következtetést vonhatunk le. Így nyilvánvaló — magától értetődősége miatt ezzel behatóbban nem foglalkozunk —, hogy minden stílustörténeti folyamatok eredménye és általunk ismert megnyilvánulásai mind belső fejlődés, mind külső kapcsolatok, átvételek, hatások nyomán jöttek létre.

Láttuk ugyanakkor azt is, hogy — mivel az egyes stílusok nagyon is differenciáltak, (A. A. Gerbrandsszal szólva) „az európai szemlélőnek az a benyomása, hogy a nem európai művészet uniformizált, nagyon is illuzórikus” (1969, 70.). Minden differenciáltság ellenére azonban minden stílusban van egy vonal, egy vezérmotívum, amely a lényegileg azonos formajegyek révén megadja a stílus egységét. [A Bascomtól ismert (1969) íbo példa, akiknél nemcsak egységes törzsi stílusról, hanem határozott egyéni stílusokról sem beszélhetünk, szinte egyedülálló jelenség. Sokkal általánosabb, hogy a művészet legmagasabbban fejlett ága nyomja rá bélyegét a többi műfaj alkotásaira, és hogy a formaadás elve mind a képző-, mind az ornamentális művészetben azonos tendenciát mutat.] Ezt a vezérmotívumot a figurális alkotások alkotják, ezek közül is azok a vallási-mitologikus kötődésű munkák, amelyek transzcendens sűrítő képességüknél fogva vagy — R. Redfield kifejezésével élve — „ikon” jellegük miatt a művészet egészét mind tartalmi, mind formai vonatkozásban meghatározzák.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAM, L.
1954 Primitive Art. Penguin Books. London.
ADAM, L.—H. TRIMBORN
1958 (szerk.): Lehrbuch der Völkerkunde. Stuttgart.
ALTMAN, R.: In: HASELBERGER, H.
1961 Comments. *Current Anthropology* II, 355.
APOLLINAIRE, G.
1973 válogatott művei. Budapest, 560.
BALFOUR, H.:
1893 The Evolution of Decorative Art. London.
BASCOM, W.:
1969 Creativity and Style in African Art. In: BIEBUYCK, D. P. 1969, 99–119.
BARROW, T. T.:
1956 Maori Decorative Carving. *Journal of the Polynesian Society* LXV, 305–331.
BARROW, T. T.: In: HASELBERGER, H.
1961 Comments. *Current Anthropology* II, 359.

- BERNAL, I.:
 1969 Individual Artistic Creativity in Pre-Columbian Mexico. In: BIEBUYCK, D. P. 71–83.
- BIEBUYCK, D. P.:
 1969 (szerk.): Tradition and Creativity in Tribal Art. Berkeley/Los Angeles
- BOAS, F.:
 1955 Primitive Art. Oslo, 1927. (Reprint: New York)
- BODROGI, T.:
 1961 Art in Northeast New Guinea. Budapest
- BONANNAN, R.:
 1968 Artist and Critic in an African Society. In: FRIED, M. H. 738–745.
- CLAERHOUT, A. G. H.:
 1965 The Concept of Primitive Applied to Art. *Current Anthropology* VI. 432–438.
- COCCHIARA, G.:
 1965 Az örök vadember. Budapest.
- DARK, PHILIP J. C.:
 1965 In: CLAERHOUT, A. G. H. Comments. *Current Anthropology* VI, 433.
- DARK, PHILIP J. C.:
 1967 The Study of Ethno-Aesthetics: The Visual Arts. In: HELM, J. 131–148.
- DÜRER, A.:
 1971 Schriften und Briefe. Reclam, Leipzig.
- EASBY, D. T.:
 1971 Ancient American Goldsmiths. In: OTTEN, 298–310.
- EINSTEIN, C.:
 1915 Negerplastik. Leipzig
- EXOTISCHE UND MODERNE KUNST
 1968 Rautenstrauch-Joest-Museum – Wallraf-Richartz-Museum. Köln.
- FAGG, W.:
 1961 In: HASELBERGER, H. Comments. *Current Anthropology* II, 365–367.
- FAGG, W.:
 1971 (szerk.) The Living Arts of Nigeria. London.
- FERNANDEZ, J. W.:
 1968 Principles of Opposition and Vitality in Fang Aesthetics. In: FRIED, M. H. II. 725–737.
- FIRTH, R.:
 1936 Art and Life in New Guinea. London-New York.
- FIRTH, R.:
 1963 The Social Framework of Primitive Art. In: Elements of Social Organization. Boston, 1963.
- FISCHER, J. L.:
 1971 Art Styles as Cultural Cognitive Maps. In: OTTEN, 140–162.
- FRASER, D.:
 1965 In: CLAERHOUT, A. G. H. Comments. *Current Anthropology* VI, 434–435.
- FRASER, D.:
 1968 (szerk.): Early Chinese Art and the Pacific Basin. New York.
- FRASER, D.:
 1971 The Discovery of Primitive Art. In: OTTEN, 20–36.
- FRIED, M. H.:
 1968 (szerk.): Readings in Anthropology I–II. New York.
- FROBENIUS, L.:
 1896 Die Kunst der Naturvölker. *Westermanns Monatshefte* LXXIX.
- FROBENIUS, L.:
 1974 Fekete dekameron. Budapest.
- GERBRANDS, A. A.:
 1950 Kunststijlen in West Nieuw-Guinea. Een voorlopig onderzoek. Indonesië IV, 251–283.

- GERBRANDS, A. A.:
 1957 Art as an Element of Culture, Especially in Negro-Africa. Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde Leiden, No. 12. Leiden.
- GERBRANDS, A. A.:
 1962 Symbolism in the Art of Amanamkai, Asmat, South New Guinea. In: The Wonder of Man's Ingenuity. Mededelingen van Rijksmuseum voor Volkenkunde. Leiden, 37-42.
- GERBRANDS, A. A.:
 1969 The Concept of Style in Non-Western Art. In: BIEBUYCK, 58-70.
- GERMANN, P.:
 1910 Das plastisch-figürliche Kunstgewerbe im Grassland von Kamerun. *Jahrbuch des Stadtischen Museums für Völkerkunde zu Leipzig* IV, 1-37.
- Goethes Sämtliche Werke. V. West-östlicher Divan. Jubiläums-Ausgabe. E. n.
- GROSSE, E.:
 1894 Die Anfänge der Kunst. Freiburg/Leipzig.
- GROVES, W. C.:
 1936 Secret Beliefs and Practices in New Ireland. Oceania VII, 220-246.
- HADDON, A. C.:
 1894 The Decorative Art of British New Guinea. Cunningham Memoirs Nr. 10. Dublin.
- HADDON, A. C.:
 1895 Evolution in Art. London.
- HASELBERGER, H.:
 1961 Method of Studying Ethnological Art. *Current Anthropology* II, 342-384.
- HEGEL, F.:
 1952-1955 Esztétikai előadások. I-II. Budapest.
- HEIN, A.:
 1890 Die bildenden Künste bei den Dayaks auf Borneo. Wien.
- HEINE-GELDERN, R. VON:
 1937 L'art préboudique de la Chine et de l'Asie du Sud-Est et son influence en Océanie. *Revue des arts Asiatique* II/4.
- HELM, J.:
 1967 (szerk.): Essays on the Verbal and Visual Arts. University of Washington Press. Washington.
- HEYDRICH, M.:
 1914 Afikanische Ornament. Leiden.
- HIMMELHEBER, H.:
 1963 Personality and Technique of African Sculptors. In: Technique and Personality. The Museum of Primitive Art, New York. New York. 79-110.
- HIMMELHEBER, H.:
 1967 The Present Status of Sculptural Art among the Tribes of the Ivory Coast. In: HELM, H. 192-199.
- HOLMES, W. H.:
 1888 A Study of the Textile Art in its Relations to the Development of Form and Ornament. *Annual Report of the Bureau of Ethnology* VI, 189-252.
- LORD KMAES:
 1776 Sketches of the History of Man. Edinburgh.
- KELM, H.:
 1966 Kunst vom Sepik. I-III. *Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde Berlin*.
- KOCH, G.:
 1968 Kultur der Abelam. Die Berliner „Maprik“ Sammlung. *Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde Berlin*. Neue Folge 16. Abt. Südsee VIII. Berlin.
- KOCH, G.:
 1971 Materielle Kultur der Santa-Cruz Inseln. *Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde Berlin*. Neue Folge 21. Abt. Südsee IX. Berlin.

- KOCZOGH, Á.:
1964 Az expresszionizmus. Budapest.
- KRÄMER, A.:
1925 Die Malanggäne von Tombára.
- KUGLER, F.:
1842 Handbuch der Kunstgeschichte. Stuttgart.
- KUPKA, K.:
1965 Dawn of Art. Sydney/London/Melbourne.
- LEWIS, PHILIP H.:
1965 In: CLAERHOUT, A. G. H. Comments. *Current Anthropology* VI, 435–436.
- LOMMEL, A.:
1962 Motiv und Variation in der Kunst der zirkumpazifischen Raumes. München.
- LUKÁCS, Gy.:
1969 Az esztétikum sajátossága. (Rövidített kiadás.) Budapest.
- MARX KARL és FRIEDRICH ENGELS
1972 Művei. 46/1. kötet. Budapest.
- MENZEL, B.:
1968 Goldgewichte aus Ghana. *Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde Berlin*. Neue Folge 12. Abt. Afrika III. Berlin.
- MONTAIGNE:
1941 Legszebb lapjai (André Gide válogatásában). Ford.: Kürti Pál. Budapest.
- NÉMETH, L.:
1970 A művészet sorsfordulója. Budapest.
- OTTEN, CHARLOTTE M.
1971 (szerk.): Anthropology and Art. Readings in Grass-Cultural Aesthetics. American Museum Sourcebooks in Anthropology Garden City, N. Y.
- PITT RIVERS, A. H.
1875 Principles of Classification. *Journal of the Anthropological Institute* IV, 293–308.
- PREUSS, K. Th.:
1897/1898 Künstlerische Darstellungen aus Kaiser Wilhelmsland in ihrer Bedeutung für die Ethnologie. *Zeitschrift für Ethnologie* XXIX, 77–139; XXX, 74–120.
- PREUSS, K. Th.:
1904–1905 Der Ursprung der Religion und Kunst. *Globus* LXXXVI, LXXXVII.
- RATZEL, F.:
1887 Völkercunde. I. Leipzig.
- READ, H.:
1954 The Meaning of Art. A Pelican Book.
- READ, H.:
1963 Art Now. An Introduction to the Theory of Modern Painting and Sculpture. London.
- READ, H.:
1968 A modern szobrászat. Budapest.
- REDFIELD, R.:
1971 Art and Icon. In: OTTEN, 39–65.
- SCHMIDT, M.:
1905 Indianerstudien in Zentralbrasilien. Berlin.
- SCHMITZ, C. A.:
1965 Style Provinces and Style Elements: A Study in Method. *Mankind* 3, 107–116.
- SCHURTZ, H.:
1895 Das Augenornament und verwandte Probleme. *Abhandlungen der philologischen Classe der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* XV. No. 2.
- SCHUSTER, C.:
1951a Jont-Marks. A Possible Index of Cultural Contact between America, Oceania and the Far East. *Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mededelingen* No. XCIV. Amsterdam.

- SCHUSTER, C.:
1951b An Ancient Chinese Mirror Design Reflected in Modern Melanesian Art. *The Far Eastern Quarterly* XI, 51–66.
- SCHUSTER, C.:
1964 Kapkaps with Human Figures from the Solomon Islands. *Acta Ethnographica* XIII, 213–279.
- SEMPER, G.:
1861–1863 Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder praktische Aesthetik. Frankfurt a. M./Stuttgart.
- SIEBER, R.:
1971 The Arts and their Changing Social Function. In: OTTEN, 203–211.
- SPEISER, F.:
1936 Über Kunststile in Melanesien. *Zeitschrift für Ethnologie* LXVIII, 301–369.
- STEINEN, KARL VON DEN:
1894 Unter den Naturvölkern Zentralbrasieliens. Berlin.
- STEINEN, KARL VON DEN:
1925–1928 Die Marquesaner und ihre Kunst. I–III. Berlin.
- STOLPE, K. H.:
1892 Entwicklungserscheinungen in der Ornamentik der Naturvölker. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XXIII, 19–26.
- SYDOW, E. VON:
1923 Die Kunst der Naturvölker und der Vorzeit. Berlin.
- SYDOW, E. VON:
1928 African Sculpture. *Africa* I, 210–227.
- SZIGETI, J.:
1964 Bevezetés a marxista–leninista esztétikába. I. Budapest.
- VANDENHOUTE, P. J.:
1948 Classification stylistique du masque Dan et Guéré de la Cote d'Ivoire Occidentale (A.O.F.). *Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde*, Leiden, No. 4.
- VATTER, E.:
1925 Die Religiöse Plastik der Naturvölker. Frankfurt a.M.
- WILLETT, F.
1965 In: CLAERHOUT, A. G. H. Comments. *Current Anthropology* VI, 436–437.
- WOERMANN, K.:
1900–1901 Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. Leipzig/Wien.

SEMIRAMIS KERTJEITŐL A CSÖRSZ ÁRKÁIG

A Curtius-féle „formális manierizmusok” keleti rokonságának nyomozása során¹ legutóbb igen messzire kalandoztunk. Egy korábbi sejtésünkhöz – a nagy Szolimán örökébe lépő Szelim kudarcainak (Lepantón kívül a Volga és Don közt tervezett csatorna-építés meghiúsultának) Dareios méltatlan fiával, Xerxésszel való párhuzamosításához² – kapcsolódva vetettük fel a gondolatot: megkockáztatható-e az a feltevés, hogy az ókori keleti uralkodók csatornaépítési kötelezettsége – mint az élet követelménye, egyben folytonos dicsekvésük tárgya – az Iszlám országokban is tovább élt? Az ötletet akkor egyetlen példával: a „hegy-átvágó” (Küh-ken) Ferhad nevéhez fűződő mesés hagyománnyal próbáltuk valószínűsíteni.

Szükségtelen itt elismételni mindazt, amit az Achaimenidák hírének évszázados alakulásával kapcsolatban már nem egy alkalommal ismertettünk.³ Xerxés változatos utókorának *negatív* tételeit nem is lehetne jobban összefoglalni, mint ahogy Varsányi György 1561-ben (Xerxés-történetében: RMK I 111) megverselte:

Oly nagy kevélységben Xerxes király vala,
Hogy az fényes napot fenyegeti vala,
Az nagy széles tengert megteríti vala,
Sok magas hegyeket földre vonat vala.

A nap „fenyegetése” a görögöket ijesztő híresztelésből (HÉROD. VII. 226) formálódott, amihez annyit jegyzünk meg, hogy a napnak nyílfelhővel való elhomályosítása a perzsa irodalomban közhasználatú kifejezés a nyilak sokaságának jelölésére⁴ (a vesztesen hazatérő Xerxés majd *üres* tegzét fogja mutatni: AISCH., Pers. 1020); a tenger „megterítése” a két világrészt egybekapcsoló helléspontosi hídra (*mare sternere*)⁵, a hegyek „levonatása”

¹ Az antik manierizmus kérdéséhez. *Ant. Tan.* 22 (1975) 244 skk. l.

² Förgách Ferenc és Tacitus. *Itk.* 81 (1977) 50 sk. l. – Szelim mérnökei különben Seleukos Nikatör elgondolását valósították volna meg: Patroklés a 280-as években az ő megbízásából kutatta a Káspi-tó viszonyait és tervezett összeköttetést a tó és a Fekete-tenger között (PLIN., Nat. hist. VI 11,31; FGrHist. 712, F4); vö. W. W. TARN: *Alexander the Great*, II. (London 1948) 5 skk. l.

³ A síró Xerxés. *Ant. Tan.* 12 (1965) 231 skk. = *Eos Kumanieckiana* 56 (1966) 39 skk. l.; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. *Acta Ant. Hung.* 19 (1971) 41 skk. l.

⁴ Vö. Th. NOLDEKE: Zum Herodot. *Klio* 18 (1923) 3 skk. l.

⁵ Vö. LUCR. III 1029- *ille, viam qui quondam per mare magnum stravit iterque dedit legionibus ire per altum*; CIC., De fin. II. 34, 112 *cum Hellesponto iuncto, Athone perfosso maria ambulavisset terramque navigasset*; LUC. II 672- (Caesar merénylő terveinek elmarasztalása); SEN., Suas. II 3 *maria contegit*; IUV. X 174- *velificatus Athos . . . constratum classibus isdem suppositumque rotis solidum mare*; CLAUD. in Ruf. II. 121-; HIER., Epist. 60 ad Heliod., CSEL 54, 573 *maria constravit*.

pedig az Athós mögötti földszoros átvágására⁶ vonatkozik. A téma elcsépeltségét és a három „vádpont” sablonosságát mutatja Lukianos csúfolódó szónoki előírása (Rhet. praec. 20): „Kelj át hajóhaddal az Athóson, gyalogosokkal a Helléspontoson, a napot pedig borítsd be a médek nyilaival.” (Vö. még Dial. mort. 20, 2.)

A minket közelebbről érintő csatorna hérodotosi leírása (VII 22–24) nem annyira a technikai részletek, mint inkább a görög történetíró moralizáló megjegyzései miatt tanulságos. Hérodotos szerint Xerxés a nagy művet nagyzolásból (*μεγαλοφροσύνης ἔνεκεν*) tervezte ki, hogy ezzel is megmutassa hatalmát, egyben örök emlékezetül (*ἔθελων . . . μνημόσυνα ληπέσθαι*, mint II 148 az egyiptomi piramisokról). Semmiben sem akart elmaradni elődei mögött (VII 8), és ez a szuezi csatorna dareiosi megvalósítására (Hérod. II 158; IV 39) is vonatkozik,⁷ amiről a nagy király szuezi felirata⁸ így emlékezik meg: „Én rendeltem el ennek a csatornának a kiásását a Pirava (Nílus) nevű folyótól . . . a tenger felé, amely Perzsiából indul ki. Ki is ásták a csatornát, ahogy elrendeltem, és hajók jártak rajta Perzsia felé, ahogy óhajtottam.” Xerxés a hidépítésben is apja kezdeményezését (Hérod. IV 85 és 87–88) akarta túlszárnyalni, mint ahogy a Helléspontos „megfenyítésének” és megbélyegzésének (VII 35) is megvan a kyrosi előzménye (I 189), a Gyndés (Dijala) folyó „királyi” megrendszabályozása, valójában tervszerű és mindmáig működő öntözőhálózat kiépítése.⁹

Az athósi csatorna gyakorlati haszna, sőt használata is vitatott.¹⁰ A görögség tudatában mindenesetre úgy élt, mint a világrend elleni bűnös merénylet. Amikor a hasonló földnyelven élő knidosiak a perzsa terjeszkedés ellen árok és sánc építésével akartak védekezni, Delphoi papjai Zeus akarátára hivatkozva *nem* javasolták a munkát (Hérod. I. 174): „Zeus szígetté tette volna a várost, ha akarta volna”, és az ember ne szegüljön szembe az isteni rendeléssel (PAUS. II 1,5).

Xerxés negatív utókorának kialakulásában döntő szerepe volt a *hybris* elítélésének. Aischylos a Perzsákban Dareios szájába adja fia oktalanságának elmarasztalását, aki

⁶SEN. *ibid.*: *montes perforat*; CAT. 66, 45–; CURT. RUF. V 7,8 *contabulato mari molibus perfossisque montibus*.

⁷Nero is Dareios bosporosi hidjára, „Xerxés meg talán a régebbiek nagy dolgaira” gondolva akart volna a korinthusi földszoros átvágásával valami *nagyot* tenni: LUK., Nero 2. – Az erőszakossága miatt *Epimanés*-nak csúfolt IV. Antiochos Epiphanést az elnyomott zsidóság egyebek közt xerxési fennhéjázással: a szárazföld hajózhatóvá és a tenger járhatóvá kényszerítésének istenkáromló tervével vádozta: II Makk. 5,21.

⁸W. BRANDENSTEIN – M. MAYRHOFER: *Handbuch des Altpers.* Wiesbaden 1964, 88; 1. az Ókori keleti tört. chrest. (Bp. 1965) 322. lapján.

⁹L. H. STEIN megjegyzését *ad loc.*: „Was eine naive Volkssage als Werk kindischen Zornes darstellte, war ohne Zweifel . . . ein grosses Kanalsystem zur Bewässerung der umliegenden Landschaft.” Vö. M. – R. DE LA BLANCHÈRE: *Daremb.-Saglio* II. „Fossa” 1325; A. W. VAN BUREN, *RE Suppl.* VIII „Bewässerungsanlagen” 11. hasáb. Az érdekes J. – J. OBERLIN annak idején (Strasbourg 1775) külön könyvet írt „Jugendorum marium fluviorumque omnis aevi molimina” címmel. Különb. LUCANUS előadása szerint (Phars. IV 141–) Caesar is a perzsa nagykirályhoz hasonlóan „fenyítette meg” az Ebro egyik mellékfolyóját. – Érdekes hagyományt őrzött meg KONRAD CELTIS „De situ et moribus Norimbergae” c. írásában (p. 71 Adel): Nagy Károly a frank hadjárat során – *Herculem et Xerxem aemulaturus* – hajózható csatornát akart ásni seregével a Rajna és a Duna között, *sed in vanum labor omnis cessit*. (Vö. TAC., Ann. XV 42: az *incredibilem cupitor* Nero oktan nagyotakarájáról.) De ide tartozik még Báthori András bíboros erdélyi fejedelem gyulafehérvári próbálkozásának korabeli megítélése is, vö. SZAMOSKÖZY István. Erdélyi tört. ²Bp. 1977, 208. l.

¹⁰L. H. STEIN, R. W. MACON vagy W. W. HOW – J. WELLS kommentárját *ad loc.*

„mesterkedéssel” (722 *μηχαναῖς*) vert hidat két föld (világrész: Ázsia és Európa) között (736), a „szent” Helléspontost meg akarta bilincselni, a Bosporost – „az isten folyását és útját” – „más ritmusra (folyásra) próbálta fogni” (747 *μετερρόθυμζε*) és halandó létére Poseidónnál is hatalmasabbnak képzelte magát. De Zeus megfékezi a nagyratörőt, mint ahogy elmondhatatlan szenvedésre kárhoztatta még az üdvös *τέχνη* -k és *μηχάνημα* -k kiagyalóját, a „tűzlopó” Prométheust, az emberek merész jötevőjét is, aki büszkén vallott jótéteményeinek felsorolásában (Prom. 442.) nemcsak a házépítést, a csillagos ég, a számok és betűk megismertetését, vadak befogását, a gyógyítást említi, hanem sok baj forrását is: ő tanította meg az embereket hajók építésére és a földben rejlő kincsek (500—*ἐνεργε δὲ χθονὸς κεκρυμμένῳ ἀνθρώποισιν ὠφελήματα*) kibányászására is, ezek pedig nem mindig bizonyultak „haszonnak” (*ὠφέλημα*), aminek ő — *κοινὸν ὠφέλημα θνητοῖσιν* (613) — szánta, neve szerint „előre gondolta”.¹¹

„A filozófiai naptár legnemesebb szentjének és mártírjának” kettős megítélése a mi szűkebb problémánk szempontjából sem érdektelen. Horatius pl. a Vergilius-propemptikonban (C.I 3) az istenség *előrelátásának* hiábavalósága miatt kesereg (*nequiquam deus abscondit prudens . . . terras*), ha a hajók mégis tengerre merészkednek; Prométheus tűzlopása, Daidalos repülése, Héraklés alvilágjárása mind a világrend határainak *áttörését* (26 *perripit*) jelentette: nem csodálkozhatunk hát Iuppiter bosszuló haragján. De ne feledjük azt az *Ars poetica*-részletet sem, ahol a szavak életét érzékeltető homérosi levélhasonlat (60—) váratlan módon folytatódik (63—):

*debemur morti nos nostraque: sive receptus
terra Neptunus classes Aquilonibus arcet,
r e g i s o p u s, sterilisve diu palus aptaque remis
vicinas urbes alit et grave sentit aratrum,
seu cursum mutavit iniquum frugibus amnis
doctus iter melius: mortalia cuncta peribunt,
nedum sermonum stet honos et gratia vivax.*

A sokat vitatott sorok¹² egy „valóban királyi mű” (Porphyrion szerint az ostiai kikötő, Ps.-Acro szerint a campaniai *portus Iulius*), egy mocsárlecsapolás és egy folyószabályozás esendőségére emlékeztetik az olvasót. Pontos azonosításra Horatius aligha gondolt; akkor ugyanúgy megnevezhette volna az illető kikötőt, mint Vergilius Italia dicséretében (Georg. II 161). Az „*Exegi monumentum . . .*”-ban a *vates* bronzszobroknál maradandóbbnak, a pusztuló *királyi* piramisoknál magasabbnak mondotta ódagyűjteményét, itt — *nil scribens ipse* — a költői mű szóanyagának múlandó voltát szemlélteti a rendszeres felújítást igénylő emberi alkotásokkal, még ha egyiptomi vagy perzsa uralkodók alkotásairól van is szó.

A *regis opus* nyilván nem az Athós átvágását, mégis „Xerxés vállalkozását” juttatja az eszünkbe. Tudjuk, hogy „királyi” luxusépítkezései miatt (Vell. Pat. II. 33,4 *ob iniectas*

¹¹ SOPHOKLÉS „csodálatos” embere is átkel a tengeren (Ant. 335); természetesen kényszeríti a földet, „mesterkedéseivel” (349) hatalma alá hajtja az állatvilágot, megtanul mindent, csak a haláltól nem mentesülhet és a *τέχνη* okos eszközeit hol jóra, hol rosszra használja (365-).

¹² L. pl. C. O. BRINK nagy kommentárját: Horace on Poetry. The *Ars poetica*. Cambridge 1971, 146 skk. 1. — Vö. HOR., C. II 15, 1 — *regiae moles*.

moles mari et receptum suffossis montibus in terras mare)¹³ Lucullust is „Xerxes togatus”-nak emlegették Rómában, és hogy Caligula egyik fantasztikus hóbortjával – a Baiaet Puteolival összekötő pontonhíddal, amelyen két álló napon át vonult fel s alá, Dareioszt, a túszként Rómában élő parthus királyfit maga előtt hajtván (Suet., Calig. 19), – közhiedelem szerint Xerxést akarta túlszárnyalni (19, 3 *scio . . . pontem excogitatum aemulatione Xerxis, qui . . . aliquanto angustiores Hellespontum contabulaverit*). De megfordult a fejében a korinthusi földszoros átvágásának gondolata is (uo. 21), ami egyébként már Caesart is foglalkoztatta (Suet., Div. Iul. 44,3; vö. Plin., Nat. hist. IV 4,10 *perfordere . . . angustias eas temptare Demetrius rex, dictator Caesar, Gaius princeps, Domitius Nero, nefasto – ut omnium exitu patuit – incepto*), és aminek Nero – görögországi körútja során – arany ásóval a kezében majd neki is ugrik. (Suet., Nero 19,2 *Isthmum perfordere adgressus . . . primus rastello humum effodit et corbulae congestam umeris extulit.*)¹⁴

Ami a horatiusi passzus folytatását illeti, a kommentárok régtől fogva számon tartják Cicero két helyét, ahol a társas lét (*communis vita*) szükségleteiről, az így kibontakozó munka eredményeiről, a mesterségek (*artes, τέχναι*) nélkülözhetetlenségéről olvasunk – Panaitios nyomán (De off. II 4, 14): *adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationem, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quae unde sine hominum opera habere possemus?* A másik hely (De nat. deor. II 60,152: *quas res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam . . . Nos campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri lacus . . . ; nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus, nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur*) a hasznos célokra való természetátalakítás antik programja és az emberi munka himnusza.¹⁵ A kontextus tételei alig különböznek a prométheusi „jótétemények” felsorolásától, éppen csak Cicerónál a Görögországban kevésbé fontos *τέχνη*-k is szerepelnek, amelyek annál fontosabbak Itáliában vagy – különösen – az ókori Kelet országaiban. De az *artes* időnként pozitív értékelésével szemben az ősi, merev álláspont kerekedett felül még a császárkorban is például Tiberius alatt, amikor a Tiberis és Clanis medrének szabályozási terve szakrális jogi bonyodalmakat okozott (Tac., Ann. I 79): *optume rebus mortalium consuluisse naturam, quae sua ora fluminibus, suos cursus . . . dederit; spectandas etiam religiones sociorum . . .*

Ez azonban *Nyugat*; a Kelet bizonyos társadalmában folyamszabályozás, csatorna-építés nélkül nem lett volna és ma sem volna *élet*.¹⁶ Ennek részletes bemutatása és dokumentálása – a legrégebb időktől *maig* (pl. az indiai kormány legújabb öt éves tervéig, amelynek százezres nagyságrendű számadataival Harmatta János egy fontos tanulmányát

¹³ L. még PLIN., Nat. hist. IX 54, 170; PLUT., Luc. 39, 3; vö. VARRO, R.r. III 17, 9; M. GELZER, RE „Licinius Lucullus” 411. hasáb.

¹⁴ A helyek felsorolása: M.-R. DE LA BLANCHERE, 1330. l.

¹⁵ De idézzünk még egy harmadik helyet is (De nat. deor. II 52,130): *accedit ad . . . salutem hominum etiam sollertia et diligentia . . . Magnae enim opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur: Aegyptum Nilus irrigat . . . Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates . . . Indus vero non aqua solum agros lactificat et mitigat, sed eos etiam conserit.*

¹⁶ Vö. M.-R. DE LA BLANCHERE, 1325. l.: „Quant à la Mesopotamie, on ne comprendrait pas son existence sans une canalisation très complète.”

kezdte)¹⁷ – a keletkutatók illetékességi körébe tartozik; mi legfeljebb néhány kiragadott adattal próbáljuk érzékeltetni a sejtett folyamatot.

A csatornaásás kezdetei az ókori Keleten, ahol földművelés csak öntöző-csatornákkal lehetséges, ősi időkbe nyúlnak vissza.¹⁸ Ez az i.e. 3. évezred közepéig inkább csak a természetes vízmedrek némi karbantartását jelentette, attól fogva a karbantartás szervezett munkát igényelt. Mint a sumer királyfeliratok ismétlődő tételeiből kitűnik, a csatornaépítés állami feladat lett, amely ezres tömegek munkára való kényszerítésével járt együtt. Egy-egy új csatorna megnyitását a propaganda az uralkodó hírnevének öregbítésére használta fel. Már a lagaši Ur-Nanše uralkodó létre földhordó kosárral (*t/supsikkum*) a fején van megörökítve,¹⁹ az ábrázolás felirata pedig így hangzik: „... kiásta a ... csatornát és Nanše számára a vizet a ... csatornába vezette.”²⁰ Ugyanígy, királyi ornátusban, „ősi sumer-babiloni kultikus tartásban”²¹ hordozza a fején a szállítókosarat Aššur-bān-apli is. A közbeeső időből a lagaši Gudea templomépítkezési himnuszának²² egy részletét idézzük: „Den reinen Tragkorb trug er (sc. Gudea) erhobenen Hauptes ... Gudea nahm den Tragkorb für das Haus, als wäre er die heilige Krone, aufs Haupt ...” Kevésbé szertartásosan, de ugyanilyen uralkodói megfontolással áll majd Alexandros is a Tyroshoz átvetető töltés építésekor a kosárhordók élére (Polyainos, *Strat.* IV 3), vagy később Vespasianus a Capitolium épülettörmelékét zsákoló munkások közé (Suet., *Vesp.* 8, 5; Cass. Dio LXVI 10, 2),²³ – ugyanígy még a kényes Nero is a fentebb idézett helyen (Suet., *Nero* 19, 2).

A csatornaépítés minden jelentősebb uralkodó emlékein szerepel. Entemena egyik feliratán²⁴ pl. ezt olvassuk: „A nagy folyótól kiásatta ezt a csatornát Guedinig és a csatorna mellett emlékoszlopot állított.” (Mint Dareios a Tearos partján, Hérod. IV 91: „A Tearos folyó forrásai minden folyónál különb és szebb vizet adnak; itt járt a szkiták

¹⁷ Late Bactrian Inscriptions. *Acta Ant. Hung.* 17 (1969) 297. l.; vö. uo. 12 (1964) 382 skk. l.: The Problem of Water Supply in the Kusāna Empire; ezenkívül l. az Ókori keleti tört. chrest. 379 skk. lapjait.

¹⁸ Az A. W. VAN BURENTól (i. h. 12 sk. has.) regisztrált irodalmon kívül a továbbiakhoz vö. KOMORÓCZY Géza tanulmányát: Istenek munkája és sztrájkja. A sumer-akkad mitológia társadalomképe, új megvilágításban. *Ant. Tan.* 20 (1973) 1 skk. l., különösen a 10 skk. l.; irodalom a 19, 103. jegyzetben.

¹⁹ L. A. MOORTGAT; Die Kunst des Alten Mesopotamien. Köln 1967, 48. l., ill. 109. és 111. tábla. A hagyományos földhordó kosarat tartja a feje fölött Varad-Sin larsai király (i.e. 1834–1823) is, amint a British Museumban láthattuk.

²⁰ A felirat szövege: Fr. THUREAU-DANGIN: Die sumerischen und akkad. Königsinschriften. Leipzig 1907, 3. l.; Edm. SOLLBERGER – J. R. KUPPER, Inscriptions royales sum. et akkad. Paris 1971, 45. l. – A lagaši Eannatum „keselyű-sztéléjének” feliratából kitűnik, hogy a Lagaš és Umma közti harcok a gabonatermő földek és az életet jelentő öntözőcsatornák birtoklásáért folytak; vö. HAHN István: A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1963, 161 sk. l.; a sumér szöveg: G. A. BARTON: The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad. New Haven 1929, 22 skk. l.

²¹ A MOORTGAT, 157. l.: „in einer uralten sumerisch-babylonischen kultischen Gebärde”, l. a 282. táblát.

²² Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete. Übers. von A. FALKENSTEIN–W. v. SODEN. Zürich–Stuttgart 1953, 155 skk. l.

²³ „Einer uralten Tradition folgend” – mint H. GRASSL írta: Untersuchungen zum Vierkaiserjahr 68/69. Wien 1973, 102. l.

²⁴ THUREAU-DANGIN, 39. l.

ellen vezetvén seregét a minden embernél különb és szebb Dareios, Hystaspés fia, a perzsák és az egész szárazföld királya.”) Vagy az uruki Lugalzaggisién: „... Az országot az öröm vízával öntözte... Uruknek az öröm ragyogását adta... Larsát, Utu kedvelt városát az öröm vízával öntözte...”²⁵ (Ebbe az örömben azonban, mint arra Komoróczy Géza²⁶ a Gilgameš parancsolta közmunkákról szólván rámutatott, „szenvedés, kín, az elhagyott asszonyok jajongása” vegyült.) Részletesebb az imént említett templomépítkezési himnusz: Gudea gondoskodik arról, „hogy a hatalmas gabonaföldek teremjenek, hogy Lagaš csatornáinak vize magasra emelkedjék, hogy Guedin jó földjei bőven teremjenek, hogy magas gabonahalmok emelkedjenek... , hogy a csatornák teljenek meg szüntelenül ömlő vízzel..., hogy a bőséges víz növelje a gabonát..., hogy az Eninnu udvara teljék meg örömmel...”²⁷

A himnuszban litániaszerűen hajtogatott áldások *ellenkezőjét* mondja egy szokványos átokformula: „... Csatornája ne hozzon több vizet, földje ne teremjen több árpát!”²⁸ Hammurapi, az ó-babiloni birodalom egyesítője, büszkén hirdeti: „Kiástam a *Hammurapi a nép gazdagsága* nevű csatornát, amely a termékenység vizét viszi Sumer és Akkad országainak.” Uralkodásának évinei nemcsak a hadjáratok emlékét őrizték meg, mint pl. a 24. éve: „Kiástam a Tilida-csatornát Enlil számára és a Purattu medrét...”, vagy a 33-é: „Kiástam a *Hammurapi a nép gazdagsága* nevű csatornát; Nippur, Eridu, Ur, Larsa, Uruk, Isin városának örökké bőséges vizet juttatott...”²⁹ De – mint láttuk, – több mint egy évezred elteltével Aššur-bān-apli változatlan gesztussal hordozta fején az építkezéseken használt kosarat: az egymást váltó hódítások során a természeti viszonyok, az életfeltételek szinte nem változtak. Vonatkozik ez a mész, majd perzsa hódítások nyomán kialakult helyzetre is: az öntözési földműveléssel foglalkozó nyugat-iráni törzsek szoros kapcsolatban állottak a mezopotámiai kultúrákkal.³⁰ Kyros tudta, hogy miért vezettette szét a Gyndés vizét a környező földekre még Babilon elfoglalása *előtt!*³¹ Különben pedig Dareios bisutuni feliratán az óperzsa naptár első hónapja a március-áprilisra eső *adukaniš*, vagyis „az öntözőcsatornák kiásásának hónapja”.³²

²⁵ Uo. 155. l.; Ókori keleti tört. chrest. 97. l.

²⁶ I. h., 20 sk. l.

²⁷ FALKENSTEIN–v. SODEN, 137 skk. l.; Ókori keleti tört. chrest. 109. l.

²⁸ SOLLBERGER–KUPPER, 185. l.

²⁹ THUREAU-DANGIN, 224 skk. l.; Ókori keleti tört. chrest. 122 sk. l.

³⁰ Vö. A. T. OLMSTEAD: A History of the Persian Empire. Chicago 1948, 75 skk. l.; R. G. GHIRSHMAN: Iran (Pelican Books, A 239.) 1954, 182. l.; a Gatas-levíl kapcsán az iráni mezőgazdaságról: BRANDENSTEIN–MAYRHOFER, i. m. 94 skk. l.

³¹ HÉROD. I. 189; vö. G. G. CAMERON: Cyrus the „Father” and Babylonia. Comm. Cyrus, I. (Bruxelles 1974) 45 skk. l. Ugyanígy Alexandrosnak is első dolga az volt, hogy a megrongált öntözőcsatornák helyreállítását személyesen irányítsa: Strab. XVI 1, 11 c. 741; vö. Octavianus egyiptomi bemutatkozásával (Epit. de Caes. 1, 5): *quam* (sc. Aegyptum) *ut annonae urbis copiosam efficeret, fossas incuria vetustatis limo clausas labore militum patefecit*. Említsük meg itt POLYAINOS „stratégémáinak” azt a részletét (VIII 26) is, amelyet DE LA BLANCHÈRE mintegy az öntözési gazdálkodásból élő Kelet jelszavaként idézett („Fossa”, 1326). A legenda szerint Alexandros Baktrianén túl egy Semiramistól származó feliratot olvasott: „Arra kényszerítettem a folyókat, hogy arra folyjanak, amerre én akarom, de én csak oda akartam, hogy folyjanak, ahol az hasznos: az öntözéssel termékenyvé tettem a terméketlen földet.” Tárgyunk szempontjából a folytatás sem közömbös: „Bevehetetlen falakat építettem; a járhatatlan sziklákat vassal meghódítottam; utakat vágtam szekereim számára, amerre még a vadállatok sem jártak...”

³² Vö. Fr. ALTHEIM: Lit. und Ges. im ausgehenden Altertum, II. (Halle a.d.S. 1950) 214 skk.

Ugyancsak szoros, bár korántsem békés kapcsolatok alakultak ki Asszíria, Média és Urartu, a későbbi Armenia között is. Az urartui ékirásos feliratok jó része nagyszabású építkezésekről és csatornák ásátásáról számol be, mint pl. Argištié, Menua fiáé: „Várat építtettem védelmül, az Argištihinili nevet adtam neki. A föld pusztá volt, semmit sem termeltek. A folyóból négy csatornát vezettem, szőlőt, gyümölcsöst telepítettem...”³³ Ezek a feliratok is segítenek a témánk szempontjából fontos Semiramis-monda történeti háttérének, majd későbbi alakulásának megismerésében.

A feladat nehézségét kellőképpen szemléltetheti az a körülmény, hogy míg a század elején Lehmann-Haupt magabiztosan jelentette ki: Semiramis legendás személyiségét visszahódítottuk a történelemnek,³⁴ a legfrissebb összefoglalás szerzője³⁵ a legenda eredeti hősét azonosítja ugyan a babiloni származású Šammuramattal, V. Šamši-Adad asszír király (824–810) feleségével, III. Adadnirari anyjával, de életéről, különösebb politikai stb. szerepéről a kevés dokumentálható részletet is fenntartással közli. Hérodotosz (I 184) mindenesetre neki tulajdonítja a babiloni folyamszabályozó és egyéb töltéseket (χωματα ἀξιοθέητα). Ktésias (Diodórosnál, II 9–) az ún. függő kerten (10, 1 δ κρεμαστὸς καλούμενος κήπος) és az Eufrátesz szabályozásán kívül a Médiában megcsodálható különféle építményeket, egyebek közt a bagistanoni (bisutuni) *paradeisost*, a *Ζαρκαῶν ὄρος* szikláin keresztül vágott utat, az Orontés hegyének átfúrásával az ekbatanai palota vízellátásának megoldását sorolja fel, Strabón pedig (XVI 1, 2 c. 737) a babiloni világcsodán kívül Semiramis művét látja a mindenfelé mutogatott erődökben, alagutakban, ciszternákban, csatornáknban, hidakban és utakban is (vö. még II 1, 26 c. 80 és XI 14, 1 c. 529). Hiába cáfolta a görög íróknak ezeket a „hiú vélekedéseit” pl. Béróssos (Ios. contra Ap. I 20), a monda alakulásának nem tudott más irányt szabni. Közben Ktésias, aki nyilván érdekesebbnek találta a meséssé színeződött helyi hagyományt, mint a történeti valóságot, részletesen megörökítette a korabeli Semiramis-mondát: miután isteni anyja, Derketó kitette,³⁶ galambok hordták neki a *tej*; a pásztori környezetből Onnés, Ninós király tanácsosa emelte ki; ez az Onnés, mikor az Armeniában hadakozó király szemet vetett szépséges feleségére, elemésztette magát; Semiramis Ninosszal együtt Média ellen vonult, majd második férjének halála után kicsapongó életet élt, közben azért világraszóló

1.; BRANDENSTEIN – MAYRHOFER, 9. és 101. l. – Az Achaimenidák alatt használatos óperzsa naptár babiloni előzményeiről vö. A. D. NOCK, The Problem of Zoroaster. *Amer. Journ. of Arch.* 1949, 275. l.

³³ L. G. A. MELIKISVILI: Urartszkije klinoobr. nadpiszi. Moszkva 1960, 262 sk. l. (= VDI 1953/3, 268. l.), és 403. l. s. v. *pili*.

³⁴ ROSCHER M. L. IV 679: „... eine Persönlichkeit, die die Trägerin und den Mittelpunkt einer ganzen Gruppe von Legenden bildet, (ist) als solche der Geschichte zurückgewonnen.” L. még: Armenien einst und jetzt. II. (Berlin 1926) 253. l.; hasonlóan Th. LENSCHAU, *RE* „Semiramis” (1940) 1207 sk. hasáb.

³⁵ W. RÖLLIG: *Kl. Pauly* V. 95. A legutóbbi érdemleges feldolgozás szerzője, W. EILERS (Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorient. Sage. *SB Wien, Phil.-hist. Kl.* 274/2, 1971) újból a monda történeti magvát igyekszik dokumentálni (33 skk. l.), és csak a 38, 55/b. jegyzetben említi azokat az aggályokat, amelyeket pl. Stephanie PAGE (*Orientalia* 38 [1969] 457 skk. l.) Semiramis régensségének vagy fiával együtt való uralkodásának bizonyíthatóságával szemben felhozott. Vö. legújabbban: W. SCHRAMM: War Semiramis assyrische Regentin? *Historia* 21 (1972) 519 sk. l.

³⁶ Vö. G. BINDER: *Enzykl. des Märchens* (I 1059) s. v. „Aussetzung”.

alkotásokat épített, majd indiai hadjáratának kudarca és tulajdon fiának, Ninyasnak merénylete után eltűnt, vagy mások szerint galambbá változott.

Ktésias előadásából különös figyelmünkre tarthatnak számot a királyi párnak Armeniával és Médiával kapcsolatos dolgai. Abban, hogy Ninos még a méd hadjárat előtt legyőzte ugyan Armenia királyát, de azért nagylelkűen meghagyta neki országát, világosan tükröződik a történeti valóság: Urartu királyai meg tudták őrizni függetlenségüket az asszír hódítókkal szemben. Érdekes módon csapódott le ennek a küzdelemnek az emléke a Ninos-regény töredékeiben³⁷ és a régi örmény hagyományban.³⁸ Az a „szép Arā” (*Aray gezeçik*), Aram király fia, aki nem viszonzta Šamiram asszír királynő szerelmét, és ezért meg kellett halnia, hogy aztán különös módon feltámadjon, nem más, mint a Platón *Államából* ismeretes pamphyliai Ér, Armenios fia (Polit. X 614 b).³⁹ Movsēs Xorēnaçi előadása szerint Šamiram a szép Arā halála után a Sós-tó termékeny keleti partján sokezer mesterrel csodálatos várost építtetett: „A folyó egy részét eltérítette, hogy a város szükségleteiről gondoskodjék, a többi vizet a tó jobb és bal partján elterülő földek öntözésére használta fel... Sok szép kertet telepített és szőlőt ültetett, ... királyi palotáját pedig a hegy tetején rendezte be.”⁴⁰ Tušpa, azaz Van városát ma is emlegetik Šamīramakert („von S. erbaut”) vagy Šamiramašēn („S.-Wohnung”), K^calak^cn Šamiramay („die Stadt der S.”), az ősi vízvezetékét Šamūram Šū („S.-Wasser”) néven, annak ellenére, hogy építője nem Semiramis volt, nem is a férje vagy a fia, hanem Urartu hatalmának megalapozói és megvédői, a „szép” Arā utódai.⁴¹

A monda *méd* vonatkozásaiból Lehmann-Haupt tanulságos módon próbálta kihámozni a történeti hátteret: ha a megrögzött hagyományban Semiramis és férje szerepel Asszíria *első* jelentős uralkodójaként, és a korábbi *ἐγχώριοι βασιλεῖς* (Diod. II 1,4) emléke teljesen elhalványult, akkor a mondaképződés folyamata csak olyan – primitív⁴² – környezetben indulhatott meg, amely az asszírsággal a történelmi Šammuramat fénykorában került érintkezésbe, vagyis a VIII. század óta Nyugat felé terjeszkedni kezdő iráni törzsek között. Ha pedig egy asszír uralkodó felesége a méd-perzsa népi hagyományban az ellenséges birodalom megalapítójaként gyökeresedett meg, akkor elképzelhető, hogy a legendássá színeződő Semiramisnak a Tigristől Keletre már korábban ismert Ištar – mint had- és szerelemistennő – vonásaiból is jutott,⁴³ és Ktésias *ezt* az amalgamizálódott mondaváltozatot rögzítette a IV. század elején.

³⁷Vö. K. KERÉNYI: Die griechisch-orient. Romanliteratur. Tübingen 1927, 241 skk. l.; Fr. ZIMMERMANN, Griechische Romanpapyri. Heidelberg 1936, 13 skk. l.; *id.*, Das neue Bruchstück des Ninosromans. *Wiss. Zeitschr. Univ. Rostock* 3 (1954) 175 skk. l.; R. HELM, Der antike Roman. Göttingen 1956, 18. l. A monda szereplőinek és motívumainak a regény töredékeiben megfigyelhető módosulásairól („bis zur Unkenntlichkeit”) vö. LEHMANN-HAUPT, M. L. 700 sk. hasáb.

³⁸Sebeosnak Hérakleios császárról írott történeti művében (LANGLOIS: Coll. des historiens de l'Arm. I. [Paris 1884] 195. skk. l.; az illető részlet német fordításban: KERÉNYI, 243. l.) és Movsēs Xorēnaçinál (LANGLOIS, 26 skk. l.).

³⁹Vö. L. DEUBNER, *Arch. f. Rel.-wiss.* 20 (1920–21) 197. l.; KERÉNYI (244, 71. j.) N. EMIN régi (Moszkva 1858) Movsēs-fordításának egy jegyzetére hivatkozik; vö. W. FAUTH: Kl. Pauly II. 341 sk. hasáb.

⁴⁰Idézi B. B. PIOTROVSKIJ, a „По следам древних культур” c. kötet Urartu-fejezetében (Moszkva 1951, 80. l.); 1. a „Ванское царство” újabb angol kiadását is: The Kingdom of Van and its Art. London 1967; az „Urartu” angolul: London 1969; az idézett passzus: 13. l.

⁴¹Vö. W. EILERS, 62, 116. j.

⁴²LEHMANN-HAUPT, M. L. 690. l.

De ez a monda a méd, majd perzsa hódítások során már Ktésias előtt nemcsak Mezopotámiában, hanem egész Elő-Ázsiában, majd másfelé is elterjedt. Lehmann-Haupt e folyamat irodalmi dokumentálásának lezárásául⁴⁴ azt a fantasztikus későbbi adatot közli, hogy a Gesta Treverorum⁴⁵ szerint még a Mosel partján épült Trier városát is Semiramis, illetőleg elüldözött mostohafia alapította. Ehhez képest a Semiramis-legenda mindmáig tapasztalható örményországi továbbélését, a rengeteg vele kapcsolatos helynevet stb. természetesnek, mindenestre magyarázhatónak vehetjük. (Az urartui ékirásos emlékeknek a királynőtől való népi származtatása ugyanide tartozik.) A délkeleti – méd-perzsa – hódítás során a helyi Semiramis-hagyomány ötvöződött a hódítókéval, a Nyugat felől az urartui őslakosság helyébe lépő örménység pedig mindezt a maga szája íze szerint formálva őrizte meg. Lehmann-Haupt az Azerbajdzsánban és a perzsa-török határvidéken található sok „leányvárral” (Qizkal’ah) kapcsolatban azt írja,⁴⁶ hogy a Ninos-regényben is csak *κορη* megjelöléssel szereplő hősnő és a „leányvárak” névadója végső soron az ókori Kelet nagy építő-királynéjának elhalványodott változata, akinek alakja éppen e vidékek mohamedán lakosságának tudatában mind a mai napig él.

Ktésias regényes előadásának némely vonása – mint például a bisutuni kert megépítése vagy a Zagros átvágása – már Arthur Christensent is a romantikus „Ferhad és Šīrīn”-történetre emlékeztetette.⁴⁷ A méd-asszír Semiramis-mondát a híres szerelmespárról kialakult és rengeteg változatban ismert legenda előzményei közt tartja számon G. J. Aljjev, a történet monografikus feldolgozója is,⁴⁸ ugyanígy W. Eilers, aki legutóbb a monda „keletkezését és visszhangját” vizsgálta.⁴⁹ A téma és változatok részletes taglalása újabb monográfiát tenne szükségessé, az a néhány sor viszont, amit az Iszlám-enciklopédia régebbi kiadásában⁵⁰ olvasunk, alkalmi eligazításnak is kevés: „Farhād der Baumeister ist der unglückliche Nebenbuhler Khusraw’s, der um die Hand seiner Geliebten zu erwerben, den Berg Bisutun nahezu durchgegraben hatte, als er auf die falsche Nachricht hin, Shirin sei tot, den Geist gab.” A perzsa Nizāmīra (XII. sz.) és az üzbég Mīr Ali Šīr-re (vagyis Navoira, 1441–1501) való pusztta utalás nem sokat segít. Az egész

⁴³ Uo., 691. l. – A Semiramisról elnevezett „töltéseket” Ktésias (DIOD. II 14,1) még a hadjáratok során elesett vezérek síremlékeiként tartotta számon, de pl. a bizánci GEÓRGIOS SYNKELLOS (p. 119 Dind.) ugyanezekről már azt írta, hogy nem a folyók vizének felfogására épültek, hanem a királynő szeretőit temették élve alájuk; vö. EILERS, 22. l.

⁴⁴ LEHMANN-HAUPT, 698. l.

⁴⁵ Mon. Germ. Hist. VIII. p. 130; az Isidorusig (Orig. IX 2) visszavezethető hagyományról legújabbban: R. PÖRTNER: Mit dem Fahrstuhl in die Römerzeit. Düsseldorf 1967, 374. l.

⁴⁶ LEHMANN-HAUPT, 701. l.

⁴⁷ A. CHRISTENSEN: Les gestes des rois dans les traditions de l’Iran ant. Paris 1936. 118 sk. l.

⁴⁸ G. J. ALJJEV: Легенда о Хосрове и Ширин в лит. народов Востока. Moskva 1960, 55. és 78 skk. l.; korábban: Из ист. возникновения образа Фархада в лит. народов Востока. Краткие сообщ. Инст. Востоковед. 27 (1958) 50 skk. 1. L. még: H. W. DUDA: Ferhad und Schirin. Die lit. Gesch. eines pers. Sagenstoffes. Prag 1933; J. E. BERTELSZ: Навои. Опыт творческой биограф. М.-Л. 1948, továbbá: Низами. Творческий путь поэта. М. 1956; a régebbi irodalom összefoglalása a Navoi-biográfia elején, vagy az Encyclopaedia of Islam cikkében: II. köt. (Leiden–London 1965) 793 skk. hasáb (H. MASSÉ–A. ZAJĄCZKOWSKI).

⁴⁹ I. m., 47 skk. l. Nizāmī eposzáról l. még: J. RYPKA: History of Iranian Literature. 1968, 210 skk. l.

⁵⁰ Enzykl. des Islam, II. (Leiden–Leipzig 1927) 70. l.

komplexus vázlatos ismertetését sem tartjuk feladatunknak; a továbbiakban csak az összefüggések kiemelésére szorítkozunk.

Az „édes” nevű Šīrīn (vö. Γλυκέρα, Dulcinea)⁵¹ Theophylaktos Simokattés (V 13) szerint a „győzelmes” II. Xusrō Aparvēz perzsa király – az utolsó jelentős Szaszanida-uralkodó (590–628) – bizánci felesége volt, míg az örmény Sebeos Hūzistānból (Susiané) származtatta és alakját keresztény szenthez illő vonásokkal (csodatétel stb.)⁵² ruházta fel. Az irodalmi feldolgozások többsége azonban így vagy úgy Armeniával hozza kapcsolatba.⁵³ Firdauszi nem tud Šīrīn királyi származásáról, sem Ferhadról; nála még Xusrō a központi alak. De Tabarī (838–923) perzsa fordítója. Bal‘ami (963-ban) már megtoldja a krónika szövegét: a király Ferhadot a szépséges, de alacsony származású Šīrīn iránti szerelméért büntetésül a bisutuni hegy átvágására küldte; itt a hős akkora szikladarabokat hajigált félre, hogy ma százan sem boldogulnának velük; azóta is ott hevernek.⁵⁴ (Firdauszinál Rusztem hajítja a másoktól elmozdíthatatlan sziklát egészen Kínáig.) Ugyanez a motívum teljesen más funkcióval bír majd Navoinál: a hős segítségére siet a csatornaaással kínlódo népnek – egy nap alatt többet végez, mint kétszáz mester három év alatt –, majd mikor Xusrō ostromolja az armeniai „Nagy úrnő” (Mehīn-bānū, Šīrīn rokona) várát, Ferhad közsiklakat zúdítt az ellenségre.⁵⁵

Ibn al-Faqlīh *Országok könyve* c. művében (Kitāb al-Buldan, 903-ból) még Ferhad nélküli változatot találunk: Xusrō király *vadaskertet* építtet Šīrīnnek.⁵⁶ Ezer ember dolgozik rajta hét esztendeig. Mikor végre elkészül, az örömeiben megittasodó király megígéri Šīrīnnek, hogy bármely kérését teljesíti. Šīrīn két kőcsatorna építését kéri, hogy az egyikben bor, a másikon *tej* folyjék a kertben.⁵⁷

⁵¹ Az iráni név elválaszthatatlan a „tej” jelentésű *šīr* szótól (szkr. *kṣīra*), ami esetleg a monda egyes változataiban szereplő tej-csatorna ötletét is magyarázhatja. Ne feledjük azonban a gyermek Semiramis galambok hordotta táplálékát sem! Az irodalmi feldolgozások tele vannak a Šīrīn „édes-ségére” utaló költői célzásokkal, pl. Nizāmīnál: a szép *Šeker*rel („cukor”) szórakozó Xusrō ráébred, hogy Šīrīn „édességét” Šeker „cukra” sem pótolhatja; vagy máshol Xusrō emberei Ferhad megvesztegetését ajánlják: „ezért az *édes-ségért* (ti. az aranyért) majd elpártol Šīrīntől”, de Ferhad kijelenti: „Hogy élhetnék az *édes* lélek nélkül!” L. EILERS megfigyeléseit is: 49. és 53. l.

⁵² Sebeos szerint Šīrīn nem engedte, hogy Maurikios császár a Šošanban (Susa) eltemetett Dániel próféta (vö. Dán. 8,2; IOS., Ant. Rom. X 264) holttestét elvitethesse: a holttestet vívó őszvérek maguktól visszafordultak a városba, és ugyanakkor minden kiszáradt forrásból víz fakadt. (Az 1862-i orosz fordítás alapján idézi ALIJEV, *Legenda*, 28. l.) Az előbbi hagiográfiai motívum összefüggéseiről vö.: Temesvári Pelbárt és Laskai O. exemplumainak antik vonatkozásai. *Itk.* 78 (1974) 60 skk. l.

⁵³ Vö. BERTELSZ, Navoi, 186. l.; ALIJEV, *Legenda*, 87. l.; EILERS, i. m. 54. l. és *passim*.

⁵⁴ Vö. A. CHRISTENSEN, i. m. 470. l.; ALIJEV, 42 sk. l. – A hely régészeti szempontú leírását l. H. LUSCHEY: Bisutun. *Geschichte und Forschungsgeschichte. Arch. Anz.* 1974, 114 skk. l.; a Ferhad – Šīrīn-monda helyi vonatkozásairól: 137 skk. l.; vö. W. SALZMANN: Bisutun, ein spätsasanidisches Monument. *Ibid.* 1976, 110 skk. l.

⁵⁵ Vö. BERTELSZ, Navoi, 192. l.

⁵⁶ Vö. K. GALLING, *RE* „Paradeisos” 1131 sk. has.; CHRISTENSEN, i. m. 465 skk. l. Az asszír, majd perzsa uralkodók „körülkerített” (**pari-daiza*-) királyi kertjeiről a görögök korán tudomást szerezhettek, l. pl. XEN., *Hell.* IV 1,15 θῆραι --- ἐν περιεργόμενοις, Anab. I 2,7; 4,10; II 4,14; Kyrup. I 3,14; CURT. RUF. VIII 1,11–19.

⁵⁷ Šīrīn tejjel-borral folyó *paradeisos*-i forrásának párhuzamával kínálkozik Midas rózsáskertje és az ottani borforrástól megrészegülő Silénos (HÉROD. VIII 138; XEN., Anab. I 2,13; PAUS. I 4,5), továbbá a mítosznak az a vonása, amely szerint a Dionysoshoz visszasegített Silénos azzal viszonozta Midas szívességét, hogy megengedte neki, *kérjen tőle valamit*. Ne feledjük, hogy II. Midas phrygiai

De a X–XI. századtól Xusrő és Širīn mellett egyre sűrűbben tűnik fel a csákányával a bisutuni sziklát szétvágó Ferhad boldogtalan alakja.⁵⁸ Nizāmī *Xusrő és Širīn*-jében (az 1170-es évekből) a csodás hegyeken túli ország királynéja, Mehīn-Bānū, a nyarat Armeniában tölti, ősszel Abhaziában vadászik, télen Barda'-ba (Azerbajdzsánba) vonul, a tavaszt pedig a virágzó Muganban élvezi. (Gondoljunk csak a perzsa nagykirályok vagy a parthus uralkodók évszakok szerint változó rezidenciáira!)⁵⁹ Ennek a „nagy úrnőnek” rokona a szépséges Širīn, Xusrő király egyik szerelme. De a regényes-kalandos peripeteiák közben színrelép az új szereplő, a *bölcs*⁶⁰ Ferhad, aki nemcsak Ptolemaios *Mağīštī*-jét (vagyis a *μεγίστη σύνταξις*-t; *almagest*) és Uqlidis (vagyis Eukleidész) titkait ismeri,⁶¹ hanem csákányával a követ is viasként szeli; ő képes a vad vidéken épült várba (Qaşri-i-Širīn) is csatornát vezetni, hogy az imádott nő hozzájusson a gyermekkorától megszokott tejhez. Amikor Xusrő tudomást szerez az ifjú mester lángolásáról, Ferhad elbujdosik és csak álmodozik Širīnről. Majd a két vetélytárs szópárbajában a király marad alul, de ravaszul megígéri, hogy lemond Širīnről, ha Ferhad átvágja a bisutuni sziklát. A hős emberfeletti erővel dolgozik, Xusrő azonban hitványul Širīn halálhírére költi, mire Ferhad öngyilkos lesz.

Zakariya al-Qazwinī (XIII. sz.) kozmográfiájában a bisutuni szikla átvágásáról ugyanezt a változatot találjuk. A tudós író nagy pontosan még azt is elmondja, hogy a hős kétségbeesésében a *csákányával* ölte meg magát. Nizāmī nyomán („Širīn vára” leírásának kapcsán) ismerteti a Ferhad-féle tej-csatorna történetét, máshol pedig az Ibn al-Faḳīhnál olvasható csatorna-történetét is.⁶² A sok változat a *népi* hagyomány gazdagságát tanúsítja.⁶³

király (asszír *Mi/Me-ta-a*) a Kisázsia felé terjeszkedő II. Sargonnak volt kortársa, ill. egyik célpontja; vö. S. EITREM, *RE* „Midas” 1530. és 1538. has.; D. O. EDZARD KI. Pauly III. 1289.

⁵⁸ Vö. ALIJEV, 56 l. A „csákányos” Ferhad alakjának lehetséges előzményei között EILERS (50 sk. l.) „Ázsia kapujának” szikladomborműveire utal, amelyeken a győzelmes vezért nemcsak fegyverekkel, hanem építőszerszámmal (Bauaxt) is megörökítették. (Vö. A. MOORTGAT, i. m., 194. t.: „Ur-Nammu als Bauherr.”) Ugyancsak EILERS idézi (31. l.) az imént említett II. Sargon beszámolóját egy hegyi átkelés nehézségeinek leküzdéséről (714-ből; *Textes cunéiformes du Louvre*, III. p. 6): „Starke Bronzeäxte hiess ich meine Pioniere zur Hand nehmen; die Felsen des hohen Berges liessen sie wie Sandstein davonfliegen und besserten so den Weg aus.” – Ferhad csákányos alakját legújabbban H. LUSCHEY (i. h., 138. l.) II. Ardašīr bisutuni reliefsének Mithras-ábrázolásából eredeztette.

⁵⁹ Vö. XEN., *Anab.* III 5, 15; *Kýrup.* VIII 6, 22; STRAB. XI 13, 1 c. 523; XVI 1, 16 c. 743; CURT. RUF. V 8, 1; X 4. Movšēs Xor. szerint Semiramis a nyarat Armeniában, a többi évszakot Ninivében töltötte (ALIJEV, 63. és 84. l.); Navoinál Ferhad királyi apja négy palotát rendeztet be az évszakok szerint (BERTELSZ, Navoi, 189. l.); l. még Th. NÖLDEKE: *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*. Leyden 1879, 265. l.; A. T. OLMSTEAD, i. m., 162 skk. l.: *The three capitals* (Ekbatana – Babilón, ill. Persepolis – Susa).

⁶⁰ Az ó-iráni Fradāta (parth. Φραδατης Φραατης), Frahāt, Farhād név EILERS (49. l.) szerint esetleg viselőjének a *lénýét* jellemezte: *farhat* a. m. „der mit *farhang* (Bildung) versehene, der Ausgebildete, der Gelehrte, der Meister”.

⁶¹ EILERS (55. l.) rámutat Širīnnek Firdauszinál, majd még Nizāmínál is számon tartott varázspraktikáira és így magyarázza, hogy a geometria és az *almagest* tudója rögvest rabja lesz Širīn bájainak: „eine Ischtargestalt nach Art der Semiramis, zieht auch sie den Mann in ihren Bann, um ihn schliesslich zugrunde zu richten.”

⁶² Vö. ALIJEV, 80. l.

⁶³ Vö. I. Sz. BRAGINSZKIJ: *Из истории таджикской народной поэзии*. Moskva 1956, 339. l.

Ezt a gazdagságot szemléltetheti Navoi *Ferhad és Širin*-je, amelybe folklór-elemek csak úgy belevegyülnek, mint a hősi eposz vonásai.⁶⁴ Navoi Xusro-ból cselszövő zsarnokot formál, hogy annál rokonszenvesebbnek ábrázolhassa a pozitív hőst. Ferhad, mint a kínai (azaz kínai fennhatóság alatt élő turkesztáni) kagán fia, az Iszkender (Nagy Sándor) várában meglelt varázstükörben mindent láthat, ami csak a világon történik.⁶⁵ Meg is lát benne egy csupahegy országot, ahol az emberek öntözőcsatorna (ariq) építésével bajlódnak; ő is ott van köztük. De megpillant a tükörben egy szépséges nőt is, mire elájul és csak hosszas kalandok, hányattatások után tudja meg, hova kell sietnie: Armeniába. Ott megszanja a nehéz munkától senyedő népet; csákányával egy nap többet végez, mint addig sokszázan évek óta. Híre eljut Mehín-Banu királynéhez, akinek oda-látogató rokonában felismeri a tükörben csodált szépséget, Širint. Szerelme még erősebbé teszi: csodákat művel. Ezután jön Xusro kikosarazása, majd bosszúhadjárata, melynek során Ferhad hősieen védi a hegyek országát, de törbecsalják és megbilincselve hurcolják vetélytársa elé. A féltékeny király börtönbe vetteti Ferhadot, de a Sókratéstól (!) tanult varázsigé felnyit minden zárat. Xusro ekkor a már ismert aljassághoz folyamodik: Širin halálhírére Ferhad elájul és lezuhan a szikláról. Širin kalandos bonyodalmak után, romantikus körülmények között, Ferhad sírja mellett hal meg.

Nizami vagy Navoi utókorának feltárása, de még ismertetése sem a mi feladatunk.⁶⁶ Nizami követői közül mégis figyelmet érdemel az azerbajdzsáni Arifi *Farhad-name*-ja (1368 körül), amelyben már Farhad herceg, a legendás kőfaragó és építő a férfi főszereplő; az aranyhorda területén működő Qutb török átdolgozása (1341 körül); Faqr ad-dīn Yakub nyugat-anatóliai változata (1366 körül) és Šeyhi II. Murad szultánnak (1421–1451) ajánlott *Xusro és Širin*-je.⁶⁷

Részletesebb dokumentálást érdemelne Navoi nyugati recepciója. Ismeretes az az 1557-ből való velencei kiadvány (*Peregrinaggio di tre giovani figliuoli del re di Serendippo . . . della Persiana nell' Italiana lingua trapportato*, – vagyis a három ceyloni királyfi kalandjai), melyet egy tavrizi örmény – povero peccatore Christophoro Armeno della città di Tavis – fordított azerbajdzsáni eredetiből⁶⁸ olaszra, és amely hamarosan egyéb nyugati nyelveken is számos kiadást ért meg. Ebből minket most nem Giaffer király okos fiainak története érdekel, – amivel Th. Benfey⁶⁹ óta sokan foglalkoztak, – hanem a hét napra eloszlott elbeszéléscsokor nyugat-európai elterjedése. Mint már Johannes Bolte (a baseli Joh. Wetzel 1583-i fordításának modern kiadásában)⁷⁰ kifejtette, Christophoro a legendás ceyloni királyról szóló arab mesén kívül egyebek közt a Behram-Gur perzsa király (417–438) alakjához fűződő hagyományból merített. Behram és a „szívét

⁶⁴ Vö. BERTELSZ, Navoi, 191. l.; LIJEV, 165. l.

⁶⁵ A varázstükrökkel üzőtt praktikákról vö. *Acta Class. Debr.* 4 (1968) 96 skk. l. Az ott idézett irodalom pótlásául: J. BOLTE: Christophoro Armeno „Peregrinaggio di tre giovani . . .”-jának Joh. Wetzel-féle fordítása (1583). Tübingen 1895, 203. l. J. W. SPARGO. Virgil the Necromancer. Studies in Virgilian Legends. Cambridge Mass. 1934, 62 skk. l. (XIII–XIV. századi nyugati adatok.)

⁶⁶ Röviden – Nazim Hikmet „lírai-dramai költeményéig” – összefoglalta ALIJEV, 163 skk. l.; vö. H. MASSÉ – A. ZAJĄCZKOWSKI, *Enc. of Islam*, i. h.

⁶⁷ Ugyancsak Nizami nyomán; vö. E. I. GIBB: *A History of Ottoman Poetry*, I. (London 1900) 103. és 299. l.

⁶⁸ Vö. BERTELSZ, Navoi, 79. l.

⁶⁹ *Orient und Occident* 3 (1866) 257 skk. l.

⁷⁰ I. m., 178 skk. l.

nyugtató” Dilaram történetét Firdauszi, majd később – más (Fitne, a. m. „csábítás”, „nyugtalanág”) névvel – Nizami is elmondotta *Hét szépség* (*Heft peikar*) c. eposzában. Nizami követői közül Christophoro (I. rész) lehetséges forrásként említette Bolte⁷¹ Amír Xusro *Nyolc paradicsomát* (1301-ből), de a II. rész előzményét csak J. E. Bertelsz-nak sikerült kitapintania⁷² Navoi *Hét planéta*-jában: ez csakis így szívároghatott át az európai irodalom vérkeringésébe. Nem érdektelenek szempontunkból azok az útleírások sem, amelyekkel Bolte⁷³ Velence perzsiai kapcsolatainak élénkségét dokumentálta. De gondoljunk itt George Puttenhamnek, az *Angol ars poetica* (*Arte of English Poesie*, 1589) írójának arra az olaszországi tudósítójára is, „aki sokat utazgatott világunk keleti fertályán s láthatta a kínai császárok és tatár hercegek udvartartásait”, és aki Timur alakverseiből is közölt ízelítőt a nyugati olvasóközönséggel.⁷⁴

További szálak nyomozgatása helyett idézzük befejezésül Székely István 1559-ben megjelent világhronikájából a 718. évhez fűzött megjegyzést (139. l.): „Ez – ti. Seita pannoniai király – a Csersz árokját megvitta, kit *nem azért hittanak Csersz árokjának, hogy azon a Csersz király feleséget hozott volna magának*, hanem azért, hogy az árkot az országnak ótalmára legelőszört az csenáltatta volna, még Attilának előtte” stb. A közismert csodalámpa-mesében a király azt kívánja leányának a csodatárgy birtokában levő kérésétől, hogy építsen hidat a királyi palota és saját háza között.⁷⁵ A tengeren át építendő híd abszurd gondolata a sziklák széthasításával együtt szerepel⁷⁶ egy tatár hősmondában; Stith Thompson *Motif-index*ében az alábbi rokon motívumokat találjuk:

F 271.2.1 Fairies excavate passages

F 271.2.2 Fairies build causeway

H 359.1 Suitor test: building causeway

H 1131.2 Devil as suitor assigned task to build bridge or dam

H 1129.6 Building causeway as task.

⁷¹ Uo. 205 sk. I. Ehhez képest nem sokat mond Sch. V. R. CAMMAN tanulmánya: Christopher the Armenian and the three Princes of Serendip. *Compar. Lit. Studies* 4 (1967) 237 skk. l.

⁷² Navoi, 81. l. – Egy ősi mesés motívum hazai rokonságára csak mellékesen hívjuk fel a figyelmet. Nizami „Ferhad és Širín”-jében a „hegy-átvágó” hős titáni munkája közben az odalátogató és veszélybe sodródó Širint a *lovával együtt* viszi fel a nyakában a várba (BERTELSZ, Navoi, 185. l.). Navoi ugyanezt az örményországi munka befejezése után téteti meg vele (uo., 191. l.), majd a motívumot Behram Gūr történeteiben (*Heft peikar*) még hatásosabb változatban használja fel. Itt a hős mellőzött szerelme, a fentebb említett Fitne mutatja meg okulásul, hogy mit tesz a megszokás: először egy kis borjat visz fel a vállán a magasba, majd később is ugyanígy, amikor a borjú már hatalmas bikává fejlődött (uo., 196. l.). Mint BOLTE (i. m., 206. l.) kimutatta, e történet *előzménye* (Behram Gūr mesterlövése, melyet Fitne *nem* dicsér áradozva), Nyugaton már a „Peregrinaggio” *előtt* (Sebastian Frank: 1541; H. Sachs: 1546) ismeretes volt. Az ökörrrel való erőmutatvány, mint a rendszeres gyakorlás eredménye, amit nálunk Wesselényi Miklóssal kapcsolatban szokás emlegetni, BORNEMISZA Péter postilláiba (IV 754) közvetve a krotóni Milón nevéhez tapadt ókori anekdotából (CIC., Cato m. 10, 33) került át. – Fitne mulasztásának háttéréről vö. CURT. RUF. VIII 9, 28.

⁷³ I. m., 178, l. j.: Gios. Barbaro, Ambrogio Contarini stb. Ez utóbbinak „klasszikus” perzsiai útleírásáról (1473–75) és a kíséretében volt Zuanne Ungaretto (Magyar János) személyéről stb. vö. TARDY Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971, 57 skk. l.

⁷⁴ Vö. KLANICZAY Tibor: A manierizmus. Bp. 1975, 233. l.; az „antik manierizmus” kérdéséhez fűzött, ide is vágó megjegyzéseinket l. *Ant. Tan.* 22 (1975) 242 skk. l.

⁷⁵ Vö. HONTI János: Az ismeretlen népmese. Bp. 1947, 10. l.

⁷⁶ Vö. AL. CASTRÉN: Ethnol. Vorlesungen über die altaischen Völker. St. Petersburg 1857, 229. l.

A Csörsz árkával foglalkozók⁷⁷ a monda egyik-másik – esetleg ma is élő⁷⁸ – helyi változatát szokták közölni, azt kötik bizonyos – természetes vagy mesterséges – terep-alakulatokhoz. A közelmúltban régészeink is újból sorompóba álltak és a sokfelé megfigyelhető „árkot” népvándorlás korabeli védőrendszernek magyarázzák.⁷⁹ A hazai hagyomány eredetének kutatói *nem* emelik ki Székely István közlésének – legkorábbi adatunknak – polemizáló mozzanatát, azt ti., hogy az olvasott humanista-reformátor *cáfolja* a közhiedelemben élő magyarázatot: az árkot *nem azért* ásták, hogy Csörsz király azon hajózva vihesse haza feleségét. A mondát manapság is leginkább Tompa Mihály feldolgozásában ismerik, aki szintén a Székelytől *cáfol*t köznépi hagyományt verselte meg. E szerint Rád longobárd király „frigyesnek hitta Csörszöt, a szép avar királyt”. Csörsz segít is neki, de utána nem kér a hadizsákmányból; „harcdíj fejébe” a szép Délibábot, Rád leányát szeretné. A Csörsz birtokára áhító Rád fortélyosan azt feleli lánya kérőjének, hogy nekiadja, ha

„... . *melyen jövel, az úton, vízen viszed haza!*”

Erre százan meg százan látnak munkához:

Csörsz népe talpon állott, talpon egész hada,
S nagy és kicsiny, ifjú s vén, munkában izzada.

Délibáb álmában már látja, hogy vőlegénye viszi a habokon, de Csörsz királyt „egy vészes éjszakán” villám sújta. A „meglankadt nép” elátkozza az árkot „sok fáradalmiért”, a vőlegényét a halálba követő menyasszony pedig csak mint *délibáb* tölti meg néha „vízárnnyal” Csörsz árkát.⁸⁰

A Pesty Frigyes-től idézett változatok közül három is *közelebb* áll a modern gyűjtések anyagához: a cseh rablólovagok idején egy Czern (Csern) nevű főemberük akkor kapta volna meg a magyar főúr leányát, „ha a Tiszának más folyást ad. Két évig

⁷⁷ A régebbi irodalom legteljesebb tárháza: PESTY Frigyes: Magyarország helynevei, I. (Bp. 1888) 71 skk. l.; MÁRKI Sándor: Arad vm. és Arad város tört., I. (Arad 1892) 41 skk. l.; GUNDA Béla szívességeinek köszönöm FODOR Ferenc „A Jászság életrajza” c. (Bp. 1942) művének ismeretét, amelyben (38 skk. l.) roppant anyag van felhalmozva (itt-ott megrostálatlanul), továbbá SÁNDOR István néprajztudományi bibliográfiáját (Bp. 1977, 833 skk. l.), amelyben az építmények mondaira vonatkozó adatok közt Csörsz árka az óriások alkotásai stb. mellett szerepel.

⁷⁸ Vö. SOLYMOSSY Sándor: A magyarság néprajza, III. (Bp. é.n.) 236. sk. l.; VÉGH József: Táj- és népkutatás. Bp. 1942, 160 skk. l. (három tiszadobi népmonda); legújabbán SZABÓ Lajos: Taktaszadai mondák. Bp. 1975, 305. sk. l.

⁷⁹ PATAY Pál szíves eligazítása alapján csak a legfontosabb tanulmányokra utalok: BALÁZS V., *Régészeti Füzetek*, Ser. II/11 (1961); *id.*, *Acta Arch. Hung.* 15 (1963) 309 skk. l.; SOPRONI Sándor: Limes Sarmatiae. *Arch. Ért.* 96 (1969) 43 skk. l.; a legteljesebb feldolgozás a szegedi Móra Ferenc Múzeum 1969/2. évkönyvében (GARAM É., NAGY S., PATAY P., SOPRONI S.), 105 skk. l.

⁸⁰ A régebbi irodalmi említések közül: Pethő Gergely krónikájában (1660) az 579. évhez azt olvassuk, hogy Tiberius Constantinus császárt a perzsa Chosroës király ellenében „nagyon megsegítették az abarusok és magyarok”. A császár győzelmének „nagy oka volt *Kurs*, az abarusok második chaganja avagy fejedelme. Ez hunnus, azaz magyar vala, kirül is neveztetik ama nagy árok, melyet a Jászságban még most is látni, *Kurs* avagy *Chársz* király árkának.” GVADÁNYI a „Peleskei nótárius” II. részéhez fűzött jegyzetében „paraszt tradícióra” hivatkozik, amely szerint „valami *Csörsz* vagy *Cseh* király” akarta volna a Tiszát a Jászságon keresztül húzóódó árkon át „a Dunába hozni”.

dolgoztatta a népeket, amíg *agyon nem verték*.” Egy másik változat Szabolcs vezérről szól: a póri származású Csörsz akkor nyerte volna el a nagyrangú apa leányát, ha hajón viszi magával. Csörsz a Tisza vizét a Zagyába akarta vezetni, mégpedig tömérdek cigány kényszerítésével. Az évekig húzódó munka már csaknem befejeződött, mikor egy nagyobb serénységre intett legényke apja a türelmetlenkedő Csörszöt *kapájával* a fején találta.⁸¹ A harmadik változat szerint Csörsz királyfi a Dunával akarta a Tiszát egybekötni, hogy jegyesét, a Duna mentén uralkodó Deli kisasszonyt vízen vihesse haza; de Árokszállás alatt a napszámosok *agyonütötték*. Végül egy Fodor Ferentől⁸² idézett hevesi néphagyomány szerint az árok ásatóját, Csörsz vagy Eörs vezért, Csányon ölték meg: feltehetőleg a Csány (Chan) helynév tudákos eredeztetése az avar-hun („azaz magyar”) „Kurs avagy Chársz” *chaganus* méltóságnevéből.

A XVI. századig követhető hagyománynak a nemzetközi mesekincs összefüggéseibe való illesztésére Nagy Géza sommás utalásán⁸³ kívül – tudásunk szerint – eddig nem történt kísérlet. Világosan látjuk a tárgyalt mesemotívumokkal való párhuzamosítás nehézségeit, a közvetlenebb kapcsolatok hiányát. Egyelőre Székely István polemizálását sem tudjuk mihez kötni. Biztos, hogy nem olyan egyszerű és évezredekken át szinte alig változó történettel van dolgunk, mint amilyen a nippuri szegény ember meséje, amelynek hagyományozódását Julow Viktornak⁸⁴ meggyőzően sikerült nyomon követnie az ókori Mezopotámiától Fazekas Mihály Debrecenéig. Ebben az esetben a prototípust nem lehet olyan egyértelműen körülhatárolni, mint a nippuri szegény ember pórljárását, majd háromszoros elégtételét. Az szinte csiszolásra sem szoruló drágakő, amely minden foglalatba illik; az egyszerű mese „minden kor és nép számára nagy jelentőségű igazságot fogalmaz meg (hogy a zsarnokságba nem kell és nem szabad belenyugodni), és ezt is különösen sikerült, csattanós, úgyszólván *végleges* formában, amihez alig lehetett hozzátenni vagy elvenni belőle.”⁸⁵

Mi viszont már a Semiramis-mondában hihetetlen képlékenységet, többszörös áttételezést figyelhettünk meg, és ez a Ferhad–Šīrin-történet évszázados alakulásában

⁸¹ Vö. a MÁRKI Sándortól (32. l.) idézett hagyomány „szegény muzikusával”. Ennek magyarázatául Márki egy „tizenkét százados mesére” (THEOPH. SIMOK. VI. 2) hivatkozik, amelyben a balti-tengeri kagán három kobzost is fegyveres szolgálatra akarna kötelezni. – A szövegben említett változathoz jobban illik az a közlés, amelyet SOPRONI Sándor TV-előadásában (1976. aug. 15-én) hallottunk: egy munkára kényszerített cigány a *vonójával* ütötte agyon Csörszöt. MÓDI György pedig arra a tényre hívta fel a figyelmemet, hogy a múlt századbeli Tisza-szabályozási munkálatok során az elkeseredett kubikusok nem egy hajszoló inzselléren álltak bosszút úgy, ahogy tudtak.

⁸² I. m., 46. l., BARTALOS Gyula (Magyarország önállásának kivívása 1074–75-ben a csörszárkok felhasználása által, Eger 1910) nyomán.

⁸³ Pallas Lex. IV. (Bp. 1893) 787. l.: rövid, de alapos cikk, melynek szerzője a már korábban is felvetett Csörsz < cepr-származtatást fogadja el: „Csörsz király éppen nem történelmi személy, hanem egyszerűen az ördög. Óskori erődítmények építését a néphit az ördögöknek, tündéreknek vagy óriásoknak tulajdonítja. . . . Az építést rendesen az ördög házasságával hozzák kapcsolatba, s kétségkívül összefügg egy népmeséinkben is gyakran előforduló motívummal, hogy ti. a mesehős csak bizonyos rábizott feladatok teljesítése után nyerheti el kedvesét.”

⁸⁴ Lúdas Matyi évezredeiről: *Itk.* 67 (1963) 678 skk. l.; *Acta Class. Debr.* 6 (1970) 78 skk. l.; legújabbán „Árkádia körül” c. kötetében (Bp. 1975), 228 skk. l.

⁸⁵ Árkádia körül 235. l.; vö. az „antik manierizmus” kérdését tárgyaló tanulmány (l. fentebb, az 1. jegyzetben) összegezésével, i. h., 244 sk. l.

csak még inkább fokozódott.⁸⁶ Bizonyos alapképleteket mégis megállapíthatunk. Alapképlet például — az élet követelménye — az öntözéses földművelés csatornaásása, amelyet — mint közösségi feladatot — jelképesen az uralkodó végez el (mint ahogy nemcsak Nero, hanem egy modern államfő is elvégzi a jelképes első kapavágást), de amelynek *terhe* a népre hárul. A verejtékező nép pedig mindig szívesen látna egy „szikla-átvágó” (vizet fakasztó, fanyűvő...) Ferhadot, aki csodás erejével ezeket mentesíthetne. (Ennek fordítottja az ősi sumer mítosz, amelyben a csatornaásástól elcsigázott istenek azért teremtik meg az embereket, hogy *azok* szenvedjenek.)⁸⁷ Ha viszont a teher elviselhetetlen, akkor a csákányt-kapát *másra* is lehet használni. Ezt mutatja a mítikus hősmondához képest recensnek mondható magyarországi cigányos változat, amely több szempontból is tanulságos: közvetve magyarázza a hős Ferhad különös — hogy ne mondjuk: groteszk — halálát, a tulajdon csákányával végrehajtott öngyilkosságot, amellyel a keleti miniatűr-festők sem igen tudnak mit kezdeni, esetleg pedig a Ferhad–Širin-monda közvetítésének egyik lehetőségét is felveti. Mert gondolhatunk török vagy örmény (balkáni) folklór-csatornákra is (az irodalmi átvétel — esetleg velencei közvetítéssel? — ismereteink jelen fokán bibliográfiailag nem igazolható), de a népi hagyományban makacsul vissza-visszatérő cigány földmunkások az előbbi lehetőséget sem rekesztik ki teljesen.

Ezeknél a sejtéseknél tovább egyelőre nem merészkedhetünk. Mindenesetre — úgy érezzük, — valószínűsítettük az ősi mezopotámiai hagyomány szerves továbbélését a perzsa, majd hellénisztikus birodalmak közvetítésével az Iszlám országaiban; a tárgyalt mondai anyag hagyományozódásában különleges helyet kellett juttatnunk Armeniának, és ez — a Csörsz-monda kialakulásának új szempontból megkísérelt vizsgálatában — talán mégsem csak provinciális jelentőségű.

*

Kiegészítésként hivatkozunk itt Pach Zsigmond Pál egyik legújabb tanulmányának⁸⁸ témánkat is érintő megállapításaira: Zsigmond úgy akarta Velence levantei kereskedelmi hegemoniáját megtörni, hogy Genovával, illetőleg annak Krim-félszigeti telepével, Kaffával (Feodoszija) összefogva a keleti áruk útját Kilián (az antik Achilleán), a Havasalföldön és Erdélyen át próbálta Magyarország és a délnémet városok felé terelni. Az 1412-ben Kaffába küldött követség vezetője, Gereczi Miklós, aki feltehetőleg a nikápolyi csata (1396) után elszenvedett hosszú török fogsága miatt jutott a „Szerecsen” (Saracenus) névhez, később — 1420 körül, majd 1430-ban — is Zsigmond követeként („Török” Józsával együtt) tárgyalt a türkmén fejdelemmel és az aranyhorda kánjával. Az északi karaván-útvonal, amelyet Velence ellenfelei szerettek volna minél nagyobb szerephez juttatni, a volgai Asztrahany és Szaraj (a kipszaki tatár székváros) érintésével vezetett Perzsia, ill. Kína felé; az itt folyó kereskedelemnek majd Timur Lenk dúlásai vetnek véget. Kília, Akkerman és Kaffa csak a XV. század vége felé hódolt meg a töröknek, de II.

⁸⁶ A magyar irodalomban egészen Jókai „*Shirin*” c. beszélyéig.

⁸⁷ Vö. KOMORÓCZY Géza, i. h. 7 skk. I.

⁸⁸ A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. *Századok* 1975, 3. skk. I.

Mohamed 1453 után sem nézte ellenséges szemmel az itt átmenő távolsági kereskedelmet, hiszen ez is csak bevételeit növelte, Kaffa keleti áruellátása pedig – az északi útvonalat sújtó minden vész ellenére – Trebizondon és *Tavrizon* keresztül továbbra is folyamatosan biztosítva maradt. Az erdélyi szász városokba a Havasalföld felől érkező balkáni-levantei kereskedő-elemek⁸⁹ feltehetőleg nemcsak borsot, sáfrányt és egyéb keleti fűszert közvetítettek, hanem – akárcsak a fentebb említett tavrizi örmény, a *Három okos királyfi* történetének fordítója – borsos keleti históriákat is.

⁸⁹ Vö. IX. Bonifác pápa 1399. évi oklevelével, amelyet PACH Zsigmond Pál (7. 19. j.) idéz: *in oppido de Corona seu vulgariter Brascho nuncupato . . . tam Graecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum, quam aliorum infidelium multitudo . . . una cum Christi fidelibus habitat et moratur.*

RÓHEIM GÉZA ÉS A MAGYAR ŐSVALLÁSKUTATÁS

Gyermekkoromban arról ábrándoztam, hogy egykor majd én írom meg az Új Ipolyt. Ez nem az a könyv, amelyet elképzelttem, de mégis úgy érzem, egy szerény lépés a cél felé” – írta Róheim Géza *Magyar néphit és népszokások* című, 1925-ben megjelent könyvének előszavában.¹ S valóban, a magyar néphit- és ősvalláskutatás történetében a három kiemelkedő név Ipolyi Arnold, Róheim Géza és Diószegi Vilmos neve.

Ipolyi munkásságát Róheim igen jól ismerte, azonban a fiatal Diószegi első műveit már nem kapta kézhez. Felesleges lenne azt a kérdést feltenni, hogy e három zseniális kutató közül ki volt a legnagyobb. Ipolyi volt az úttörő; Róheim volt az, aki a magyar ősvallás- és néphitkutatást a korszerű nemzetközi vallásetnológia keretébe illesztette, s Diószegi volt az, akinek Szibériában és Belső-Ázsiában alkalma volt helyszíni gyűjtést is végezni a sámánok világában. Hármuk közül azonban most Róheim Géza munkásságáról lesz szó.

Nem mindenki tudja ugyanis a mai legfiatalabb generáció tagjai közül, mi mindent köszönhet a magyar ősvallás és néphitkutatás Róheim Gézának. Ennek oka, hogy 1919 után Róheim Gézát félreállította a jobboldali politikai rendszer. Élete utolsó évtizedeit külföldön töltötte, életművéről magyar összefoglalás még nem készült, magyar könyveinek pedig nincs új kiadása. Külföldön természetesen Róheimet inkább mint pszichoanalitikust és vallásetnológust tartották számon és nem mint a magyar ősvallás kutatóját.

Róheim Géza korai, a magyar ősvallással foglalkozó tanulmányai nagyrészt az Ethnographiában jelentek meg, s így ezek aránylag könnyen hozzáférhetőek a magyar olvasók számára is. Itt egyes, Ipolyi által már megsejtett jelenségeket a korszerű vallásetnológia tükrében vizsgált. Ne felejtjük el, a 19. század második fele ismert csak fel egy sor olyan vallásfenomenológiai alapfogalmat, melyet az elődök is már körülírtak, de névvel még nem neveztek. Elég, ha olyan kifejezésekre utalok, mint totemizmus, mana, szakrális királyság. E jelenségeket Ipolyi már részben leírta, de névvel nem nevezhette, mert a nevek egy részét még nem használta a korabeli tudományosság, másoknál pedig az értelmezés nem volt világos.

E korai tanulmányok közül háromra utalunk: ezek az *Adalékok a finnugorság varázserő fogalmához*; *A kazár nagyfejedelem és a turul-monda* és *A kazár és magyar nagyfejedelem*.²

¹ E rövid tanulmány előadás formájában elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság ülésén 1978. május 31-én. Az idézet forrása: RÓHEIM 1925, 6..

² RÓHEIM 1915, 1917, 1918.

Az első tanulmányt úttörő jelentőségűnek tartom. Ipolyi mitológiájának megírása idején a személytelen varázserő fogalmát az európai kutatók még egyáltalán nem használták. Az európai dualista kereszténység csak jó vagy rossz varázserőt ismert, mely az Istentől vagy az ördögtől származik és a 19. század közepéig az európai tudományosság egyáltalán nem vette figyelembe egy etikailag közömbös és nem perszifikált varázserő létét (mana, manitu, orenda stb.). Róheim volt az, aki a mana fogalmat szinte elsőnek vizsgálta a finnugor népeknél, mert joggal gondolta, hogy ezt a vallásnéptudományi alapfogalmat az uráli népeknél is megtalálja.

Véleményem szerint az uráli népek vallásával foglalkozó tanulmányok e téren a mai napig sem kielégítőek. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy magam két, külföldön megjelent tanulmányomban próbáltam meg tisztázni, hogy a mai magyar néphit mikor utal animisztikus lényektől származó varázserőre és mikor tételezhetünk fel a magyar néphiten is személytelen varázserőt.³

Ez a kérdés tehát Róheim óta sem tekinthető teljesen tisztázottnak. Több követője volt Róheimnek a kettős fejedelemség és a szakrális királyölés problémájának vizsgálatában. A szakrális királyölést már Ipolyi is gyanította, Mythológiája 9. fejezetében említi.⁴ Mégis Róheim volt az, aki e kérdést történeti kontextusba helyezve, részletesen vizsgálta. Azóta már a magyar őstörténeti kutatás egyik közhelye, hogy a magyaroknál — legalábbis a honfoglalást közvetlenül megelőző periódusban — ismerték a kettős fejedelemség intézményét és feltehetőleg a szakrális királyölést is. Az idevonatkozó igen nagy vitairodalomból itt csak Czeglédy Károly és Györffy György nevét említem.⁵ Többször felvetették azt a kérdést is, hogy vajon a magyar középkorban a dukátus intézménye összefüggött-e ezzel a jelenséggel, vagy sem. A kérdés végleges megoldását főleg történetsszeinkről várjuk.

A magyar totemizmus jelenségét, a totemállattól való származás elméletét Ipolyi szintén leírta Mythológiája hatodik fejezetében, de a megnevezést, az értelmezést már Róheimnek köszönhetjük.⁶ A samanizmus kérdésére csaknem minden tanulmányában kitért, így a „Lucza székéről” szóló kitűnő értekezésében is.⁷

Az első világháború vége felé fordult Róheim figyelme a pszichoanalízis felé, ekkor próbálja azt az ősvalláskutatással összekötni s egyúttal rátért az élő magyar néphit szinkrón leírására is. Róheim Géza a kutatási korszakának összegezését a *Magyar néphit és népszokások* című, már említett könyvében találjuk.

E könyv a magyar táltoshit elemzésével kezdődik, amit Róheim Géza továbbra is az urál-altaji népek samanizmusából származónak tart.

A magyar néphit egészében azonban aránylag kevés régiséget talált. E könyv összefoglalásában azt írja egyebek közt:

„a magyar néphit és népszokás igazi tömegét, túlnyomó részét csak egy jelzővel illelhetjük: európai!”⁸

³ DÖMÖTÖR 1965 és 1967.

⁴ IPOLYI mitológiája először 1854-ben jelent meg. Az általam használt 3. kiadásban az oldalszám: 53–58.

⁵ CZEGLÉDY 1974; GYÖRFFY 1959.

⁶ IPOLYI 238 kk.

⁷ RÓHEIM 1920.

⁸ RÓHEIM 1925, 334.

Különösen a szláv népek néphitének hatását tartja igen jelentékenynek. A magyar régiségben azonban természetesen továbbra sem mond le a finnugor és az altaji népek vallásával való összevetésről, azonban úgy találja, az altaji kapcsolatok erősebbek, mint a finnugor kapcsolatok. Az obi-ugor és magyar összefüggések vizsgálatát azonban irreálisnak mondja.

Mégis, ez az 1925-ben megfogalmazott nézete nem maradt végleges. Róheim Géza élete végén ismét visszatért a magyar ősvallás ugor kapcsolatainak felderítéséhez. Ezt a gondolatmenetét *Hungarian and Vogul Mythology* című, 1954-ben megjelent posztumusz könyvében találjuk.⁹

Róheimnek erre az angol nyelvű könyvére az ötvenes években jóformán alig reflektált a magyar néprajzi kutatás, csak a későbbi időkben fordult felé a figyelem, amikor olyan kérdések, mint az uráli, illetőleg az ugor totemizmus, a magyar plurális lélekfogalom stb. már elfogadott és ismert tényekké váltak. Nyelvészeink hamarabb felfigyeltek erre a kérdéscsoportra.

Minthogy azonban Róheim könyve soha nem jelent meg magyar fordításban, érdemes kissé részletesebben foglalkozni gondolatmenetével. E könyv megírására láthatólag két forrásból kapott ösztönzést. Az egyik ezek közül a Csernyecov–Steinitz-féle leírás és elmélet volt, az 1930-as évek végén, az obi-ugorok etnogeneziséről, totemizmusáról és házassági rendszeréről, valamint a „magyar” névetimológiájáról.¹⁰ Másik ösztönzője úgy látszik Györffy Györgynek *Krónikáink és a magyar őstörténet* című műve volt.¹¹

Róheim többhelyütt elfogadta Györffy eredményeit s revideálta saját, régebbi álláspontját. Lényegében tehát Róheim megkísérelte összeegyeztetni a Csernyecov és Steinitz gyűjtéséből származó adatokat Györffy történeti kutatásaival, s az egész kérdéscsoportot a pszichoanalízis módszerével hozta közös nevezőre.

Próbáljuk meg tehát a következőkben e meglehetősen szövevényes kérdéscsoportnak néhány gondolatát nyomon kísérni. Előjáróban Róheim felteszi a kérdést: volt-e egyáltalán a magyar népnek ősi mitológiája? Hiszen nem minden népnél találunk fejlett, kidolgozott mitológiai rendszert. Róheim szerint a Steinitz által felvázolt etnogenezis-elméletből logikusan következik, hogy mivel az obi-ugoroknak jól kidolgozott mitológiai rendszerük volt, s a magyarok ezek egyik frátriájából váltak ki, szükségszerűen a magyaroknak is kellett, hogy legyen mitológiájuk.

De hol találjuk ennek a régi magyar mitológiának nyomait? Erre Róheim sem adhat más választ, mint a magyar ősvallás és mitológiai más kutatói: néhány, az élő néphitben és szokásanyagban megőrzött, archaikus maradványon kívül elsősorban a középkori krónikák anyagában található adatokból lehet rekonstruálni e feltételezett magyar mitológia néhány vonását.

A krónikákban között totemisztikus eredetmondának, a szarvasüldözésnek. Álmos születésének, Emese nevének totemisztikus magyarázata természetesen nem új gondolat. Így a szarvasüldözést Róheim előtt többek közt már Pápay, Munkácsi, Alföldi, Berze Nagy

⁹ RÓHEIM 1954. Vö. DÖMÖTÖR 1958a., VEREBÉLYI 1977.

¹⁰ Ezekhez v.ö. CSERNYECOV 1949, STEINITZ 1938. – E kérdésekre a magyar nyelvészek sokkal hamarabb reagáltak, mint az etnológusok, pl. ZSIRAI Miklós, HAJDÚ Péter, MOÓR Elemér stb. Vö. DÖMÖTÖR 1958a. 177.

¹¹ GYÖRFFY 1948.

is kapcsolatba hozták az obi-ugor eredetmondákkal: a jávorszarvast üldöző két paster vadász történetével, melynek asztrális vonatkozásait is említik.^{1 2} Az azonban kétségtelen, hogy Csernyecov és Steinitz adatai az obi-ugorok totemizmusáról és az exogám, patri-lineáris házassági kétosztály-rendszeréről ezeknek a mondáknak, valamint a „nőrablás” motívumának értelmezésére érdekes és újszerű további lehetőséget nyújtanak.

Róheim azonban a továbbiakban a szarvasüldözés motívumát összekapcsolja a „Tejút–Csaba útja” mitológiával. Fejtegetéseit e helyen nyomon követni nehéz lenne, végső eredménye az, hogy a visszatérő hős – Csaba királyfi mitológiai síkon azonos a vogul népköltészet és mitológia Lúdfejedelmével és a szarvasüldözés-monda Mogorjáival. – Másrészt a vogul mitológiában szereplő Világügyelő férfi, ill. Lúdfejedelem, aki a két házassági osztály közül a moš osztály patrónusa, s akit már Munkácsi napistenségnek tartott, Róheim szerint feltehetőleg azonos a „magyarok istenével”.

Bár a könyv gerincét ez a párhuzam képezi, Róheim még sok más kérdést is érint. Így érdekes párhuzamot von a vogul mitológia és az észak-amerikai indiánok mítoszai, továbbá az ugor és az észak-amerikai indián samanizmus között. Sok már többször értelmezett régi problémák is érint: így a „hétmagyarok” kérdését, akiket Numi Tarem hét fiával hoz kapcsolatba. Elemzi a magyarok nyershűsevéséről szóló értesítéseket (melynek magyarázata az obi-ugorok mitológiai párhuzamából igen szellemes, minthogy a két házassági osztály közül a moš osztálybeliek, akiknek nevével a „magyar” népvét a nyelvészek összefüggésbe hozzák, az obi-ugor mitológia szerint a nyershűsevők).

Az utolsó, vázlatos fejezet a nemzeti istenfogalom keletkezésével foglalkozik, s itt állítja fel a Lúdfejedelem – Magyarok istene, illetőleg Tündér Ilona – vogul Arany hattyú közötti párhuzamot.

Nehéz lenne több mint két évtized után megállapítani, mi az, ami ma is helytálló Róheim könyvében, s mi az, amit azóta nem fogadott el a magyar vagy a nemzetközi tudományosság. Annyi bizonyos, hogy az obi-ugorok kétosztályú házassági rendszerét már nemcsak a magyar nyelvészek, hanem a történészek és etnológusok is ismerik, és felhasználják az őstörténeti kutatásban. A plurális lélekhit nyelvi kérdéseiről Pais Dezső könyvében (*A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*) igen reálisnak tűnő nyelvészeti fejtegetést találunk, s foglalkozott e lélekhit kérdésével, pl. Láng János is.^{1 3} Ha kezünkbe vesszük az *Uráli népek* című gyűjteményt (Bp. 1975), akkor látjuk, hogy Dienes István, Hoppál Mihály és mások olyan tényeket, amelyeket Róheim Géza írt le először, mint teljesen ismerteket említene, anélkül, hogy Róheim fenti könyvére mindig utalnának.^{1 4} Tehát úgy összegezhetném a helyzetet, hogy bizonyos tényekből a magyar kutatók hasonló következtetéseket vontak le, mint ezt Róheim tette, azonban később, mint Róheim, akinek angol nyelvű könyve elég lassan jutott el a magyar néprajz köztudatába.

Más kérdésekre azonban a magyar tudományosság soha nem is reflektált, pl. a már említett Lúdfejedelem – Magyarok istene vagy a Tündér Ilona – Aranyhattyú, az obi-ugor „madarak útja” – magyar „Csaba útja” párhuzamokra. Jól tudjuk azt is, hol a

^{1 2} L. e szerzőknek a bibliográfiában említett műveit. A kérdést részletesen elemzi GYÖRFFY 1948, 35 kk; RÓHEIM 1954, 11 kk. L. még tanulmányomat: DÖMÖTÖR 1958b, további irodalommal.

^{1 3} PAIS 1975, 185. kk; LÁNG 1974.

^{1 4} DIENES 1975; HOPPÁL Mihály 1975

kérdés bökkenője: lehetséges-e hogy az ugor együttéléstől a honfoglalásig terjedő korszakig ilyen világosan maradtak fenn bizonyos mitológémák emlékei. Róheim sokkal jelentősebb tudós volt annál, minthogy e kérdés történeti jelentőségével ne lett volna tisztában, s mint láttuk, korábbi művében inkább az altaji hatást, mint az uráli kapcsolatok hangsúlyozta, pl. a magyar sámánizmus párhuzamait inkább az altaji, mint az uráli népek samanizmusban vélte megadni. Élete végén a magyar ősvallást mégis az uráli, sőt egyenesen az ugor közös mitológiával kapcsolta össze. Minthogy azonban elfogadta azt a hipotézist, hogy a magyarok az egyik ugor frátria elszakadt utódai, ebből a maga részéről levonta a konzekvenciákat, s posztumusz könyvében már nem vette figyelembe azokat a hatásokat, amelyek később az elszakadt magyarságot a törökök, a kazárok vagy más kultúrák részéről érték. Ezt a hatást nem vonta kétségbe, de elemzésére nem maradt ideje.

Tudjuk, hogy legfőbb ideje lenne egy olyan monográfiát írni, amely Róheim Géza tudományos munkásságát magyar szempontból elemzi. Akkor az említett kérdések ügyében is állást kellene foglalni, bár az a gyanúm, hogy bizonyos hipotéziseket sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet még. Addig is, amíg ez a monográfia elkészül, adózzunk tisztelettel Róheim emlékének, aki valóban a magyar ősvalláskutatás egyik úttörője, kiemelkedő képviselője volt.

DÖMÖTÖR TEKLA

IRODALOM

- ALFÖLDI András
1933 A kettős királyság a nomádoknál. Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp. 32–34.
BERZE NAGY János
1927 A csodaszarvas mondája. Ethn. XXXVIII. Kny.
CSERNYECOV V. N.
1949 Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Bp.
CZEGLÉDY Károly
1974 A szakrális királyság a sztyeppéi népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). *Magyar Nyelv* 70. 11–17.
DIENES István
1975 A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Hajdú Péter (szerk): Uráli népek. Bp. 77–108.
DIÓSZEGI Vilmos
1958 A samanhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.
DÖMÖTÖR Tekla
1958a Róheim Géza: Hungarian and Vogul Mythology. *Ethnographia* LXIX. 176–178.
1958b Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvasmonda. *Filológiai Közöny* IV. 317–323.
1965 Zur Frage der sogenannten Kausalfiktionen. In: IV International Congress for Folk Narrative Research. Athens. 88–93.
1967 Animistic Concepts and Supernatural Power in Hungarian Folk Narratives and Folk Customs. *Journal of the Folklore Institute* 4. June. Kny. Bloomington.
GYÖRFFY György
1948 Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp.
1959 Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp.

HOPPÁL Mihály

1975 Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus. In: HAJDÚ Péter (szerk): Urali népek. Bp. 211–234.

IPOLYI Arnold

1929 Magyar mythologia. Bp. (3. kiadás)

LÁNG János

1974 Lélek és isten. Bp.

MUNKÁCSI Bernát

1910–1921 Vogul Népköltési Gyűjtemény. II. 1. rész. Budapest

PAIS Dezső

1975 A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.

PÁPAY József

1905 Osztyák Népköltési Gyűjtemény. V. Bp.

RÓHEIM Géza

1915 Adalékok a finnugorság varázserő fogalmához. *Ethnographia* XXVI. 255–278.

1917 A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Ethnographia* XXVIII. 58–98.

1918 A kazár és a magyar nagyfejedelem. *Ethnographia* XXIX. 142–145.

1920 Adalékok a magyar néphithez II. Bp.

1925 Magyar néphit és népszokások. Bp.

1954 Hungarian and Vogul Mythology. New York

STEINITZ, Wolfgang

1938 Totemismus bei den Ostjaken in Siberien. *Ethnos* 3. 125–140.

VEREBÉLYI Kincső

1977 Róheim Géza. *Ethnographia* LXXXVIII. 580–594.

SZEMLE

Magyar Néprajzi Lexikon.

Főszerkesztő: ORTUTAY Gyula

I. A–E. 762 oldal, nagyszámú rajzzal, fényképpel és 20 ív színes melléklettel.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.

A magyar néprajztudomány kiemelkedő eseménye a Magyar Néprajzi Lexikon [MNL] I. kötetének megjelenése, mely tudományunk alapjainak lerakásában éppen úgy, mint a néprajzi ismereteknek a közművelődésben történő magasszintű bevezetésében nagy fontosságú. A mennyiségileg és tartalmilag egyaránt rendkívül gazdag szócikkek jó alapot nyújtanak majd az egész magyar néprajztudomány új összefoglalásához, melynek megírására már megérett a helyzet [ORTUTAY 8]. Vélgigtekintve az I. kötet rendkívül gazdag és sok-sok új, még kiadatlan kutatási eredményt tartalmazó címszavain, ezzel a megállapítással messzemenően egyet lehet érteni.

A tudománytörténet számára meg kell említenem, hogy az 1950-es évek elején a magyar néprajztudomány munkatervi feladataként, GUNDA Béla vezetésével, megindult a Magyar Néprajzi Lexikon előkészítése, sőt egyes részeinek teljes kidolgozása [GUNDA Béla: A Magyar Néprajzi Lexikon. *MTA Társ. Tört. Oszt. Közlem.* 8/1957, 125–36], mint arról az *Ethnographiából* is értesülhetünk 1953: „Megkezdtek a már nagyobb részben összeállított címszavak kidolgozását” 65/1954, 294; 1955: a Lexikon munkálata „...ez évben elsősorban a magyar lakóházra vonatkozó címszóanyag szöveg bedolgozásával folytatódott” 67/1956, 356]. Igazán csak sajnálni lehet, hogy ez az MTA által anyagilag és erkölcsileg támogatott kísérlet akkor nem valósult meg és egy új vállalkozásnak kellett a kérdést megoldania.

Ha összehasonlítjuk az MNL I. kötetét a különböző európai, amerikai vállalkozásokkal, akkor elfogultság nélkül megállapítható, hogy ilyen, egy nép néprajzát felölelő munkát még sehol sem készítettek, még ott sem, ahol hasonló lexikonok korábbi kiadásai már évtizedekkel ezelőtt megjelentek. Gondolok itt többek közt az ERICH, O. A.–BEITL, R., 1974-ben BEITL, K. közreműködésében megjelent *Wörterbuch der deutschen Volkskunde* harmadik kiadására, mely egy kötetben (1005 oldal + 43 rajz és 18 térkép) foglalja össze a német népi kultúra legfontosabb fejezeteit. De ez sem terjedelemben, sem mélységében, sem illusztráltságban nem versenyezhet a mi kiadványunkkal. Mindezt azért is említmem meg, mert rendkívül hasznosnak tartanám, ha az MNL egészben vagy valamilyen rövidített formában legalább egy világnyelven is megjelenne. Ez hasznára lenne az európai néprajztudománynak és lehetővé tenné, hogy az eddig nyelvi nehézségek miatt jórészt elzárt magyar néprajzi anyag szinte teljes egészében belekerülhessen az egyetemes tudományos vérkeringésbe.

Mikor a fentieket általánosságban megállapítom, ez nem ment fel attól a kötelezettségtől, hogy a lexikon részleteivel kapcsolatban észrevételeket ne tegyek. A sok szerzővel dolgozó lexikon különben is az a műfaj, melynek tökéletes vagy azt megközelítő megvalósítása márcsak azért is lehetetlen, mert a közreműködők különböző szinten, különböző szempontok szerint oldják meg feladataikat. Az egyetemesítést a lektorok és a szerkesztők csak részben tudták megoldani, ezért természetes, hogy a pozitív és negatív észrevételek egész sorát lehet még a legkitűnőbb munkákkal – így az MNL kötetével – kapcsolatban is megtenni. Ezt azonban kötelességemnek érzem, mert meggyőződésem, hogy olyan munkáról van szó, mely magyar és remélhetően idegen nyelven is sok kiadást fog megérni, ezért az

észrevételek egyikét-másikat majd hasznosítani lehet. De kötelességem azért is, mert ez a lexikon lesz az, mely a legszélesebb rétegeket, a társtudományok művelőit hosszú időn keresztül tájékoztatni fogja a magyar néprajztudomány kérdéseiről. Nehéz a helyzetem, mert egy kötetről kell szólnom és esetleg olyan kérdést vetek fel, mely a következő kötetekben megoldódik, azért már előre elnézést kérek.

ORTUTAY Gyula kitűnő bevezetője ezt a nagy vállalkozást pontosan helyezi el a magyar és az európai tudományos életben, létrejöttének legfontosabb mozzanatait és a közreműködőket, a szerkesztőket is megismerhetjük. Ezután a lexikon használatának néhány kérdését foglalják össze, majd a rövidítések feloldását kapjuk.

Hiányolom azonban, hogy az MNL használati útmutatója (12–13) nem foglalkozik bővebben azokkal az elvi és gyakorlati kérdésekkel, melyek a lexikon egészében érvényesülnek. Így az egyes társtudományok (pl. nyelvtudomány, irodalomtörténet, történet, növénytan, állattan stb.) eredményeinek felhasználása, ugyanakkor az ezektől történő elhatárolás nem mindig világos és következetes. Nem tudjuk meg azt sem, hogy az összehasonlítás lehetőségével történeti és földrajzi vonatkozásban általában milyen mértékben kíván élni. Általánosságban szólva szívesebben láttam volna valamivel részletesebb bevezetést, amit ez a nagy vállalkozás mindenképpen megérdemelne.

Végigtekintve az első kötet rendkívül gazdag anyagán, egy jól átgondolt rendszer körvonala bontakozik ki, mely az MNL egészét a magyar néprajz monográfiászerű feldolgozásához közelíti. Nagyobb összefoglalások a néprajz egy-egy alapvető területét tekintik át (pl. *anyagi kultúra*), majd ennek egy csoportjára kerül sor (pl. *állattenyésztés*). Ezekhez illeszkednek az egyes részleteket, egyes eszközöket, eljárásokat feldolgozó cikkek (*abóra, abrak, obrakos tarisznya, akol* stb.). Mindezzel azonban nem elégedtek meg, hanem egy-egy táj (pl. *Alföld*) vagy jeles város (pl. Debrecen) néprajzi jellegzetességeit is több szócikkben feldolgozták. Így az utóbbi esetben külön kis tanulmányt olvashatunk a következőkről: *debreceni bútor, ~ cifraszűr, ~ kerámia, ~ pipa, ~ szekér, ~ talyiga, ~ viselet, Debrecen népe*. Így nemcsak bizonyos jellegzetességeket ismerhetünk meg, hanem az is kibontakozik előttünk, hogy az alföldi cívis város kultúrája milyen nagy hatással volt környezete népi műveltségének fejlődésére, változására. Természetesen azzal lehet vitatkozni, hogy egyik vagy másik szócikk elegendő terjedelmű-e, vagy éppen bontani kell-e egyiket, másikat, de ez a lényegen nem változtat. A fenti felosztás – amennyire azt egyetlen kötet alapján meg lehet ítélni – az egész hatalmas munkában érvényesül.

Egyes fogalomkörök írói a fenti elképzelést, a társtudományok eredményeinek felhasználását, a történeti és földrajzi összehasonlítást és más szempontokat különböző, sok esetben egész magas fokon és következetesen valósították meg. Ezek közül is kiemelkedik a bútorról kapcsolatos szócikkek sora. Így a *bútorfestés* megismertet bennünket a két alapvető technika készítményeinek (ácsolt és asztalosbútor) festésével, a *bútorkészítés* rövid, de kitűnő áttekintést ad az egész területről. Az *ácsolt bútor, ~ láda, az asztalos, ~bútor* már a részleteket is tárgyalja. Ezek után külön-külön az egyes bútordarabokra is sor kerül (pl. *asztal, bölcső* stb.). Az ismereteink más irányban is bővülnek, mert nagytájkánként bemutatják a bútorművességet és annak történeti fejlődését, kapcsolatait (Alföld, Dunántúl, Erdély), de sor kerül kisebb műhelyek ismertetésére is (pl. Baja, Békéscsaba, Debrecen stb.). Ha ezeket a szócikkeket egymás mellé tesszük, akkor a magyar paraszti bútorokról teljes történeti áttekintést kapunk, de úgy hogy ismétlésre, felesleges részletekben való eltévelyedésre nem kerül sor. Hasonló jó feldolgozást kapunk a népi díszítőművészet, kisiparok (faragás, szöttek, hímzés, kerámia stb.) területén is.

A szokásokból, rítusokból és az ehhez kapcsolódó költészetből az első kötet szócikkeibe (A–E) viszonylag kevesebb esik, mégis látszik, hogy e terület komoly előmunkálatai kitűnően érvényesülnek. Mindezekhez megfelelő zenei és táncanyag is kapcsolódik. Külön meg kell jegyezni az MNL egyik különösen kiemelkedő érdemét: a népzene, annak eszközei és a néptánc a népi műveltségben betöltött súlyának megfelelően kapott helyet. Az egyes szócikkek kidolgozása olyan magasfokú, ami a munka értékét még csak tovább növeli. Különösen öröm megállapítani akkor, amikor a népzene- és néptánc-kutatás, legalább is szervezetiileg, az utóbbi évtizedekben meglehetősen eltávolodott a néprajztudomány egészétől. Ugyanilyen, egykor a néprajzhoz szervezetiileg is szorosan tapadó tudományág az antropológia, melynek első művelői között a néprajzkutatók olyan jelentős szerepet játszottak (REGULY Antal, PÁPAI Károly, JANKÓ János, SEMAYER Vilibáld, BARTUCZ Lajos és mások). Ez sajnos lényegében egy tudománytörténeti összefoglalással kénytelen megelégedni, de a néprajztudományt érintő eredményei, amint látom, nem kerültek be a címszavak közé.

A népköltészet műfajai közül különösen a mese az, mely sok címszával és azok gazdag tartalmú kidolgozásával mutatja a nemzedékek szorgos gyűjtő és feldolgozó munkáját, továbbá a jelenlegi helyzetet. Ugyanis e szócikkekben a Magyar Népmese Katalógusnak, mely tudománysszakunk egyik legnagyobb vállalkozása, eddig még publikálatlan eredményei is megtalálhatók. Ugyanakkor rendkívül ügyesen egyeztettek az egyes szócikkekben a közművelődési igényt a tudományossal, mert a nemzetközi mesekatalógus-számok, a leírások és a kapcsolatokra való utalások a szakemberek és az érdeklődők számára egyaránt sokat mondanak. Hasonlóan jókat lehet elmondani a ballada címszócikróls, akár annak egészét (*ballada*), akár csoportjait (pl. *betyárballada*) vagy éppen egyes kisebb egységeit (pl. *Angyalbándi, Bogár Imre* stb.) vesszük szemügyre. Az egyes szócikkek megfogalmazásában nemcsak írójuk széles körű ismerete található meg, hanem az a sok-sok eredmény is, amit ezen a területen az elődök elértek. Mindez a népballadát a magyar népköltészetnek talán legjobb feldolgozott területévé teszi.

Természetesen ez a néhány kiemelés nem jelenti azt, hogy egyes kiváló szócikkcsoportok akár az anyagi, akár a szellemi, de a még viszonylag alig kidolgozott társadalmi kultúra területén is ne lennének találhatók, de a fentiek különösképpen kiemelkednek.

Továbbá észrevételeim elsősorban egyes fogalmi csoportokra, de még inkább egyes szócikkekre vonatkoznak. Mindezt a néprajz egyes területeinek kidolgozatlan volta, a szerzők között megmutatkozó különbözőségek, s helyenként a szerkesztés nem elég kemény beavatkozásának hiánya magyarázza.

A nemzetiségek és a népi csoportok kezelése nem látszik egységesnek. Így, a bosnyákok, bunyevácok néhány sorral kell hogy megelégedjenek, a köztudatban általánosan ismert búsjárás meg egészen elmarad, ugyanakkor a bolgárok, bolgárkertészek, különösen pedig a cigányok meglehetősen gazdag tárgyalásban részesülnek. Bizonyára megvan ennek is az indoka, de azt jó lenne ismerni.

Az MNL sok érdeme közül az egyik legnagyobb, hogy a néprajztudomány egykori és mai művelőinek életútját és működését ismerteti. Ezzel a már nagyon esedékes néprajztörténeti összefoglalás útját egyengeti. Itt is található hiányosság. Így nem került be ACSÁDY Ignác, BODOR Antal (ha csak kitűnő helytörténeti bibliográfiájára gondolok), BORBÁS Vince (az *etnobotanika* címszó alatt előfordul és GUNDA B. nemrégiben méltatta néprajzilag is fontos működését), BORBÍRÓ (BIERBAUER) Virgil, BORZSÁK Endre, CSETE Balázs, CSERMÁK Géza (ugyanakkor, amikor DÉGH Linda, akinek személyi adatai nem pontosak, megtalálható, de azt nem közli az MNL, hogy hazánkat törvénytelenül hagyta el) és DÁM László (kortársai megtalálhatók). BORHEGYI István, aki magyar néprajzzal sohasem foglalkozott, viszont helyet kapott. A szerkesztők nem mindig helyesen ítélték meg az egyes kutatók, tudósok szócikkeinek terjedelmét. Ennek részletezésébe nem kívánok elmélyedni, csak egyetlen példa: BALASSA Iván 53. sor, BARTÓK Béla 51. sor. Erre az elkövetkező kötetekben jobban kell vigyázni. Hiányosságok is akadnak az életrajzokban: GÖNYEY a helyes írásmód, DEÁK GEYZA 1871. ápr. 7-én született Palágyon, Ung m., mint az *az Ethnographia* 1972. 590. olvasható. Nem következetes a megkülönböztető betűk használata sem. Így C. NAGY Béla a c megfelelő helyén található (438), CS. SEBESTYÉN Károly nincs benne ebben a kötetben, de még utalást sem találtam rá. De még van egy harmadik mód is: CSILLÉRY Klára, K. CSILLÉRY. A következő kötetekben javaslom a közlés egységesítését és az utalások fokozott használatát.

„Ahol szükségesnek látszott, etimológiát is adtunk” – olvashatjuk a használati utasításban (12). Néhány esetben mégis az az érzésem, hogy ezzel a lehetőséggel kissé szűkmarkúan bántak. Ezzel kapcsolatban egy-két példát a borászat területéről. „Legrégibbi megnevezése az *ászok* (15. sz.), amelyhez a borkultúrával kapcsolatos szócsalád járul...” (148). De az irodalomban az egyetlen hivatkozás található KÖHEGYI M.: Csántér. Erdemes lett volna VÁSÁRY I. Ászok című dolgozatát idézni, mely meggyőzően honfoglalás előtti török jövevényszónak mondja és ezt néprajzi adatokkal is alátámasztja [Magyar Nyelv 65 (1969). 462–6]. Az *aszú* címszóban a történeti adatokat hiányolom, de az egyéb tokaj-hegyaljai borfélések meghatározása sem mindig felel meg a pontos és történetileg felderített követelményeknek, pedig erről is rendelkezünk részletes nyelvészeti feldolgozással [Magyar Nyelv 71 (1975), 229–308, 417–424]. A *bor* címszó alatt aligha nevezték volna általában szlávoknak a *szamorodnit*, ha ismerték volna KISS L. munkáját (Nyelvtud. Közl. 70: 397–407), mely azt határozottan lengyelnek mondja. A *kóser borra* az első adatot csak 1779-ből ismertük (TESZ), ezt sikerült feltételelesen 1727–1729-re, illetve 1758-ra visszavinnem. E néhány példával azt szerettem volna bizonyítani, hogy a nyelv- és történettudomány eredményeit mindenképpen figyelembe kell venni.

mert az csak hasznára van minden néprajzi munkának is, éppen úgy, mint azoknak is hasznos segítője a néprajz pl. az etimológiák helyes megoldásában.

De maradjunk még egy kicsit a szőlőnél és a bornál. A *cseber* elnagyolt címszó alatt alig találunk valamit, de *csőbörriúd* is van a lexikonban, annak bizonyosságul, hogy nyelvjárási sajátosságok is érvényesültek a címszavakban. Ha úgy döntött a szerkesztő, hogy a *cseber* és *csőbörriúd* nem került egymás után, akkor legalább utalni kellett volna egymásra. Itt jegyzem meg, hogy a *cseber* általában nem helyettesítette a puttonyt, hanem inkább annak elődje volt (533) és az utóbbi megjelenése után fokozatosan háttérbe szorult. A *borürmértékek*nél a *cseber*ről is bővebb felvilágosítást kapunk, melyről itt azt olvashatjuk, hogy szláv közvetítésű szó, egy más helyen (476) szláv eredetűnek mondják; helyesen: déli esetleg nyugati szláv eredetű (TESZ). Az *átalag* nemcsak boroshordónév és nemcsak bor, aszú tartására szolgált, hanem éppen az MNL tanúsága szerint volt *káposztásatalag* (636. 2. D) is, erre érdemes lett volna utalni. Az átalagot sok minden tartására használták (pl. egres, méz, faggyú, almaecet, sós tárkony, kendermag, száraz gyümölcs, cibere stb.), többek között Erdélyben, és erre SZABÓ T. Attila példáit lehet idézni (Erdélyi magyar szótörténeti tár 1 : 277–278).

Az MNL egyik fontos területe a néprajzi alapfogalmak, irányzatok, iskolák bemutatása. Kétségtelenül ez volt a kötet legnehezebb része, hiszen ezek tartalmi kérdései korábban csak igen kis részben kerültek megfogalmazásra. Ezért ezek a szócikkek a legkevésbé egységes részei az MNL-nek, ami nem jelenti azt, hogy egyenként nem lennének színvonalasak. Itt sokszor még a szerzők között meglévő véleménykülönbségek is kimutathatók. Az *etnográfia* szócikk határozottan leszögezi, hogy nálunk a marxista felfogás értelmében „... az etnográfiaival teljesen azonos értelmű az etnológia” (744). Az *etnológia* alatt erről már szó sincs és általában európai meghatározását adja a kérdésnek, nem különíti el azt világnézeti szempontból. Természetesen tudom, hogy ez nem könnyű kérdés, de azért a két egymás mellett álló szócikket mégis jó lett volna összehangolni vagy a különbözőséget indokolni. Azt gondolom, hogy az sem ártott volna, ha a kizárólag polgári alapokon álló műveken, tanulmányokon kívül egy-két marxista vagy legalábbis marxista igényű munkát is megemlítettek volna az irodalomban.

Hasonló problémákat találhatunk más elvi kérdésekkel kapcsolatban is. Így pl. az *elemi gondolat* (Elementargedanke 664) bemutatása végül sem szögezi le, hogy azzal az MNL egyetért-e, azt viszont tudjuk, hogy korábban sokat ostromoztuk mint antimarxista felfogást. A kulturális *evolúció*, etnológiai *evoluzionizmus* már bizonyos utalásokat tartalmaz a marxista felfogásra is, de gondolom, határozottabb megfogalmazás még hasznosabb lett volna. A *diffúzionizmus* kapcsolatban elsősorban a funkcionalisták elmarasztaló véleményét ismerhetjük meg és az sem derül ki pontosan, hogy a záró mondat kinek a felfogása: „A diffúzió kellő módszerekkel és körültekintéssel végzett vizsgálata jelentősen elősegítheti a kultúrtörténeti kutatást.” (582.)

Ismételten hangsúlyozom, hogy az MNL első kötetének ismertetője nehéz helyzetben van, mert elképzelhető, hogy a fentebb felvetett kérdésekre valamelyik későbbi összefoglaló szócikkben együtt megkapja a feleletet. Őszintén remélem, hogy így lesz, hiszen ez a munka az, melyen a kutatók az első lépéseket megteszik a néprajz elvi kérdéseinek megismerése területén. Ezt veszik elő minden alkalommal a néprajz egyetemi hallgatói, ha valamely elvi-módszertani kérdésben tájékozódni kívánnak. Egy ilyen hatalmas vállalkozás mutatja meg, hogy bizony alaposan elmaradtunk tudományszakunk elvi kérdéseinek kidolgozásában, sőt még az alapfogalmak meghatározására tett kísérletek is csak kis számmal akadnak a magyar néprajzi irodalomban.

Mint minden nagy munkában, ebben is találhatunk elírásokat, tévedéseket vagy éppen helytelen megfogalmazásokat. Szerencsére ezek száma kicsi és legfeljebb azért érdemes megemlíteni, hogy egy későbbi kiadásban a szerkesztőknek és a szerkesztőknek még nagyobb körültekintéssel szükséges eljárniuk. A 496. oldal felső képe alatt ez olvasható. Székelyföldi cserény. Valójában a hajdú-böszörményiek karámja (HOFER T. *Ethnographia* 67(1956), 492), mint az az MNL-nek adott helyen található részletalírásaiból minden kétséget kizárólag kiderül. A 131. oldalon azt olvashatjuk: „... az emlékezet szerint a sarlós aratás alig volt időigényesebb, mint a kaszás”. Ez nem igaz, a helyes megfogalmazáshoz ismerni kellett volna a 19. század első felének gazdasági irodalmát, de elég lett volna a Mezőgazdasági Lexikon (Bp. 1911) megfelelő helyeit felütni, ahol ez található: „Sarlózással egy munkás egy nap 150–300 négyszögöl területet tud levágni . . .” (2 : 894). „Általában egy munkás egy nap alatt 12 órai munkaidőt számítva 800–1600 négyszögöl őszi gabonát, 1200–1800 négyszögöl tavaszi gabonát . . . képes lekaszálni” (2 : 549). Egy-egy helyen a romantizálásra is akad példa: „A dörgölődöző ma is jellegzetessége a hortobágyi legelőnek. Gyakran ül a csúcsán egy-egy parlagi sas,

vércse vagy más nagyobb madár, s ilyenkor távolról úgy néz ki, mintha valami 'totemoszlop' lenne" (608). Pedig biztos nem az! Ismétlem az ilyen elírások nem jellemzőek, de megemlíteni a tanulság okából mégsem szükséges.

Az impozáns kötet gazdagon illusztrált. Különösen a világos és jól áttekinthető rajzok segítik a szövegben elmondottak megértését. A szakmailag és technikailag is jelentős színes képanyag minden elismerést megérdemel. Ugyancz mondható el tartalmilag a fehér-fekete fényképekről is. Ezek között szép számmal találunk olyanokat, melyeket most adtak először közre. Sajnos, ez utóbbiak a legtöbb esetben sötétek és a részletek elmosódottak. Tudom, mennyire nehéz a különböző korú, különböző technikai szintű fényképek egységesítése egy könyvön belül, de még így is azt kell mondanom, hogy ilyen szempontból ez a nagy fontosságú munka nem sikerült a legjobban. A kötet az áttekinthető tipografizálás révén könnyen kezelhető és megtalálható benne, amit keresünk, legfeljebb az utalókkal lehetett volna egy kicsit bőkezűbben bánni. Úgy gondolom, ezt úgy lehetne pótolni, ha valamennyi kötet megjelenése után részletesebb mutató készülne, a hogyan az a TESZ esetében is megvalósulóban van.

Az ötvenezer példányban megjelent MNL első és megjelenő további kötetének jelentőségét sem tudományos, sem közművelődési szempontból nem lehet elég magasra értékelni. Ezt minden egyes és összefoglaló néprajzi téma feldolgozása előtt a kutatóknak meg kell nézniök, ebből tanul majd a következő néprajzkutató nemzedék, hiszen a magyar néprajz egy évszázados munkája található meg benne. Ehhez nyúlnak a közművelődés munkásai, a néprajz iránt érdeklődők egyre növekvő táborának tagjai, ha egy-egy kérdésről tájékozódni akarnak. Éppen azért vetettem fel néhány hiányosságot, a szerkesztés javítanivalóiból néhányat, hogy amit még lehet, kiküszöböljenek az elkövetkező kötetekben. Az MNL elkészítése nemcsak nagyszerű feladat, hanem nagy felelősség is elődeinkkel és utódainkkal szemben egyaránt. Ennek a nagy számú szerzői, lektori és szerkesztői kollektíva felelősségtudattal igyekezett eleget tenni.

BALASSA IVÁN

A magyarországi nemzetiségek néprajza

Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj. A magyarországi délszlávok néprajza.

I–II. Szerk. Iván BALASSA, Marko DEKÍĆ.

Bp. 1975–1977, Magyar Néprajzi Társaság – Tankönyvkiadó, 159; 217. l.

Beiträge zur Volkskunde. A magyarországi németek néprajzához.

Szerk. Iván BALASSA, Claus KLOTZ, Karl MANHERZ. Bp. 1975, Magyar Néprajzi Társaság, 260 l.

Národopis Slovákov v Maďarsku. (Štúdie.) A magyarországi szlovákok néprajza. (Tanulmányok.)

Szerk. Anna GYIVICSÁJOVÁ, András KRUPA, István LAMI, János MANGA. Bp. 1975,

Magyar Néprajzi Társaság, 186 l.

Din tradiție populare ale Românilor din Ungaria. A magyarországi románok néprajza.

I. Szerk. Ágnes KOVÁCS, Alexandru HOȚOPAN. Bp. 1975, Magyar Néprajzi Társaság, 131 l.

Roppant hasznos szolgálatot tett a Magyar Néprajzi Társaság nemzetiségi szakosztálya, amikor megindította az egyes magyarországi nemzetiségek néprajzával foglalkozó kötetek kiadását, BALASSA Iván minden kötetre kiterjedő gondos főszerkesztésével. A nemzetiségek a történeti Magyarország lakosságának nagy részét, egyes korszakokban éppen a többségét tették ki, történetük iránt azonban az érdeklődés a történetírás részéről inkább csak a történeti Magyarország felbomlása után indult meg. A magyar néprajztudomány, mint azt ORTUTAY Gyula mindegyik nemzetiségi kötethez írt előszavában hangsúlyozza, már régebben felfigyelt az együtt élő népek sajátosságaira és számos értékes munkát mutathat fel ezek kutatásában.

A felszabadulás óta, az első évek átmeneti bizonytalanságai után a megmaradt nemzetiségek helyzete egyértelműen rendeződött. Politikai egyenjogúságuk nem is volt kétséges, nemzeti sajátosságai ápolása azonban jó ideig gazdátlan volt. A különböző nemzetiségi szövetségek munkájának ilyen

irányban való megsegítésére látott hozzá a Magyar Néprajzi Társaság nemzetiségi szakosztálya a nemzetiségek mai életének tanulmányozásához, nemegyszer a történeti előzményeket is felvázolva. A néprajzi sajátosságok szempontjából persze itt is azt mondhatjuk, mint általában néprajzi gyűjtések esetében, hogy szinte az utolsó pillanatban vagyunk, amikor még van mit begyűjteni.

A kötetek szerzői részben a nemzetiségek tudományos dolgozói közül kerülnek ki, részben magyar szakemberek, akik már régebben foglalkoznak éppen a nemzetiségek kérdéseivel is. Nyilván nem áll módunkban, hogy az egyes kötetek tanulmányait sorra ismertessük, hiszen az végtelenre nyúltan ez a beszámoló. A legváltozatosabb témákról van szó a tárgyi és szellemi néprajz köréből, részletkérdésekről és összefogottabb munkákról. Van, amelyik csak a mai helyzetet mutatja be, mint a német kötetben MESTER György, aki az Eleken még egyáltalában fellelhető gyermekdalokat gyűjtötte össze, van, amelyik nagyobb áttekintést ad, mint a szlovák kötetben MANGA János, aki a szlovák nemzetiség történeti fejlődéséről is képet ad a mai folklórányag bemutatása előtt. Általában sok a közölt folklór, a népdalok kottáztul, valamivel kevesebb a tárgyi néprajzi adalék. De számos olyan tanulmány is akad, amelyet nemcsak az etnográfusok használhatnak fel, hanem a történet-tudomány vagy egyéb társadalomtudományok is értékesíthetnek.

Ha nem is tudunk részletes tartalmi ismertetést adni, hadd említsünk meg néhány tanulmányt, amelynek valamilyen fontos, érdekes megállapításra érdemes rámutatni. Az első délszláv kötetben KISS Mária a pomázi szerbek karácsonyi szokásait mutatja be, így a karácsony másnapján szokásos táncokat is, amelyek közt magyar csárdás is van, az együttélés és a kölcsönös átvétel nem érdektelen jeleként. SZABÓ Ferenc a Békés megyei német telepésekről szólva azt állapítja meg, hogy ahol a nemzetiségek nagyjából egyenlő arányban vannak képviselve, ott nincs nemzetiségi viszály. Mišo MANDIĆ a csávoiy falumúzeumról beszámolva azt is elmondja, hogy a faluban krónikát vezetnek a fontosabb eseményekről, s ez a cikk megírásának idején már a 3671. lapnál jár (mutatóban közöl is részleteket ebből a falukrónikából). Nagyon érdekes Živko MANDIĆ tanulmánya a hercegszántói horvát (sokác) lakosság utónévhasználatáról, amely a XVIII. század elejétől napjainkig ad kimutatást az utónevek gyakoriságáról. A román kötetben Alexandru HOȚOPAN a Méhkeréken ma is élő rigmusokat teszi közzé. A példákat még hosszan lehetne sorolni, hiszen mindegyik tanulmány igen szakszerű, tudományos értékű anyagot közöl.

De a tartalmi ismertetés helyett inkább még néhány észrevétel a kötetek egészéről, funkciójáról. Egyrészt és alapvetően: tudományos feldolgozások, amelyek kiveszőfényben levő népi hagyományokat örökítenek meg, számos adatközlésükkel a további tudományos kutatást is elősegítik. Hadd tegyük hozzá: éppen a néprajzi megközelítés az, amely a mai magyarországi nemzetiségek vizsgálatát a leginkább elősegíti, mert ebben a vonatkozásban kerülnek előtérbe sajátosságaik, nemzeti különállásuk bizonyítékai, amelyek statisztikai, szociológiai, jogi vagy akár történeti megközelítésben már sokkal kevésbé észrevehetőek, hiszen országos vizsgálódások során a nemzetiségek többnyire kiesnek, viszonylag csekély számuk és még inkább szétszórtságuk következtében. A tudományos hasznosítást szolgálja egyébként a minden tanulmányhoz mellékelt német (a német kötetben angol) nyelvű rezümé. Az egyes tanulmányok az illető nemzetiségi nyelven jelentek meg teljes terjedelmükben (a délszláv kötetben a tárgy szerint horvát, szerb vagy szlovén nyelven), és itt következik a másrészt; az ti., hogy ezek a kötetek az illető nemzetiség öntudatosodását, népi-nemzeti szokásainak megtartását, ápolását is elősegíthetik.

Az egyes tanulmányok magyar nyelvű rezüméi pedig – a tudományos hasznosítás mellett – a magyar lakosság tájékoztatását szolgálják, felhívják a figyelmet a velünk együtt élő nemzetiségek léteire egyáltalában, s ezzel elősegítik a velünk egy hazában élő nemzetiségek és a magyarok békés együttélését. A köteteknek – a reájuk egyaránt jellemző magas szakmai igényesség mellett – így bizonyos mértékig politikai funkciójuk is fontos. Nagy örömmel üdvözlhetjük tehát a kezdeményezést s kíváncsok, hogy a munkát folytassák. A délszlávok két köteté, a román kötetben jelzett I. kötet arra utal, hogy a nemzetiségi szakosztály valóban folytatni kívánja ezt a munkát. Remélhetőleg hamarosan napvilágot látnak a következő kötetek is.

NIEDERHAUSER EMIL

TARTALOMJEGYZÉK

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK

<i>Tálas István: Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei</i> (Termelés és munkaracionalizálás)	309
Szemelvények Tálas István munkásságából	341
<i>Benkő Loránd: Az irodalom szerepe nyelvünk életében</i>	345
Benkő Loránd tudományos munkásságának jegyzéke	355
<i>Papp Ferenc: Magyar és orosz nyelvű szövegek számítógépes vizsgálata</i>	365
Papp Ferenc tudományos munkássága (1956–1975)	386

TANULMÁNYOK

<i>Bodrogi Tibor: Törzsi művészet (Egy kutatásterület körvonalai)</i>	393
<i>Borzsák István: Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig</i>	427

MEGEMLÉKEZÉSEK

<i>Dömötör Tekla: Róheim Géza és a magyar ősvalláskutatás</i>	445
---	-----

SZEMLE

Magyar Néprajzi Lexikon (<i>Balassa Iván</i>)	451
A magyarországi nemzetiségek néprajza (<i>Niederhauser Emil</i>)	455

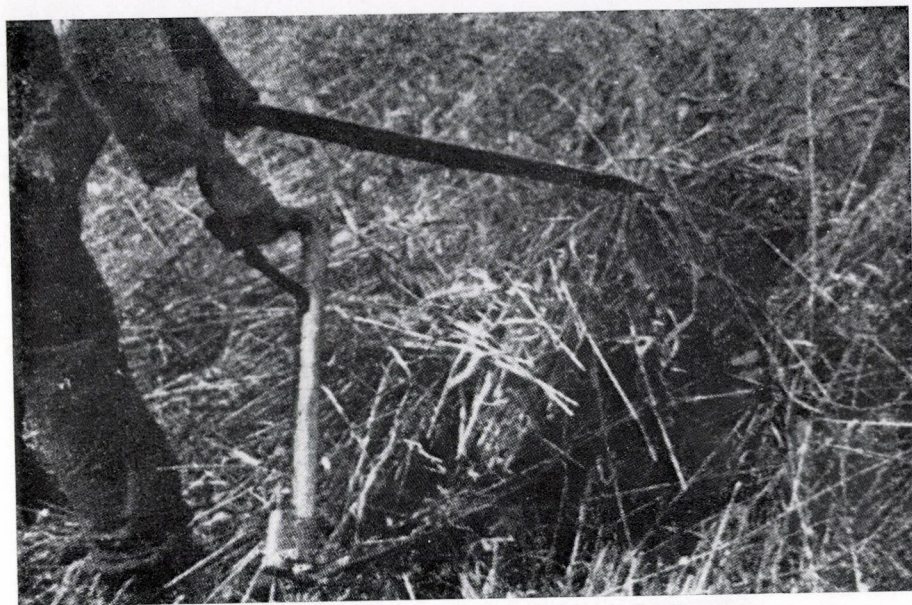
A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. I. 26. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív
79.6927 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

7. Aratás gereblyés kaszával. (PESSLER, hivatkozott mű,
II. 15., 28. kép)

5. Vágás és gyűjtés Sichte használatával. [PESSLER, W. (szerk.): Handbuch der deutschen Volkskunde. Potsdam, é. n. II. 13., 24. kép]

6. Vágás rauts-szal. (FEOKTISZTOVA 1964, 79.)

Afb. 9. — Gravure van Maarten Van Heemskerck, Haarlem, 1e helft XVIe eeuw.

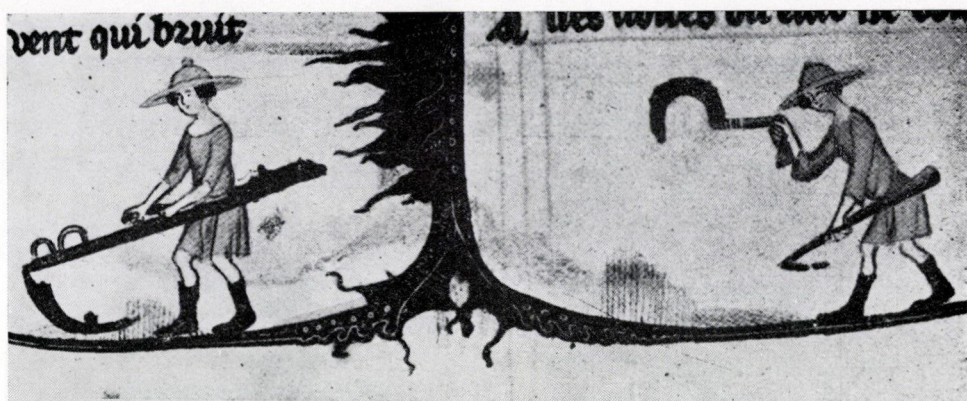
Afb. 10. — Gravure van J. Saenredam naar H. Goltzius, 2e helft XVIe eeuw.

3. kép. Pik és gyűjtőbot (DE MEYER 1946, 4. képlap)

Afb. 8. — XVIe eeuw. Het lemmer van de sikkal is rechter geworden en hier is ongeveer de huidige vorm van de pik (zichte) bereikt, zooals deze nu nog in gebruik is in België. Fragment uit een miniatuur van Simon Benning van Brugge in «Les Heures de Notre-Dame de Hennessy» (Kon. Bibl. Brussel, Hs. II 158).

4. Sichte és gyűjtőbot. (DE MEYER 1946, 3. képlap)

Afb. 6. — XIVe eeuw. De steel van de skikkel heeft een verlengstuk gekregen en in plaats van de korenstengels met de hand vast te houden gebruikt men een « pikhaak ». Fragment uit een miniatuur van Jan de Grijsse van Brugge. Vie d'Alexandre 1338-1344 (Oxford, Bodleiana). Ms. 264.

1. kép. Fűvágás íves csapós kaszával. Aratás *pik* és gyűjtőbot alkalmazásával.
(DE MEYER 1946, 3. képlap)

Afb. 7. — XVe eeuw. Het lemmer van de sikkel is veel groter geworden, maar staat nog rond. Fragm. uit een miniatuur der gebr. van Limburg, Les Très Riches Heures du Duc de Berry, begin XVe eeuw. (Parijs, Bibl. Nat.).

2. kép. Aratás sichte-vel, gyűjtőbottal. (DE MEYER 1946, 3. képlap)

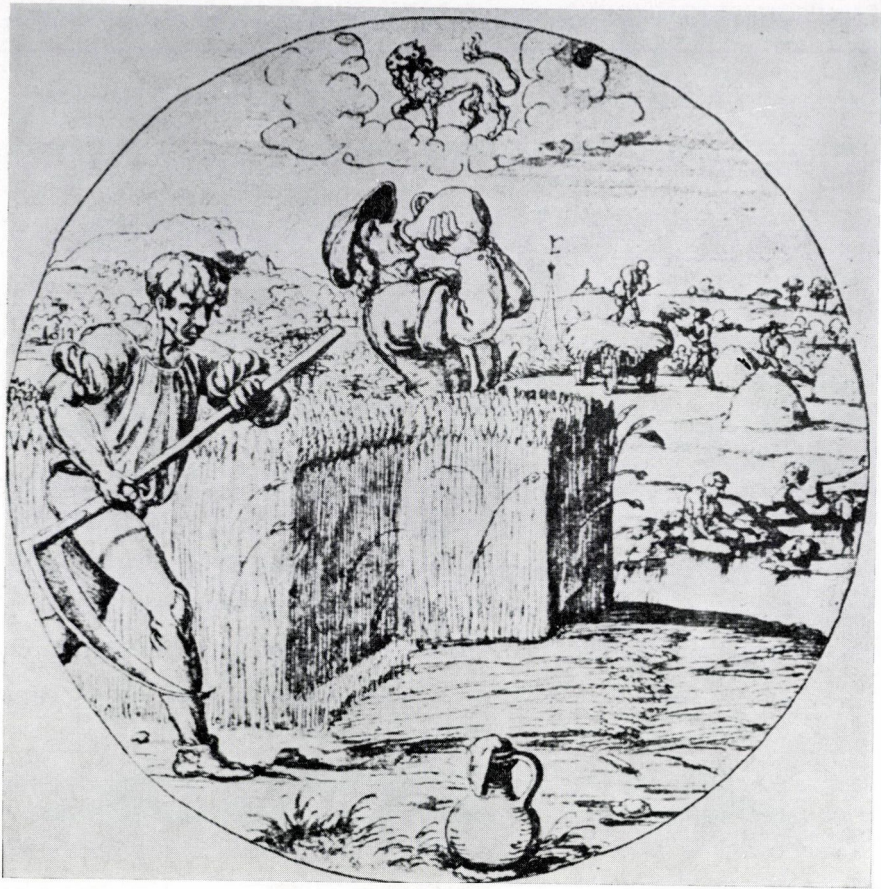

Iulius, Augustus, nec non et Iulius Aestas.

AESTAS
Adolescentia

Fructus arvis fert Aestas torrida melleis.

8. Id. Pieter Brueghel: Zomer. Kopergravure uit de rechs der vier jaargetijden. (BRANDT, Paul: Schaffende Arbeit und bildende Kunst. Leipzig 1928. Bd. II. 29.)

9. Swart van Groningen: Julibild. Rézkarc. (BRANDT, hivatkozott mű, II. 28.)

10. Ifj. Pieter Brueghel. The Corn Harvest (August, 1565). (GROSSMANN, F.: Brueghel. The Paintings. London, Phaidon Press)

Augustus, XXXI. Srpem.

11. Měsíc srpen v Plzeňském kalendáři Kašpara Ladislava Stehlíka z Čenkova z roku 1604. První obrazový doklad hrabice u nás. (KRAMÁŘIK 1960, 91.)

meg ne ygya .

Az élet kezdé az halalt monduan
nyghoda az akyt az te azzu keze
ydben tartasz egy felewl hongy
nak es elewsnek cecyk mas fe
lewl bedeglen couka zabasi a
karuan meg tudnom ny hazna
vagyon ennek .

felel az halat az életnek monduan
lartale valaha yllyeu zenjamot
ky bajanak mondatyk aratonake
yo est en verewu nap nyugat
fele en magam aluan nap kelet
re neha deel felewl valokat
vele fanyewgetewt es neha e
zabna chauareyrom .

Az élet zol az halatnak monduan
nyert te bajas vagy azért te
ennekem ne bajaly nyghuem meg
eernek es nemytoron meg es

12. Részlet a Példák Könyvéből (1510).
(Codices Hungarici IV. Budapest 1960, 87.)

13., 14., 15., 16. A kötetlen kezelésű gabona gyűjtése és hordása

13. kép. Csirkézés

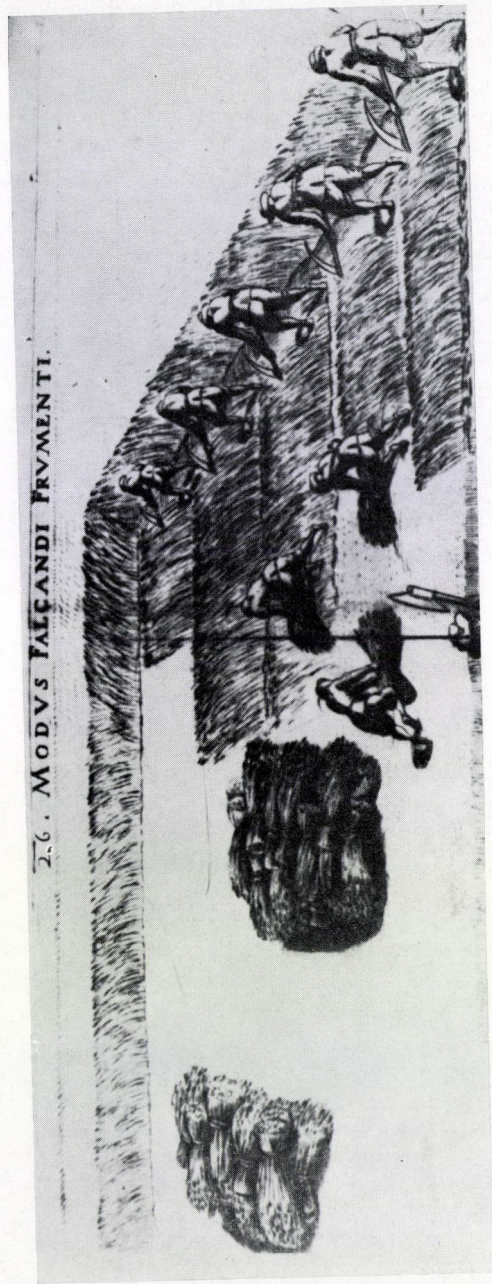
14. kép. Vontató összerakása

15. kép. Vontatás láncsal

16. kép. Vontatás bolondkocsival
(NAGY Gyula felvételei, Hódmezővásárhely—Kardoskút)

17. Kaszás aratás rendrevágó-kévező technikával. (Verancsics 1616, 26/1. kép)

Ára : 21— Ft

Index: 26 500
ISSN 0025—0368

Megjelent 1980. I. 31.

AKADÉMICAI KIADÓ, BUDAPEST